

Regionaal-historisch tijdschrift

Holland

24e jaargang
nummer 4/5
september 1992

De versteende tuin

Holland, regionaal-historisch tijdschrift

Holland is een tweemaandelijks uitgave van de Historische Vereniging Holland, die voorts de reeks *Hollandse Studien* uitgeeft. *Holland* wordt kosteloos aan de leden toegezonden. Voor de *Hollandse Studien* gelden speciale ledenprijzen/ledenkortingen.

Redactie

J. Brugman, J.W.J. Burgers, M. Carasso-Kok, P.G.M. Diebels, L.A.M. Giebels, P.C. Jansen, P. Knevel, R.W.G. Lombarts, J. Lucassen, J.C.M. Pennings, F.W.A. van Poppel, J. Steenhuis, E.L. Wouthuysen.

Vaste medewerkers

H.J. Metselaars (archief- en boekennieuws), F.J. van Rooijen (boekennieuws), P.J. Woltering (archeologie).

Kopij voor *Holland* en *Hollandse Studien* alsmede te bespreken publikaties te zenden aan de redactiesecretaris van *Holland*, mw. drs. J.C.M. Pennings, Algemeen Rijksarchief, Postbus 90520, 2509 LM 's-Gravenhage, telefoon 070-3814381.

De kopij moet worden ingediend conform de richtlijnen van de redactie. Deze zijn verkrijgbaar bij de redactiesecretaris.

Opgave van publikaties op het gebied van de geschiedenis van Holland, die door hun wijze van uitgave gemakkelijk aan de aandacht ontsnappen, gaarne aan een van de vaste medewerkers voor de bibliografie: H.J. Metselaars, Rijksarchief in Noord-Holland, Kleine Houtweg 18, 2012 CH Haarlem, telefoon 023-319525, of F.J. van Rooijen, Rijksarchief in Zuid-Holland, Postbus 90520, 2509 LM 's-Gravenhage, telefoon 070-3814381.

Historische Vereniging Holland

De Historische Vereniging Holland stelt zich ten doel de belangstelling voor en de beoefening van de geschiedenis van Noord- en Zuid-Holland in het bijzonder in haar regionale en lokale aspecten te bevorderen.

Secretariaat: drs. F.J.M. Otten, p/a Rijksarchief in Zuid-Holland, Postbus 90520, 2509 LM 's-Gravenhage.

Ledenadministratie: M.G. Rotteveel, p/a Rijksarchief in Noord-Holland, Kleine Houtweg 18, 2012 CH Haarlem, telefoon 023-319525.

Contributie: f45,- per jaar voor gewone leden (personen), f50,- per jaar voor buitengewone leden (instellingen), na ontvangst van een acceptgirokaart te storten op postgirorekening nr. 339121 ten name van de Historische Vereniging Holland te Haarlem. Zij die in de loop van een kalenderjaar lid worden, ontvangen kosteloos de in dat jaar reeds verschenen nummers van *Holland*.

Losse nummers: f7,50, dubbele nummers f15,-, vermeerderd met f3,- administratiekosten voor een enkel nummer, f5,50 voor meerdere nummers of voor een dubbel nummer. Losse nummers kunnen worden besteld door overmaking van het verschuldigde bedrag op postgirorekening nr. 3593767 ten name van de penningmeester van de Historische Vereniging Holland, afd. verkoop publikaties te Haarlem, onder vermelding van het gewenste.

Hollandse Studien: delen in de serie *Hollandse Studien* en het *Apparaat voor de geschiedenis van Holland* kunnen op dezelfde wijze worden besteld als losse nummers van *Holland*. Gegevens over de publikaties van de Vereniging zijn regelmatig te vinden in de rubriek *Verrijgbaar via Holland* achterin het tijdschrift.

ISSN 0166-2511

© 1992 Historische Vereniging Holland. Niets uit deze uitgave mag, op welke wijze dan ook, worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de redactie.

De versteende tuin.

Stedelijk land en landelijke steden in Holland, 1850-1990

Twee redenen zijn het geweest die de redactie er toe hebben gebracht om het themanummer in 1992 te wijden aan de stedelijke ontwikkeling in de 19e en 20e eeuw.¹ Soms treft ons het verwijt dat *Holland* erg weinig aandacht besteedt aan het recente verleden. Iedere redactie is voor een groot deel afhankelijk van de onderwerpen waarover de auteurs verkiezen te schrijven; een themanummer biedt echter de mogelijkheid om af en toe bij te sturen.

De tweede reden is van heel andere aard. Holland was na Noord-Italië een van de oudste verstedelijkte gebieden in Europa: al in de 17e eeuw woonde hier meer dan de helft van de bevolking in een stad. Daarnaast is Holland afgezien van sommige delen van Japan een van de dichtst bevolkte gebieden van de wereld. Het leek ons boeiend om te onderzoeken hoe de steden zich ontwikkeld hebben in dit zeer dicht bevolkte gebied met een oude stedelijke traditie.

Om de deskundigheid van de redactie te versterken werd als gastredacteur dr. M. Wagenaar van het Sociaal-Geografisch Instituut van de Universiteit van Amsterdam aangetrokken en al bij de eerste bespreking over de vraag welke artikelen wij zochten gebeurde er iets eigenaardigs. Wagenaar vertelde dat hij kort geleden enkele Amerikaanse onderzoekers van de stedelijke cultuur had rondgeleid die zich beroepsmatig interesseerden voor de uitwassen van de stedelijke beschaving en zij wilden ook in Nederland de verpauperde achterbuurten bekijken. Toen hen de minst aantrekkelijke gedeelten van onze grote steden waren getoond, dachten zij in eerste instantie dat zij voor de gek waren gehouden, maar toen zij zich realiseerden dat daar natuurlijk geen sprake van was moesten zij wel tot de conclusie komen dat deze buurten in Nederland eenvoudig niet bestonden. Wagenaar deelde vervolgens mee dat hij zelf een artikel over hoogbouw wilde schrijven – flats en wolkenkrabbers zijn bij uitstek tekenen van dichte stedelijke bebouwing – maar hij liet zich meteen ontvallen dat het zelfs in de dichtbebouwde Randstad met die hoogbouw wel meeviel. Ook onze grote steden zijn tenslotte klein; een stad met een miljoen inwoners heeft Nederland niet eens. Nergens in Holland zijn de steden bovendien zo aaneen gegroeid dat al het groen aan de bebouwing is opgeofferd en in grote stukken van Holland is nauwelijks sprake van stedelijke bebouwing.

Daarmee was de toon van het themanummer gezet. Inleidende woorden worden meestal pas geschreven als de rest van de tekst al naar de drukker is en ook deze keer is dat het geval. Daarom kan een schrijver of een redacteur er altijd prat op gaan dat de plannen die in het begin werden gemaakt feilloos zijn uitgewerkt. Bij de voorbereiding van dit themanummer gebeurde het omgekeerde. Het uitgangspunt was de nieuwste geschiedenis met als thema de ontwikkeling van de moderne stad. Al spoedig realiseerden wij ons echter dat de erfenis van het verleden en het niet-stedelijke of zelfs anti-stedelijke element bij de keuze van de artikelen een veel grotere rol moest spelen dan wij eerst hadden gedacht.

Het eerste artikel van mw. I. Teijmant over de rol van het grondbezit en de uitbreidingen van Amsterdam laat zien dat een buurt als de Pijp, met zijn lange boomloze rechte straten het bekendste voorbeeld van onaantrekkelijke stedenbouw, tot stand is gekomen in een periode die gekarakteriseerd kan worden als een beschamend tussenspel in een lange traditie van stedelijke uitbreidingsplannen en zorg voor de omgeving.

¹ Tot onze spijt is de verschijning van het nummer vertraagd.

Het tweede artikel van H. Schmal over Den Haag toont een soortgelijke ontwikkeling. Alleen de rijkere inwoners waren in staat om buurten die door de groei van de bevolking steeds minder aantrekkelijk werden, te ontvluchten. Met allerlei aardige details laat Schmal zien hoe de deftigheid ook op immateriële wijze werd gehandhaafd. Juist toen in het begin van deze eeuw echte homogene verpauperde buurten dreigden te ontstaan greep de overheid in door het bouwen van goede goedkope woningen.

Het artikel van M. van Rooijen is een derde variant. Groen in de stad is een voorwaarde voor aangenaam leven en Van Rooijen laat zien hoe de vergroening van onze steden door particulieren op gang is gebracht en later door de overheid als 'groene urbanisatie' is overgenomen.

Aan J. Berns heeft de redactie gevraagd of het waar is dat de immigranten in een stad en hun afstammelingen aan hun eigen taal vasthouden en of het dialect in een bepaalde buurt op de herkomst van de bewoners wijst. Dat blijkt niet het geval te zijn en de scheidslijnen zijn eerder sociaal gedetermineerd. Volkstaal en niet het streekgebonden dialect staat tegenover de taal van de elite.

De continuïteit tussen verleden en heden komt bij de monumentenzorg in het artikel van C. van der Ploeg nadrukkelijk naar voren. Dat is echter niet altijd zo geweest, maar wel blijkt er sprake te zijn van een voortdurende dialectiek tussen oud en nieuw. De late modernisering van de Nederlandse steden heeft ook de ontwikkeling van de monumentenzorg geremd en de zorg voor het verleden kon pas triomferen toen de nieuwe gedeelten van de steden de oude stadskernen in omvang gingen overtreffen (of wanneer zoals in Groningen en in Middelburg grote gedeelten van de binnenstad - maar niet de hele binnenstad zoals in Rotterdam - door het oorlogsgeweld waren weggevaagd).

Wagenaars artikel over hoogbouw is al genoemd. De bouw van flats van zes of meer verdiepingen heeft alleen in de korte periode tussen 1967 en 1971 als universele oplossing voor de woningnood gediend.

Het artikel van L. Brunt over forensen in het naoorlogse Nederland (dat in de eerste plaats als Holland moet worden gelezen) laat zien dat de vlucht uit de stad naar eengezinshuizen in de zogenaamde overloopgebieden, die mogelijk werd gemaakt door de motorisering van Nederland, gedeeltelijk als reactie op de onleefbare flatbouw moet worden opgevat. De verwachting dat de werkgelegenheid de voormalige stadsbewoners zou volgen is echter niet uitgekomen. Het resultaat van deze ontwikkeling is dat de grens tussen stad en platteland vager is geworden. De recente nieuwe aantrekkingskracht en groei van de grote steden betekent niet dat de forensen terug zullen keren, integendeel, gezinnen met kinderen zijn steeds meer uit de steden verdwenen en in Amsterdam wordt meer dan zeventig procent van de woningen door één of twee personen bewoond. Men kan zich echter afvragen of deze nieuwe trek naar de stad zich ook had voorgedaan als vorige generaties er niet voor hadden gezorgd dat onze steden niet in onbewoonbare steenwoestijnen zijn veranderd.

De redacteurs zijn de auteurs van de artikelen en in het bijzonder M. Wagenaar, wiens hulp bij de samenstelling van dit themanummer onmisbaar was, zeer dankbaar voor hun bijdragen.

Grondeigendom en stadsontwikkeling: de invloed van de grondeigenaar op de ontwikkeling van Amsterdam

Inleiding

Een stad is te lezen als een document met een schat aan informatie over de samenleving waarvan zij deel uitmaakt. Waarden en aspiraties van haar bestuurders, ontwerpers, bouwers, eigenaren en inwoners zijn zichtbaar in haar verschijningsvorm. Met deze woorden opent Olsen zijn boek *The city as a work of art*. Hij waarschuwt dat 'de stad' geen eenvoudig leesbaar stuk is en dat de genoemde deelnemers aan het spektakel 'stad' niet allemaal gelijktijdig een even belangrijke rol spelen.

De grondeigenaar lijkt op het eerste gezicht een niet onbelangrijke figuur. Immers, wie de grond bezit, heeft de zeggenschap. Zeker wanneer het om grote grondeigenaren gaat zal hun stempel op de ontwikkeling van de stad groot zijn.

Olsen beschrijft de ontwikkeling van een drietal steden in de negentiende eeuw. Londen, Parijs en Wenen krijgen dan hun zorgvuldig geplande monumentale karakter. Weliswaar spelen de centrale overheden een belangrijke rol, maar voor het succes zijn zij in hoge mate afhankelijk van grote particuliere ontwikkelaars. Zij zijn het die brood zien in de vraag naar 'royal and imperial residences'.¹ In Engeland zijn het de oorspronkelijke aristocratische grondeigenaren die een belangrijke rol spelen in de ontwikkeling van de stad en in Parijs en Wenen grote projectontwikkelaars. Grondbezit en politieke macht hangen direct met elkaar samen.

Over Amsterdam zegt Olsen na een bezoek van enkele weken: 'things were far different'. De negentiende-eeuwse bouwstijl met een overdaad aan symboliek en ornament is aan Amsterdam voorbij gegaan. Amsterdam past daardoor niet in het rijtje: Londen, Parijs en Wenen. '(...) Amsterdam has remained unmistakably itself throughout the past four centuries, and (...) seems somehow to have maintained until recently a degree of independence from general history, and may possibly be said not even to have had a 'history' of its own'.²

Hoe anders is Amsterdam en welke rol spelen de grondeigenaren hierin? In dit artikel wil ik geen uitgebreide vergelijking maken tussen Amsterdam en andere Westeuropese steden. Wel zal ik kort ingaan op de ontwikkeling van de Engelse steden, in de eerste plaats als referentiepunt en in de tweede plaats omdat de ontwikkeling van de Engelse steden in de literatuur – vaak impliciet – model staat voor de ontwikkeling van alle steden, inclusief Amsterdam.

Grootgrondbezit en de ontwikkeling van de Engelse steden

Wanneer aan het einde van de achttiende en het begin van de negentiende eeuw de Engelse steden snel in omvang toenemen, zijn het vooral de oorspronkelijke 'landlords' die daarin een actieve rol spelen. Een groot deel van de grond is op dat moment in handen van een

1 D.J. Olsen, *The city as a work of art*, London, Paris, Vienna (New Haven/London 1986) 82.

2 D.J. Olsen, *Time and the city, is there an urban history?* (Amsterdam 1990) 14.

klein aantal aristocratische families. Voor zover ze grond hebben in de omgeving van de steden treden ze op als projectontwikkelaars 'pur sang'. Ze werken mee aan de totstandkoming van omvangrijke nieuwe stadswijken. Hun werkterrein verleggen ze van het platteland naar de stad, maar wijzigen niet hun sinds eeuwen gevolgde werkwijze; ze verpachten de stedelijk gronden zoals ze de landelijke gronden altijd hebben verpacht. Verkoop past niet in het denken van de aristocratie en de 'statutes and settlements' van de familie verbieden verkoop van gronden ook doorgaans.³

De aristocratische grondexploitatie heeft het aanzien van de achttiende en negentiende-eeuwse stadsuitbreidingen voor een belangrijk deel bepaald. De vooraanstaande families ontwikkelen bij voorkeur wijken met een zekere allure aan de rand van de stad. Hoewel deze 'aristocratic suburbs' worden genoemd, bouwen de grondeigenaren niet in de eerste plaats voor henzelf maar voor de in aantal en aanzien toenemende bourgeoisie. De naam 'aristocratic suburbs' ontleen deze wijken vooral aan hun bouwstijl: een monumentaal stedenbouwkundig plan met paleisachtige bebouwing. Niet de individuele woning is uitgangspunt voor het architectonisch ontwerp, maar de straat- of pleinwand als geheel. Het appartement wordt bouwsteen van de stedenbouw. Bekende voorbeelden zijn de Royal Crescent in Bath en Westbourne Terrace aan het Hyde Park in Londen. De gegoede burgerij 'penetreeerde hiermee in de oude monopolies van de hoge adel'.⁴ Ze wonen in dezelfde soort verblijven, kopen in voorkomende gevallen het appartement, maar nooit de grond. Tot het echte monopolie van de adel dringen ze niet door.

De rol van de 'landlords' bestaat voornamelijk uit het opleggen van beperkende bepalingen bij de uitgifte van de grond. Hiermee verzekeren ze zich van een stedenbouwkundig en architectonisch aantrekkelijke wijk.⁵ Hun beweegredenen zijn niet alleen van financiële aard. De nieuwe 'estates' moeten ook het aanzien van de familie weerspiegelen en het is om die reden niet toevallig dat ze in een aantal gevallen de naam van de familie krijgen. Zo kennen verschillende steden een Portland-estate, een Grosvenor-estate of een Bedford-estate. Ook pleinen dragen regelmatig de naam van de landlord die de wijk heeft ontwikkeld.

Het verpachten van stedelijke gronden en de bemoeienis met de stadsontwikkeling is niet uit te leggen als een breuk met het verleden. De ondernemende negentiende-eeuwse aristocratie voldoet met deze nieuwe activiteit aan de twee, door traditie opgelegde eisen: het instandhouden van het vermogen van de familie en het publiekelijk bevestigen van haar aanzien. Met de verkoop van gronden zouden weliswaar grote winsten kunnen worden behaald en zou het vermogen van de familie op korte termijn aanzienlijk zijn vergroot, maar noch aan de eerste noch aan de tweede eis zou zijn voldaan. Het maken van een zo groot mogelijke winst is ook niet het eerste streven: '(...) the long-term value of their estates and the maximization of prestige were more important considerations'.⁶ Windeieren heeft het ze overigens meestal niet gelegd.

Tot op de dag van vandaag bestaat in Engeland op grote schaal een scheiding tussen de eigendom van de grond en de eigendom van de opstal, beter bekend als het 'leasehold-system'. In een aantal gevallen betaalt de 'leaseholder' zelfs nog een soort feodale heffing,

3 D. Cannadine, *Lords and landlords: the aristocracy and the towns 1774-1967* (Leicester 1980) 392.

4 A. van der Woud, *Het legeland. De ruimtelijke orde van Nederland 1798-1848* (Amsterdam 1987) 435. Zie ook Olsen, *The city as a work of art*, 13 e.v.

5 D.J. Olsen, *Townplanning in London in the eighteenth and nineteenth centuries* (London 1964) 211. Zie ook J. Burnett, *A social history of housing 1815-1985* (New York 1986) 11-12.

6 Cannadine, *Lords and landlords*, 392.

de zogenaamde 'feuduty', bestemd voor de oorspronkelijke eigenaar of zijn erfgenaam, die daarmee aangeeft geen afstand te hebben gedaan van zijn grond. Juridisch gezien blijft hij aanspraak maken op de grond. De 'feuduty' is een symbolische betaling want de hoogte van het bedrag staat niet in verhouding tot de waarde van de grond. Daarvoor betaalt de 'leaseholder' de normale pacht prijs aan de economisch eigenaar.

Grondeigendom verschaft de machtige Engelse adel een belangrijke bron van inkomsten, politieke macht en sociaal aanzien. De onder hun leiding gebouwde 'aristocratic suburbs' zijn zeer in trek bij de opkomende bourgeoisie, die daarmee iets van de glans van de aristocratie probeert op te vangen.

Grootgrondbezit in Nederland

Nederland is in die tijd niet zoals Engeland verdeeld over een handjevol families. Grootgrondbezit komt slechts op beperkte schaal voor en meer in het oosten dan in het westen van het land. In tegenstelling tot Engeland tonen de gegoede families over het algemeen weinig belangstelling voor het beheer van onroerend goed. Opmerkelijk is dat wanneer in 1813 op last van koning Lodewijk Napoleon de eigendommen in kaart moeten worden gebracht, eenderde van de grond door niemand persoonlijk wordt opgeëist. Dit zogenaamde 'onland' doet dienst als 'gemene grond' of is woest en onbruikbaar.⁷ Wel bestaan er door gewoonte gegroeide gebruiksrechten, die bij een eventuele transactie gerespecteerd dienen te worden. Ze lijken van minstens even grote betekenis als eigendomsrechten.

In het geval de eigenaar wel bekend is, is het zeker niet altijd duidelijk waar zijn grond ophoudt en die van anderen begint. 'De afbakening en definiëring van het land (...) kende rond 1800 brede marges. De begrenzingen van grondeigendommen lagen vast in indicatoren die in die tijd immobiel konden blijven: een boom, een steen, een wolkant, een greppel, een heg, een weg'.⁸ Omvang en afbakening van het bezit zijn blijkbaar niet van wezenlijk belang. De grondeigenaren zelf tonen hiervoor in ieder geval niet veel belangstelling. Het initiatief tot kartering komt ook niet van hun kant. Het is de Franse overheerser, die een nieuw systeem van belastingheffing wil invoeren, gebaseerd op meetbare variabelen, zoals de aard en de omvang. Met het nieuwe belastingstelsel in zicht is het opeisen van de eigendomstitel ook niet altijd voordelig, zeker niet wanneer de grond niet veel opbrengt.

Vanwaar deze onverschilligheid?

Grondeigendom; als bron van inkomsten, politieke macht en sociaal aanzien?

Grondeigendom is ook in Nederland de *raison d'être* van de aristocratie, maar speelt als bron van inkomsten, politieke machtsvorming en sociaal aanzien een betrekkelijk bescheiden rol. Inkomsten geniet de bovenlaag van de Nederlandse samenleving al vanaf de vijftiende en zestiende eeuw vooral uit de handel en hun vermogen bestaat voor een belangrijk deel uit abstracte waardepapieren als actiën, participaties en obligaties. De meesten bezitten

⁷ Van der Woud, *Het lege land*, 213.

⁸ Van der Woud, *Het lege land*, 26.

wel grond, maar de opbrengst hiervan vormt slechts een beperkt deel van hun jaarlijkse inkomen.⁹

Schmidt beschrijft de geschiedenis van een typisch Hollandse regentenfamilie en laat zien hoe deze over een periode van ruim vier eeuwen haar positie in de bovenlaag van de Nederlandse samenleving heeft weten te handhaven. Het geslacht Teding van Berkhout is door de handel in de zestiende eeuw tot welstand en aanzien gekomen. Handel, nijverheid maar vooral ook de hoge bestuurlijke functies moesten het familiekapitaal aan het einde van de zeventiende en achttiende eeuw op peil houden. De inkomsten uit grondbezit wisselen. Ze vormen eerder een soort ondergrens van het vermogen. Wanneer Joan Teding van Berkhout wat onfortuinlijk het familiekapitaal tot de helft laat teruglopen, bestaat zijn vermogen bij zijn overlijden in 1720 voor 80% uit grond. Beleggen in grond is niet het eerste waar de rijke Hollandse kooplieden aan denken. Het besluit hiertoe wordt veelal ingegeven door gebrek aan alternatieve beleggingsmogelijkheden. Het investeren in droogmakerijen in de zeventiende eeuw lijkt hiermee in tegenspraak. Ze investeren echter niet in grond maar in aandelen: abstracte waardepapieren die gemakkelijk verhandelbaar zijn. Met 'aristocratisering' heeft het kopen van grond volgens Schmidt niets van doen en hij plaatst het begrip om die reden tussen aanhalingstekens. 'Aristocratisering' heeft in Holland vooral te maken met een verandering in maatschappelijke positie en de daarbij behorende levensstijl. De zonen van de rijke Hollandse kooplieden bekleden in toenemende mate bestuurlijke functies. Ze ontwikkelen zich als professionele bestuurders, richten zich op de Haagse 'monde' en voorzien zich van de bijbehorende statussymbolen. Ze kopen buitenhuizen en heerlijkheden en laten zich in luxueuze rijtuigen rondrijden.¹⁰ Of zoals Romein het formuleert: ze kopen het sieraad-van-hoogheid, echter alleen voor eigen gebruik.¹¹ De reden van dit gedrag is eerder uitdrukking van onzekerheid dan van een welbewuste breuk met het verleden. De onzekerheid komt voort uit een afnemende economische groei en politieke invloed. Door een gedistantieerd gedrag proberen de rijke kooplieden de kring van regenten zo veel mogelijk te sluiten.

Politieke rechten zijn tot de invoering van het algemeen kiesrecht direct gekoppeld aan vermogen en vermogen bestaat voor een deel uit grondeigendom. Toch zijn het niet in de eerste plaats de grote welgestelde grondeigenaren uit Overijsel, Gelderland en Limburg of hereboeren uit Groningen en Friesland die aan de vooravond van het industriële tijdperk hun stempel drukken op de landspolitiek, maar de rijke stedelijke burgers uit de westelijke provincies die het grootste deel van hun inkomen betrekken uit andere bronnen dan onroerend goed. De echte adel bekleedt geen posities van groot nationaal gewicht. Hun politieke betekenis was uitsluitend lokaal. Ze wonen daarvoor te periferer ten opzichte van de westelijke provincies waar het centrum van politieke activiteit was.¹²

Aangezien noch welstand noch politieke macht direct gekoppeld zijn aan grondbezit, is het niet te verwachten dat het sociaal aanzien van de familie hiervan direct afhankelijk is. Op het aantal hectaren laat de familie zich inderdaad niet voorstaan, echter wel op het bezit

9 N. Wilterdink, *Vermogensverhoudingen in Nederland, Ontwikkelingen sinds de negentiende eeuw* (Amsterdam 1984) 57.

10 C. Schmidt, *Om de eer van de familie. Het geslacht Teding van Berkhout 1500-1950, een sociologische benadering* (Amsterdam 1986) 68.

11 J. en A. Romein, *De lage landen bij de zee. Een geschiedenis van het Nederlandse volk* (Amsterdam 1934/1973) 283.

12 Wilterdink, *Vermogensverhoudingen*, 57. De verschillen tussen de westelijke en de oostelijke provincies zijn op dit punt groot. K. Verrips-Roukens laat zien hoe groot de zeggenschap van de grondeigenaar over het wel en wee van zijn pachters in Salland (Overijssel) is en dat deze voortduurt totdat de overheid na de Tweede Wereldoorlog de macht van de grondeigenaren uitholt: *Over heren en boeren. Een Sallands landgoed 1800-1977* ('s-Gravenhage 1982).

van buitenplaatsen. Ze zijn echter alleen voor eigen gebruik en vergeleken met andere Europese landen betrekkelijk sober.

Grondeigendom, staatsvorm en cultuur

De geringe belangstelling voor grootschalig beheer van onroerend grond heeft een lange traditie. In het westen lijkt de oorzaak terug te voeren te zijn op de fysieke conditie van de grond of beter gezegd haar belangrijkste natuurlijke vijand: het water. De grond is nat en overstroomt regelmatig. Alleen door een intensieve waterregulering en dijkbewaking is de grond te gebruiken en het achterland te beschermen. Waterregulering en dijkbewaking veronderstellen een decentraal beheer en geven lokale gemeenschappen macht en autonomie.

Van der Linden beschrijft hoe zich direct vanaf de eerste grote ontginning in de tiende eeuw al een samenleving van vrije boeren ontwikkelt. Onder leiding van de graaf van Holland wordt eenmaal in de vier jaar vanuit de oude, dichtbevolkte bewonerskernen een stuk woeste grond aan het gemeenschappelijk gebruik onttrokken, ontgonnen en onder de 'kolonisten' verdeeld. Ze krijgen de grond in eigendom en zijn vrij deze over te dragen aan wie zij willen. De 'cope' is het document dat hun eigendomsrecht regelt. Het is echter meer dan een – wat we nu zouden noemen – privaatrechtelijke overeenkomst tussen particuliere personen. Het is tevens een soort grondrecht dat de 'coper' verzekert van zeggenschap in het lokale bestuur. Het 'copetijnsje', een muntje dat iedere 'coper' – ongeacht de omvang van zijn bezit – jaarlijks betaalt, verschaft de 'coper' hiertoe de toegang. Het tijnsje is een puur publiekrechtelijke verplichting, waarmee de 'coper' zich onderwerpt aan het plaatselijk gezag en oproepbaar is voor de verdediging van het 'copegebied' tegen vreemde indringers, maar vooral tegen de grootste vijand: het water. Op de Hollands-Utrechtse laagvlakte is volgens Van der Linden op die manier de idee van de territoriale staat geboren. Niet persoonlijke bindingen, maar rechten en plichten – per gebied geregeld en verzekerd – binden de ingezetenen. Samen met de veenontginningstechniek, waaruit dit staatsconcept is voortgekomen, verspreidt het zich via Hollandse kolonisten over delen van West-Europa.¹³

De grote stadsuitleg en de kleine grondeigenaar; onteigenen of niet?

De grond is in het westen van het land van oudsher versnipperd en grootgrondbezitters kunnen niet, zoals in Engeland, een beslissende rol spelen in de ontwikkeling van de steden. Initiatief en uitvoering blijven in handen van de stedelijke overheid. Zowel bij de grote stadsuitleg in de zestiende en zeventiende eeuw, als die in de negentiende en twintigste eeuw, zien de Amsterdamse bestuurders zich geplaagd tegenover een groot aantal kleine grondeigenaren. Hoe treden ze hen tegemoet, met welke beweegredenen en welke uitkomsten?

13 H. van der Linden, 'Het platteland in het Noordwesten met nadruk op de occupatie circa 1000-1300', in: *Algemene Geschiedenis van Nederland II* (1980) 75 e.v. Zie ook H. van der Linden, 'Iets over de wording, ontwikkeling en landschappelijk spoor van de Hollandse waterschappen', in: 'Het land van Holland. Ontwikkelingen in het Noord- en Zuidhollandse landschap', *Holland* (1978) 101-113.

De zestiende- en zeventiende-eeuwse stadsuitleg: de stad verdriedubbelt

Voor de stadsuitleg in 1585 besluit de Amsterdamse vroedschap alle grond tussen de oude en nieuwe fortificaties te onteigenen. De Staten van Holland verlenen octrooi op voorwaarde dat de oude grondeigenaren schadeloos worden gesteld en het eerste recht van koop krijgen voor zover hun grond niet direct nodig is voor de aanleg en het onderhoud van de fortificaties.

Bij de grote stadsuitleg van 1613 kiest de vroedschap voor een wat andere aanpak. De ervaring met de stadsuitleg van 1585 heeft geleerd dat het onteigenen van met name kleine grondeigenaren een oneindige reeks problemen met zich meebrengt. Het gaat om mensen die zich in de loop der tijd met gezin en nering hebben gevestigd langs sloten en paden. Ze zijn arm en de schadeloosstelling levert te weinig op om binnen de stadsmuren hun bedrijf en bewoning voort te zetten. De vroedschap kiest voor wat we nu zouden noemen 'differentieel grondbeleid'; verschillende delen van de uitleg worden verschillend behandeld. Voor het gebied van de latere Jordaan wordt het aantal onteigeningen beperkt. Het heet dat de 'kleine luyden' zoveel mogelijk worden gespaard. Ze mogen hun grond houden en betalen alleen belasting op de waardevermeerdering van de grond. Opmerkelijk is dat deze zogenaamde 'melioratie' niet in verhouding staat tot de werkelijke waardestijging van de grond. Verklaringen hiervoor spreken elkaar tegen. Jansen interpreteert het als een bewuste politieke keuze. 'Het paste in de politiek van de Amsterdamse regering tijdens het Twaalfjarig Bestand om ontevredenheid onder de 'kleine luiden' zoveel mogelijk te voorkomen'.¹⁴ De veronderstelling dat de lage prijs juist de deur open zet voor forse grondspeculaties voor opvolgende kopers, wijst hij van de hand.

Ondanks de door Jansen vermeende goede bedoelingen van de vroedschap blijkt het stelsel van 'melioratie' in de praktijk niet te werken. Vele grondeigenaren kunnen het vastgestelde bedrag, ondanks de relatief lage prijs, uiteindelijk toch niet betalen en zijn genooddaakt hun grond inclusief 'melioratie' te verkopen. Mogelijk zijn het bewust uitgelokte verkopen en is er sprake van een omvangrijke grondspeculatie. Een feit blijft dat de vroedschap bij de uitvoering van haar plannen in eerste instantie te maken heeft gehad met een groot aantal kleine eigenaren. Individueel hebben ze geen sterke onderhandelingspositie, maar door hun aantal kunnen ze wel een struikelblok zijn en gewenste ontwikkelingen op- of zelfs tegenhouden.

Voor de ontwikkeling van het eerste deel van de huidige Heren-, Keizers- en Prinsengracht wordt een andere grondpolitiek gevoerd. Hoewel ook deze gronden in bezit zijn van 'kleine luyden' en volgens Taverne zelfs nog dichter bevolkt zijn dan het grondgebied van de latere Jordaan, wordt alle grond onteigend en krijgen de oorspronkelijke grondeigenaren het eerste recht van koop. Velen zijn niet in staat de sterk in prijs gestegen grond te betalen en moeten afzien van hun recht op terugkoop. In tegenstelling tot Jansen gelooft Taverne niet in een sociale politiek, waarbij de minvermogenden worden ontzien. Hij benadrukt het welbegrepen eigen belang van de in aantal en macht groeiende rijke kooplieden. Ze willen voor henzelf een zo aantrekkelijk mogelijk woonkwartier realiseren: 'Het kan haast niet anders of de stad heeft de aanleg van een volledig nieuw grachten- en stratenstelsel (Heren-, Keizers-, en Prinsengracht) aangegrepen als een doeltreffend middel om de rommelige en

14 L. Jansen, 'De derde vergroting van Amsterdam', in: *Twee en vijftigste Jaarboek van het genootschap Amstelredamum*, (Amsterdam 1961) 30.

Abb. 1. De voor de helft voltooide grachtengordel van Amsterdam in 1625. Uit: I. Haagsma en H. de Haan, *Stadsvernieuwingsgids van Amsterdam* (Amsterdam 1985) 55.

ongeordende bebouwing van de voorsteden op te ruimen. Wat er achter de grachtengordel gebeurde, was kennelijk van minder belang: het gebied werd bestemd voor de opvang van al diegenen die met hun huis en bedrijf plaats hadden moeten maken voor de aanleg van het tracé van de Prinsen- en Lijnbaansgracht en de fortifikaties¹⁵.

Toch loopt het niet storm met de bouw en de verkoop van de panden aan de grachtengordel. Het duurt minstens 25 jaar voordat deze qua attractie kan concurreren met de sociaal zeer gemêleerde Warmoesstraat.

Voor het wonen aan de grachten kiest een nieuw soort koopman: de koopman-regent die zich door middel van zijn levensstijl probeert te onderscheiden van en daarmee verheffen boven de gewone neringdoende in de stad.¹⁶

Voor de aanleg van het laatste deel van de grachtengordel aan de oostzijde in 1663 is de grond, in tegenstelling tot de eerdere uitleg van 1585 en van 1613, geheel onteigend. Het succes van de eerdere uitleg heeft het bestuur hiertoe doen besluiten. Ze betaalt de grondeigenaren een redelijke prijs en ziet af van het verlenen van het recht van terugkoop van de oorspronkelijke grondeigenaren. De nieuwe bouwgrond wordt uiteindelijk bij opbod op de openbare veiling verkocht, wanneer blijkt dat er geen vraag meer is naar dit soort dure grond.

¹⁵ E. Taverne, *In 't land van belofte in de nieuwe stad. Ideaal en werkelijkheid van de stadsuitleg in de Republiek 1580-1680* (Maastricht 1978) 169.

¹⁶ Taverne, *In 't land van belofte*, 146-147.

De stadsuitleg van 1585, 1613 en 1663 is fors. De stad verdriedubbelt in oppervlakte en ondanks de door velen geroemde kwaliteit van deze stadsuitleg, heeft er geen expliciet stedenbouwkundig plan aan ten grondslag gelegen, wel een fortificatieplan. Er is zelfs geen stadsbouwmeester met zekerheid te noemen aan wie de eer voor het wereldvermaarde ontwerp toekomt. Nagedacht is er vooral over de plaats en de kwaliteit van de fortificaties. Het nieuw omsloten gebied is in eerste instantie een soort restruimte die een normale behandeling krijgt.¹⁷ Het graven van grachten ligt voor de hand. Dat lijkt vooral een logisch gevolg van traditie, bodemgesteldheid en economische activiteit. Amsterdam is van ouds een grachtenstad en het scheepvaartverkeer is belangrijker dan het verkeer over land. Oude en nieuwe grachten moeten worden doorspuid 'tot vermijdinge van stanck ende quade lucht ende omme te becomeen verversinge van water'.¹⁸

Langer is er over de gronduitgifte nagedacht. Aan de grachten zouden alleen grote kavels mogen worden uitgegeven, waarbij zowel esthetische als financiële overwegingen een rol spelen. De grachtengordel moet een 'cieraet deser stede' worden en ruimte bieden aan de snel in aantal toegenomen 'vermogende luyden'. Bij de gronduitgifte aan de hoofdgrachten worden daartoe eigendomsbeperkende bepalingen gesteld. Zo mag de grond bij voorbeeld niet worden gesmaldeeld 'tot slopgens ofte steechgens'. Verder moeten hinderlijke bedrijven zoals kuiperijen, mouterijen en zeperijen zoveel mogelijk worden geweerd¹⁹ en worden de zogenaamde 'boogbewoners', die in de diepe bogen en torens van de oude stadsmuren huisden, verdreven met de uitdrukkelijke bedoeling het aanzien van de wijk niet te schaden.²⁰ Volgens Jansen zijn de overwegingen die betrekking hebben op de kwaliteit van de wijk in de eerste plaats van financiële aard. De grachtengordel moet een zeker aanzien houden om te voorkomen dat de prijs van latere gronduitgiften zou dalen en de financiering van de fortificaties inclusief de 26 bolwerken in gevaar komt.²¹ 'Het aanbod structureert de vraag', moet het stadsbestuur hebben gedacht.

Het bestuur heeft tot op zekere hoogte gelijk gekregen. Ondanks de grote versnippering van de grond en het ontbreken van een stedenbouwkundig plan en een stadsbouwmeester heeft de vroedschap haar 'cieraet deser stede' gekregen. Het in eigendom houden en in erfpacht uitgeven van de grond – zoals in Engeland – lijkt geen absolute voorwaarde, algehele ont-eigening daarentegen wel. Het door middel van 'keuren' opleggen van eigendomsbeperkende bepalingen bij de grondverkoop heeft blijkbaar voldoende sturingskracht gehad, hoewel Jansen melding maakt van voorbeelden waarbij de koper onder deze beperkingen weet uit te komen. Het heeft echter niet verhinderd dat de grachtengordel een bepaalde bouwstijl representeert, waarmee de nieuwe Amsterdamse koopman zich omgeeft en probeert uitdrukking te geven aan zijn plaats in de samenleving.

Niet alles is gelukt. Een misrekening is de schatting van de omvang van de vraag. Zijn er onvoldoende welgestelden of is er onvoldoende behoefte van de welgestelden om op stand te wonen temidden van gelijken? Mogelijk spelen beide factoren een rol. In ieder geval heeft het aanbod de vraag niet geheel kunnen bepalen. Nadat de laatste stadsuitleg van 1663 is

17 Taverne, *In 't land van helofte*, 156.

18 Jansen, *De derde vergroting*, 65.

19 Jansen, *De derde vergroting*, 66-67.

20 Romein, *De lage landen*, 285.

21 L. Jansen, *De grondpolitiek van Amsterdam*, typeschrift (Amsterdam 1965) 2.

Afb. 2 De voltooide grachtengordel van Amsterdam in de 18e eeuw met links de Plantage. Uit: I. Haagsma en H. de Haan, *Stadsvernieuwingsgids van Amsterdam* (Amsterdam 1985) 72.

voltooid, blijven grote delen van de stedelijke grond lange tijd braak liggen of worden uiteindelijk in gebruik gegeven voor de aanleg van tuinen en uitspanningen (de Plantage). De waarde daalt en gedurende de hele achttiende en een groot deel van de negentiende eeuw is er tegen een geringe prijs grond van de gemeente te koop of te huur. De gemeente wordt onbedoeld de grootste grondeigenaar, maar toont voor haar eigendommen geen bovenmatige belangstelling. Hetzelfde geldt voor particulieren. Niet zelden worden bij de overdracht van gronden de oude eigendomstitels niet meer gevonden en de oorspronkelijke eigenaren dienen zich niet uit zichzelf aan. De reden is dat de grond weinig waard is, zowel in economisch als in sociaal opzicht. Een groot aantal stadsbewoners heeft in de achttiende eeuw de stad verlaten vanwege de hoge belastingen. Voor hun huizen kunnen ze geen nieuwe huurders of kopers vinden. De woningen staan lange tijd leeg, vervallen en worden soms gesloopt. De eigendomspapieren van de grond worden niet zorgvuldig bewaard, zoals blijkt uit een verhaal van een tijdgenoot: 'De stad zelve begon daardoor vreeselijk te vervallen, geheele rijen huizen stonden ledig; zelfs in de drukbezochte gedeelten, in meer aanzienlijke kwartieren, vond men daarvan de blijken. Zoo waren de huizen, die tijdens Koning Lodewijk op den hoek van de Leidschestraat en het Leidscheplein waren ingestort, voor het grootste gedeelte na vijftig jaar nog een woeste plek. (...) Van vele dier erven waren, bij het overdragen aan andere eigenaars (na 1850), de titels van eigendom nauwelijks meer te vinden. Wel een bewijs, hoe weinig waarde men in dien tijd aan deze bezittingen hechte'.²²

Naast financiële spelen ook politieke redenen een rol bij het vertrek uit de stad. Kunnen de niet-adellijke aanzienlijken tot 1795 alleen via het burgerrecht van een grote Hollandse stad hopen op een bestuurlijke carrière, daarna kunnen ze ook namens de 'Landelijke Stand' toegang krijgen tot het gewestelijk bestuur en de nationale en internationale politiek.²³ Hun politieke binding aan de stad vervalt hiermee.

²² Terwen (1838) 36, geciteerd bij Van der Woud, *Het lege land*, 316.

²³ Van der Woud, *Het lege land*, 318.

De negentiende-eeuwse stadsuitleg: de stad verdriedubbelt opnieuw

Twee eeuwen lang zit Amsterdam ruim in zijn jasje. Grond is ruimschoots voor handen en wanneer vanaf 1820 de bevolking weer geleidelijk in aantal toeneemt, kan deze nog geruime tijd binnen de stadswallen worden opgevangen. Eerst in 1865 gaat de gemeente nadenken over een volgende stadsuitleg. In 1867 wordt een nieuw stadsuitbreidingsplan aan de gemeenteraad voorgelegd. Van een actieve rol van de gemeente zoals bij de stadsuitleg in de zeventiende eeuw, kan volgens wethouder H.J. Van Lennep absoluut geen sprake zijn. Ze mist daarvoor een octrooi en de middelen. 'Noch oorlog nog accijnsen die zeker niemand terug wenscht (twee jaar daarvoor afgeschaft, IT) kunnen tegenwoordig meer gelden om eene wet te verkrijgen, zoo ingrijpende in de eigendomsrechten der ingezetenen'.²⁴ Voor de uitbreiding van de stad gokt het gemeentebestuur op het particulier initiatief en gezien de behoefte aan uitbreiding, twijfelt Van Lennep niet aan voldoende concessie-aanvragen van die kant. Evenmin is er twijfel over de mogelijkheid om door middel van 'milde bepalingen' de gewenste stadsuitleg te realiseren. De grond die de gemeente nog in handen heeft, kan met een gerust hart worden verkocht. De realisatie van het uitbreidingsplan komt hierdoor alleen maar dichterbij. De opmerkingen van Van Lennep zijn bedoeld als kanttekeningen bij het plan van Van Niftrik. De gemeenteraad neemt ze echter als uitgangspunt. Ze kiest voor een zo groot mogelijke vrijheid van handelen van particulieren. Onteigenen en de grond met beperkende bepalingen opnieuw uitgeven, past niet in haar denken: grond behoort in particuliere handen en eigendom is een absoluut en uitsluitend recht. Met deze houding is het plan van Van Niftrik bij voorbaat kansloos. Het voorziet in een regelmatige uitleg van de stad en de aanleg van een groot aantal pleinen, brede straten en veel groen. Onteigening is hiervoor een voorwaarde. Bij de presentatie van het plan stapte Van Lennep hier luchtig overheen en zegt alle vertrouwen te hebben in het samenwerken met en van particulieren: '... door de uitbreiding van vennootschappen en maatschappijen (is) de gelegenheid geboren om groote zaken tot stand te brengen, zonder buitengewone inmenging van de regering'.²⁵ Het plan wordt door de gemeenteraad afgewezen met als argument dat grootscheepse onteigening ongewenst en onhaalbaar is. Tien jaar later verdedigt een volgende wethouder het plan-Kalff, een plan in hoofdlijnen, met als belangrijkste argument dat bij dit plan onteigeningen kunnen worden voorkomen doordat het is gebaseerd op de bestaande eigendomsgrenzen, of zoals burgemeester Den Tex het formuleert 'opgemaakt is aan de hand van het kadaster'.²⁶

De vennootschappen en maatschappijen waarop Van Lennep doelt zijn de zogenaamde grondexploitatiemaatschappijen. Tussen 1865 en 1895 zijn er tenminste 34 opgericht.²⁷ Ze behoren tot de eerste Naamloze Vennootschappen in Nederland en zijn geruime tijd de grootste groep onder deze nieuwe vorm van bedrijfsvoering. Volgens Galesloot is dit niet toevallig. De grondhandel vergt grote kapitalen die alleen door een groot aantal aandeelhouders kunnen worden opgebracht. Ik ben niet overtuigd van dit argument. Amsterdam kent

²⁴ Gemeenteblad (1867) I, 113, geciteerd bij Jansen, *De grondpolitiek van Amsterdam*, 3.

²⁵ Jansen, *De grondpolitiek van Amsterdam*, 3.

²⁶ F. Galesloot, *De gemeente uitgelegd, stadsuitbreidings- en woningbouwpolitiek in Amsterdam in de tweede helft van de 19de eeuw* (s-Gravenhage 1984) 34.

²⁷ A. van der Valk, *Amsterdam in aanleg. Planvorming en dagelijks handelen 1850-1900*, *Planologische Studies* 8 (Meppele 1989) 383/584.

op dat moment voldoende particuliere kapitaalbezitters die een dergelijke onderneming zonder problemen zouden kunnen financieren. Waarschijnlijk belangrijker dan de omvang van de investering is de aard van de investering. Grote particuliere beleggers hebben – zoals we hebben gezien – nooit veel interesse getoond in onroerend goed. Zelfs het familiekapitaal van de adel bestaat over het algemeen voor een klein en veelal wisselend deel uit onroerend goed. Ook de Amsterdamse welgestelden zoeken hun fortuin meestal niet in de eerste plaats in onroerend goed.²⁸ Wie gaan er wel schuil achter deze grondexploitatiemaatschappijen? Een direct antwoord op deze vraag is niet te geven, omdat – bij mijn weten – niemand hiernaar onderzoek heeft gedaan.²⁹ Wel is er reden te veronderstellen dat het hier niet om grote beleggers gaat. Een eerste aanwijzing hiervan vinden we bij De Vries. Uit haar analyse van een 200-tal boedelbeschrijvingen van overleden vermogenbezitters blijkt dat de meest vermogenden weinig belangstelling hebben voor belegging in onroerend goed. Het zijn met name ambachtslieden en winkeliers die in onroerend goed investeren. De kooplieden kiezen vooral voor investeringen in eigen bedrijf en de vrije beroepsgroepen en renteniers voor traditioneel solide fondsen zoals buitenlandse staatsobligaties.³⁰

Een tweede aanwijzing schuilt in het gedrag van de aandeelhouders. Ze kunnen en durven geen financiële risico's te nemen. Wanneer bij voorbeeld de plannen van Sarphati voor een luxe wijk met luxe bebouwing niet direct van de grond komen, zijn het vooral de ongedurige aandeelhouders die de directie van de Nederlandsche Bouwmaatschappij (NBM) dwingen de grond te verkopen. Niemand, behalve Sarphati zelf, verbindt hieraan zijn naam en ontleent er aanzien aan. In de uitgifte van kleine kavels voor middenstands- en arbeiderswoningbouw zit meer brood dan in grote kavels voor luxe woningen. Concurrentie ondervindt de NBM op dat punt vooral van de 'Vereeniging tot aanleg van een Rijk- en Wandelpark', genaamd Vondelpark. Echter in tegenstelling tot de NBM verkoopt het 'Rijk- en Wandelpark' haar in de jaren zestig en zeventig aangekochte grond niet wanneer de uitgifte stagneert. De leden van de vereniging hebben een langere adem: bijna alle 24 leden van deze vereniging behoren dan ook tot de 'eerste standen van de Handelsstad'.³¹ De aandeelhouders van de NBM kiezen voor winst op korte termijn en besluiten de tot dan toe moeizaam verworven grond weer perceelsgewijs te verkopen.³²

Over de manier waarop de grondexploitatiemaatschappijen tot stand zijn gekomen en de wijze waarop ze geleid worden weten we meer. In de eerste plaats zijn ze kort na elkaar ontstaan en opereren ze lokatiegebonden. Zo is de NBM vooral actief in de Pijp, de Bouwmaatschappij de Ijsbreker en de Maatschappij tot exploitatie van onroerende goederen in de Oosterparkbuurt, de Maatschappij Overtoom in de Kinkerbuurt en de Bouwonderneming Willemspark en Weltevreden in de Concertgebouwboulevard. Deze lokatiebinding is geen toeval. Galesloot geeft hiervoor een bedrijfseconomische verklaring: 'Beheersing van het gebied als geheel gaf hen de mogelijkheid geheel onafhankelijk van wie dan ook verkavelingsplan-

28 B. de Vries, 'Amsterdamse vermogens en vermogensbezitters 1855-1875', in: *Dertig jaar afdeling agrarische geschiedenis*, A.A.G. Blijdaren 28 (Wageningen 1986) 205.

29 K. Bruin en H. Schijff hebben wel 142 NV's onderzocht op de sociale en geografische herkomst van de directeuren en commissarissen, echter niet die van de aandeelhouders: 'De eerste bewoners in een deltige straat', in: M. Jonker e.a. (red.), *Van stadskern tot stadsgeveest, stedenbouwkundige geschiedenis van Amsterdam* (Amsterdam 1984) 139.

30 De Vries, *Amsterdamse vermogens*, 199.

31 Bruin en Schijff, 'De eerste bewoners', 133.

32 Van der Valk, *Amsterdam in aanleg*, 345. Zie ook S. van der Werf, 'De grondpolitiek van Amsterdam', in: G. Bolle en C.A. Sneyers (red.), *Spiegel van onroerend goed* (Deventer 1977).

nen op te stellen en zelf het moment te bepalen waarop bouwterreinen in zo'n gebied aan de markt zouden komen'.³³ Onlogisch klinkt deze verklaring niet. Toch heb ik enige twijfel. De grondprijzen stijgen snel en ook de exploitatie van kleine stukken grond, verspreid over de stad zou voldoende winstgevend zijn.³⁴ Waarschijnlijk moet de verklaring niet of in ieder geval niet alleen gezocht worden in het streven naar winstmaximalisatie van iedere grondexploitatiemaatschappij afzonderlijk. Vermoedelijk hebben er netwerken, taakverdelingen en afspraken bestaan tussen grondexploitatiemaatschappijen onderling en tussen grondexploitatiemaatschappijen en gemeente. Voor de uitvoering van haar bouwbeleid heeft de gemeente zich geheel van hen afhankelijk gemaakt. Grondeigenaren vragen bouwconcessies aan en de gemeente stelt voorwaarden. In de praktijk blijkt het bod van de gemeente niet meer dan een openingsbod en het begin van een vaak uitgebreide onderhandeling. Onderhandelen met een groot aantal kleine grondeigenaren over de aanleg en de kosten van de infrastructuur is de gemeente al een aantal malen lelijk opgebroken. Grondeigenaren krijgen het met elkaar aan de stok over de loop van een ontsluitingsweg of over de verdeling van de kosten van de door de gemeente aangebrachte voorzieningen. Het resultaat is vertraging, hetgeen in niemands belang is. De grondeigenaren van de Maljapenkade (de huidige De Wittenkade), bij voorbeeld, kunnen het niet eens worden over de verdeling van de kosten. De bouw wordt hierdoor uiteindelijk 20 jaar opgehouden. Een oplossing komt pas nadat de gemeente een groot aantal eigenaren met succes heeft weten te bewegen een grondexploitatiemaatschappij op te richten. Ze brengen hun eigendommen in in de 'Maatschappij tot exploitatie van gronden nabij de Haarlemmerweg', geleid door een professionele grondhandelaar.³⁵ Ook een conflict tussen de gemeente en een dwarsliggende grondeigenaar is vermeldenswaard. Onder de titel 'Een moeilijke molenaar' beschrijft Van der Valk hoe de eigenaar van de molenwerf De Wolf de aanleg van een belangrijke verkeersweg (de Nassaukade) en de bouw van een deel van een nieuwe woonwijk bijna vijftien jaar heeft weten tegen te houden. De gemeente heeft in dit conflict veel moeten toegeven. Ze heeft grond geruild, het stratenplan drastisch aangepast en achteraf een bouwvergunning moeten verstrekken voor een paar illegaal opgetrokken woningen. Uiteindelijk gaat het om een stukje grond dat de gemeente enkele jaren daarvoor zelf aan de molenaar heeft verkocht voor een verwaarloosbaar bedrag.³⁶

Vanuit bestuurlijk oogpunt is het onderhandelen met slechts één grote eigenaar voor de gemeente aanzienlijk aantrekkelijker dan met vele kleine. Niet alleen beschikt een grondexploitatiemaatschappij over meer kapitaal dan de kleine particuliere exploitant, waardoor onderhandelen over de kosten voor de infrastructuur realistischer wordt, ze worden ook professioneler geleid en zijn daardoor gevoeliger voor redelijke eisen van de gemeente. In plaats van machtige door kapitaalkrachtige personen geleide bedrijven, hebben de grondexploitatiemaatschappijen meer weg van door de gemeente gestimuleerde coöperaties van kleine grondeigenaren. Zij geven hun gronden in de vorm van aandelen in beheer van een naamloze vennootschap, die door een ervaren grondhandelaar wordt geleid. Of er veel van dit soort grondexploitatiemaatschappijen zijn geweest, weet ik niet. De gemeente heeft de oprichting van deze grondexploitatiemaatschappijen in ieder geval bewust gestimuleerd met als be-

33 Galesloot, *De gemeente uitgelegd*, 60/61.

34 E. van Wessum, *Bouwgrond, onderzoek betreffende het bouwgrondverraagstuk in de stad Amsterdam* (Amsterdam 1942).

35 Van der Valk, *Amsterdam in aanleg*, 309-312.

36 Van der Valk, *Amsterdam in aanleg*, 338 e.v. Zie ook J. van Eek, *De Amsterdamse Schans en de Buitensingel* (Amsterdam 1948).

langrijkste argument het opheffen van de versnippering van de grond. Dit gemeentelijk beleid op de onroerend goedmarkt moet mijns inziens in relatie gebracht worden met de afwezigheid van grote particuliere grondeigenaren in Amsterdam, die – zoals in Engeland – aan de ontwikkeling van de stad hun naam willen verbinden. Als De Swaan concludeert dat de stadspolitiek gedomineerd wordt 'door de aristocratie en de grote burgerij die het leeuwedeel van de grond en de woningen in het stadscentrum bezaten' gaat dit beeld niet op voor Amsterdam.³⁷ Dit sluit natuurlijk niet uit dat enkele stadsbestuurders en hun families direct of indirect aan de handel in onroerend goed hebben verdiend. Duurzame beleggers in onroerend goed zijn het doorgaans niet.

De gemeente ongewild de grootste grondeigenaar

Grootgrondbezitter is alleen de gemeente zelf. Gedurende de achttiende en negentiende eeuw is zij onbedoeld en ongewenst de grootste grondeigenaar. Zelfs wanneer ze vanaf 1860 uitverkoop houdt en probeert zoveel mogelijk grond te verkopen aan huurders en pachters, wordt haar positie als grootste grondbezitter niet aangetast. Erg gelukkig is ze er niet mee. Jaarlijks rapporteert de commissie tot beheer van Stedelijke Rentegevende Eigendommen met trots haar verkoopresultaten. 'Ook gedurende het jaar 1864 is de verkoop van ongebouwde gemeente-eigendommen, waarmee reeds vóór ettelijke jaren is aangevangen, voortgezet'. De totale verkoopopbrengst is in dat jaar een 32-voud van de huuropbrengst, waarop de commissie concludeert dat 'de gemeente geacht (kan) worden hare bezittingen op voordeelige wijze te gelde te hebben gemaakt'.³⁸ De stijging van de grondprijzen in de jaren zestig en zeventig werkt in het voordeel van de gemeente en grondverkoop is jarenlang een belangrijke bron van inkomsten, zeker nadat in 1865 de stedelijke accijnzen zijn afgeschaft. Plannen voor een stadsuitbreiding hebben haar niet in haar verkoopbeleid gehinderd. Het beleid is er op gericht ruim baan te geven aan particuliere initiatieven en de Raad spreekt zich hiervoor meerdere malen expliciet uit. Tegelijkertijd heeft ze een plan in voorbereiding, dat onteigening van het gehele plangebied veronderstelt. Het betreft de zogenaamde Museumterreinen tussen P.C. Hooftstraat, Buitensingel of Stadhouderskade, Boerenwetering en de grens tussen de gemeente Amsterdam en Nieuwer Amstel (circa 25 hectare). Het gebied moet worden opgehoogd om poeltjes van stilstaand water en daarmee ongedierte te voorkomen. Al vanaf 1869 koopt de gemeente gronden in dit gebied aan en vraagt de Tweede Kamer een uitsluitend vast te stellen, die onteigening 'ten algemeene nutte' mogelijk maakt. De Kamer gaat op 17 december 1874 zonder enige discussie accoord met 36 tegen 12 stemmen. Vier dagen later besluit de Eerste Kamer hetzelfde te doen. Zij is zelfs unaniem in haar besluit en een discussie is ook hier niet nodig. Blijkbaar is grootscheepse onteigening juridisch gezien minder onhaalbaar dan een aantal jaren daarvoor bij de behandeling van het plan van Van Niftrik is gesuggereerd.

Het grondbeleid van de gemeente heeft een dualistisch karakter: uitverkoop en onteigening vinden gelijktijdig plaats. Volgens Jansen heeft de gemeente 'geen vastomlijnde denkbeelden over de door de Gemeente te voeren politiek ten aanzien van de verhouding partiku-

³⁷ A. de Swaan, *Zorg en de staat. Welzijn, onderwijs en gezondheidszorg in Europa en de Verenigde Staten in de nieuwe tijd* (Amsterdam 1989) 135-136.

³⁸ Jansen, *De grondpolitiek van Amsterdam*, 34.

lier en publiekgrondbezit'.³⁹ Wel geeft ze hiermee aan dat de verwachting van Van Lennep dat door middel van 'milde bepalingen' de stadsuitbreiding in de gewenste richting kan worden gestuurd, wat al te optimistisch is geweest. Veel vertrouwen in de welwillende medewerking van particulieren en in de kracht van de haar ter beschikking staande sturingsmiddelen heeft ze dan plotseling niet meer. Of heeft ze met dit gebied iets anders voor dan met andere? Inderdaad. Formeel heet het dat de onteigening geschiedt op hygiënische gronden en daarmee in het algemeen belang. Een niet onbelangrijke bijkomende overweging van het gemeentebestuur is dat zij hier een 'luxe kwartier' wil realiseren. De geschiedenis herhaalt zich. De gemeente probeert de vraag door het aanbod te structureren, maar ook nu loopt het niet storm. Evenals bij de gronduitgifte van de grachtengordel en bij de plannen van Sarphati is de omvang van de vraag naar een dergelijke 'kwartier' overschat. Zijn er onvoldoende welgestelden of zijn ze niet voldoende geïnteresseerd in luxe bebouwing in homogene wijken? Na enkele mislukte pogingen lukt het de gemeente na twintig jaar de eerste kavels voor woningbouw uit te geven. In de tussentijd is niet alleen het plan ingrijpend gewijzigd, maar zijn de terreinen iedere keer opnieuw verhuurd voor grote en kleine manifestaties, zoals de 'Algemeene Koloniale en Uitvoertentoonstelling' en de 'Internationale Landbouwtentoonstelling', maar ook voor harddraverijen, wedrennen en schaatsen.⁴⁰ Deze functie heeft het terrein tot vandaag de dag behouden en is altijd onderwerp van discussie gebleven.

De verkoopproblemen met de Museumterreinen zijn voor een deel toe te schrijven aan een algehele malaise in de grondhandel en woningbouw aan het begin van de jaren tachtig. De gemeenteraad reageert hierop door particuliere exploitanten zo weinig mogelijk in de weg te leggen. Ieder verzoek om van het vastgestelde uitbreidingsplan af te wijken, wordt gehonoreerd. Meestal gaat het om de aanleg van een extra straat, waardoor de kavels ondieper en de woningen en de achterterreinen kleiner worden. Een dergelijke aanpassing komt een gunstige grondexploitatie ten goede en vergroot het aantal woningen. Na ruim twee eeuwen stagnatie in de woningbouw, geeft de gemeente hieraan hoge prioriteit. Zelfs zo hoog dat de kwaliteit van de woning en de kwaliteit van het stedenbouwkundig ontwerp daaraan volledig ondergeschikt zijn gemaakt. Zelfs de keuze voor wie er gebouwd moet worden, als ook de vraag of homogene woonwijken de voorkeur genieten boven heterogene wijken – vragen, die bij de ontwikkeling van het plan van Van Niftrik wel nadrukkelijk zijn gesteld – laat zij ter beantwoording aan de markt over. Zowel de geschiedenis van de plannen van Sarphati in de jaren zestig en zeventig, als die van de Museumterreinen in de jaren tachtig en negentig hebben laten zien dat er onvoldoende vraag is voor de aanleg van omvangrijke homogene woonwijken met luxe bebouwing. De bouw van de Concertgebouwuurt in de jaren daarna voldoet vooral aan de vraag van de middeninkomens.⁴¹

³⁹ Jansen, *De grondpolitiek van Amsterdam*, 8. Zie ook: G.Th.J. Dellgaauw, *De grondpolitiek van de gemeente Amsterdam* (Amsterdam 1934).

⁴⁰ Van Eck, *De Amsterdamse Schans*, 134.

⁴¹ Zie ook M.F. Wagenaar, *Amsterdam 1876-1914. Economisch herstel, ruimtelijke expansie en de veranderde ordening van het stedelijk grondgebruik* (Amsterdam 1990).

De stadsuitleg in de twinstigste eeuw: de gemeente blijft de grootste grondeigenaar

Erg gelukkig is het gemeentebestuur achteraf niet met de manier waarop de stad zich in de negentiende eeuw heeft ontwikkeld. De particuliere grondexploitanten worden hiervoor verantwoordelijk gehouden. Ze hebben hun lapjes grond uitgemolken door deze vol te zetten met zoveel mogelijk huizen. Het resultaat is kleine burgerbouw in smalle straten zonder pleinen. Velen spreken hun afkeer, ja zelfs hun afgrijzen uit over nieuwe wijken als de Pijp en de Oosterparkbuurt. Deze klaagzang is de opmaat voor een rigoureuze breuk met het verleden: particuliere grondexploitatie wordt verruild door het systeem van erfpacht. In zijn rol als wethouder van Financiën heeft M.W.F. Treub het erfpachtsvoorstel voorbereid en uiteindelijk als wethouder van Publieke Werken in 1896 met succes verdedigd. Zowel financiële als beheertechnische argumenten liggen aan dit besluit ten grondslag.

Bijna gelijktijdig met de keuze voor erfpacht, valt de beslissing voor een nieuwe stadsuitleg. De directeur van de dienst Publieke Werken, C.L.M. Lambrechtsen, krijgt hiervoor de opdracht. De kernvraag is wederom onteigenen of niet? De directeur is tegen en de politiek verantwoordelijke wethouder, C.F.J. Blocker, voor. Hij verdedigt zijn voorkeur door te wijzen op het succes van de grachtengordel en het jammerlijk falen van de negentiende-eeuwse stadsuitbreiding. 'Het thans gevolgde systeem, overleg met de grondeigenaren, zoveel mogelijk zonder eenig financieel risico voor de gemeente, heeft niettegenstaande de uiterste inspanning van de zijde der gemeente weinig bevredigende resultaten opgeleverd, getuige den toestand van buurt YY (de Pijp, IT) (...). Terwijl toch de uitbreiding van Amsterdam in de laatste helft der zeventiende eeuw, toen de gemeente zelve krachtig ingreep en de stadsuitbreidingen geheel beheerschte door zich den eigendom te verzekeren der daartoe noodige gronden, nog heden ten dage wereldberoemd is (...)'.⁴² De bestuurders zijn verdeeld: B & W is voor en de gemeenteraad tegen. Weliswaar onderschrijft iedereen de noodzaak van een uitbreidingsplan maar een meerderheid keert zich tegen de gemeentelijke grondexploitatie. Het is een streep door de rekening van wethouder Blocker. Het is hem immers alleen om de gemeentelijke grondexploitatie te doen, want voor het uitbreidingsplan van Lambrechtsen kan hij – met vele anderen – weinig waardering opbrengen. Het plan wordt ingetrokken. Plan en de wijze van exploitatie zijn immers gekoppeld. B & W wacht tot de tijd rijp is en maakt van de gelegenheid gebruik om Berlage te vragen een nieuw plan voor te bereiden. Het eerste plan-Berlage blijft lange tijd binnenskamers. In de tussentijd koopt de gemeente zoveel mogelijk grond aan. De ironie van de geschiedenis is dat wanneer het plan-Berlage in 1905 in de gemeenteraad wordt behandeld, het plan wordt afgedaan met 'mooi maar onrealistisch', maar desondanks wordt aangenomen. Doorslaggevend argument is dat er een plan moet zijn ten behoeve van de onteigening. Eenmaal in het bezit van de benodigde gronden kunnen alle plannen naar hartelust worden gewijzigd, houdt de burgemeester de gemeenteraad voor, en na deze geruststellende woorden gaat de kogel door de kerk.⁴³

Plan-Zuid wordt in 1917 opnieuw vastgesteld en in gewijzigde vorm uitgevoerd. De grond is bijna geheel in erfpacht uitgegeven, behalve een enkele kerkelijke instelling die de grond in eigendom verwerft. Kenmerkend voor het plan-Zuid is de betekenis van het bouwblok. Niet de esthetische waarde van het individuele woonhuis maar dat van de straat, het plein

42. Blocker, *citatio loco*: Van der Valk, *Amsterdam in aanleg*, 358.

43. Van der Valk, *Amsterdam in aanleg*, 370.

Afb. 3. Oud en nieuw in Amsterdam. Het Witte Huis (1901) en de nieuwbouw (1984) vormen samen het P.C. Hoofthuis (hoek Raadhuisstraat/Spuistraat) van de Faculteit der Letteren van de Universiteit van Amsterdam. Uit: I. Haagsma en H. de Haan, *Stadsvernieuwingsgids van Amsterdam* (Amsterdam 1985) 31.

of het stadsgedeelte is het uitgangspunt. Bij deze wijze van stedenbouw speelt een centrale leiding een belangrijke rol. Geen enkele maatschappelijke groep kan op dat moment die rol vervullen. De rol valt toe aan de overheid, bijgestaan door 'raadgevende esthetische lichamen'.

De nieuwe wijze van stedenbouw sluit niet aan bij de Amsterdamse bouwpraktijk. Kleine aannemers moeten zoveel mogelijk worden uitgesloten en in zijn *Memorie van toelichting* spreekt Berlage zich onomwonden uit voor het grote bouwbedrijf. Niet alleen omdat talloze kleine aanvragen veel ambtelijke besommeringen meebrengen, maar vooral om esthetische redenen '(...) omdat groote maatschappijen financieel gemakkelijk in staat zijn, een bekwaam bouwkundige tot het maken der ontwerpen aan te stellen (...)'

Grote maatschappijen hebben zich niet aangediend en het plan is uiteindelijk opgeknipt in ruim 1200 afzonderlijke bouwplannen met een gemiddelde grootte van vijf à zes percelen. Aan de totstandkoming hebben 171 architecten en zo'n 450 particuliere opdrachtgevers meegewerkt, naast veertien woningbouwcorporaties. Deze laatste zijn een belangrijke troef in de handen van de gemeente. Bij gebrek aan belangstelling van grote bouwmaatschappijen stimuleert de gemeente de veertien woningbouwcorporaties om als eerste te bouwen, naast een wat vreemde eend in de bijt: Amstels Bouwvereniging, maar hierover later meer.

De gronduitgifte is de tweede troef. Erfpacht geeft de mogelijkheid om vergaande beperkende bepalingen op te leggen. Gewapend met deze troef roept de gemeente de Commissie-Zuid in het leven en geeft een drietal architecten de bevoegdheid de architectonische kwaliteit van de plannen te bewaken. Tot in detail mag de Commissie zich met de plannen bemoeien. De Commissie wordt geroemd, vooral vanwege de uitzonderlijk goede samenwerking die zij tussen overheid, opdrachtgevers en architecten weet te bereiken.⁴⁴ De particuliere opdrachtgevers hebben zich geschikt naar de eisen en verwachtingen van de gemeente, waardoor ondanks de versnippering van de opdrachtfunctie een coherent plan is uitgevoerd. Het is de Commissie zelfs gelukt een 60-tal kleine particuliere opdrachtgevers samen te brengen in een grote gelegenheidscoalitie: de eerder genoemde Amstels Bouwvereniging. Ze hebben zich verbonden om voor eigen rekening en risico een tamelijk omvangrijk plan uit te

44 V.T. van Rossem, *Het algemeen uitbreidingsplan van Amsterdam, Geschiedenis en ontwerp* (Amsterdam 1991) 134.

voeren. Welk deel hen zou toevallen is door loting bepaald.⁴⁵ Met deze gelegenheidscoalitie weet de gemeente zich verzekerd van de ontwikkeling van een coherent plan met een aantal lange monumentale wanden. Later hebben deze bouwers ook zelfstandig gebouwd.

In het Plan-Zuid zijn de oorspronkelijke grondeigenaren uitgekocht en onteigend en hebben de nieuwe opdrachtgevers weinig zeggenschap gekregen over de inrichting van het gebied. De overheid heeft van het begin tot het eind de leiding in de ontwikkeling van de stad. Stedebouw wordt overheidskunst bij uitstek, uitgevoerd door het particulier bouwbedrijf.⁴⁶

Bij de vaststelling van het Algemeen Uitbreidingsplan (AUP) in 1935 wordt de vraag of de grond al of niet onteigend moet worden niet meer gesteld. Onteigenen en uitgifte in erfpacht zijn vanzelfsprekend. De vraag duikt weer voor het eerst op aan de vooravond van de grote stadsvernieuwingsoperatie in de jaren zestig van deze eeuw. De grond in deze gebieden is nagenoeg geheel versnipperd en de meeste grondeigenaren zijn kleine huisbazen met niet meer dan één of enkele pandjes. Aanvankelijk kiest het gemeentebestuur voor het particulier initiatief en probeert eigenaren door middel van aanschrijvingen en subsidies tot het verbeteren van hun bezit aan te zetten. Deze aanpak mislukt. De particuliere eigenaren zijn niet bereid en veelal ook niet in staat tot een investering van enige omvang. Ze zijn oud, weinig kapitaalkrachtig en over het algemeen slecht op de hoogte van de regelgeving en subsidiemogelijkheden.⁴⁷ De stadsvernieuwing komt niet van de grond en de eigenaren krijgen de schuld. Actievoerend Amsterdam kent maar één vijand: de particuliere huiseigenaar. In cartoons wordt hij voorgesteld als een breed- en wreedlachende patser met een dikke sigaar. De gemeente laat het zo en probeert te voorkomen dat de overheid verantwoordelijk wordt gesteld voor de slechte woonomstandigheden in een aantal Amsterdamse wijken. In alle stilte werkt ze aan een plan om zoveel mogelijk particuliere huurwoningen aan te kopen. Hiermee geeft ze toe dat het geen zin heeft eigenaren tot investeren te dwingen en neemt de leiding in het stadsvernieuwingproces.⁴⁸

Nieuwbouw door de oorspronkelijke grond- en huiseigenaren is al helemaal niet realistisch en de gemeente ziet zich geplaagd voor een oneindige reeks onteigeningen. Jarenlang wordt er nagenoeg niets gebouwd ondanks de hoge prioriteit die er aan de stadsvernieuwing is gegeven. Het uitkopen en onteigenen van kleine eigenaren kost veel tijd. Onwelwillend staan de meeste huiseigenaren niet tegenover verkoop aan de gemeente. De huren zijn immers laag en door de invoering van de OAW als oude-dagsvoorziening heeft hun bezit zijn oorspronkelijke functie verloren. Bij een verwervingsproces voor een bouwplan in de Oosterparkbuurt bij voorbeeld, gaat 40% van de eigenaren onmiddellijk in op het bod van de gemeente. Het lijkt of ze op dit moment hebben zitten wachten. In 1974 doet de gemeente in dit gebied de eerste aankopen en tien jaar later slaat zij de eerste paal. Het verwervingsproces is uiteindelijk opgehouden door een drietal eigenaren.⁴⁹

Het verhaal is eerder verteld: de oorspronkelijke grondeigenaren zijn te klein in aantal om richting te geven aan het stadsvernieuwingproces. Ze zijn echter wel in staat het proces

45 F.F. Fraenkel, *Het plan Amsterdam-Zuid van H.P. Berlage* (Alphen aan den Rijn z.j.) 75.

46 G.P. Anderiesen en A. Reijndorp, 'Stadsvernieuwing als overheidskunst', in: *Kunst en beleid in Nederland 4* (Amsterdam 1990) 17.

47 H. Meinsma, *Particuliere huiseigenaren en hun eigendom in een deel van de Jordaan* (Amsterdam 1971).

48 I. Teijmann, *Kollektivierung des Privatbesitzes und Privatisierung des Kollektivbesitzes. Entgegengesetzte Ausgangspunkte der Verwaltungspolitik?* (Berlin 1992) 10.

49 I. Teijmann, *Grond, eigendom en stadsvernieuwing*, Universiteit van Amsterdam (Amsterdam 1986) 30 e.v.

lange tijd op te houden en iedere onteigeningsprocedure kent wel één of enkele 'hinderpercelen', die de gemeente alleen met veel moeite verwerft. Soms heeft de gemeente niet de tijd hierop te wachten en bouwt ze om de moeilijk te verwerven percelen heen. Het resultaat is te zien: de stadsvernieuwingsniewbouw meandert als het ware om de oudbouw heen.

In het stadsvernieuwingsproces neemt de individuele grondeigenaar een relatief zwakke positie in. Onteigening is het ultieme middel en zeker vanaf het moment dat het gemeentebestuur besluit alle stadsvernieuwingsniewbouw door woningbouwcorporaties of het gemeentelijk woningbedrijf te laten uitvoeren, zijn de onteigeningsprocedures aanzienlijk bekort. Vijftien jaar na de eerste nota *Stadsvernieuwing* komt de stadsvernieuwing pas goed op gang. Niet de oorspronkelijke grondeigenaren, noch de nieuwe opdrachtgevers, maar de gemeente neemt de leiding in deze ontwikkeling. Het tij lijkt echter te keren; anno 1992 lonkt de gemeente weer naar particuliere investeerders.

Conclusie

In Holland en met name Amsterdam heeft niet zoals in Engeland een bepaalde maatschappelijke groep of laag van de bevolking de leiding genomen in de ontwikkeling van de stad. Centrale machthebbers of grote en machtige grondeigenaren lijken bij uitstek geschikt om een dergelijke rol te vervullen. Aan hen heeft het in en rond Amsterdam ontbroken. De grond is van oudsher versnipperd en steeds opnieuw is het de stedelijke overheid die het voortouw neemt in de ontwikkeling van de stad. Bij iedere nieuwe stadsuitleg ziet ze zich geplaatst voor een groot aantal relatief kleine grondeigenaren en steeds opnieuw staat zij voor de vraag: onteigenen of niet? Het antwoord is verschillend. De ene keer onteigent ze en geeft ze de grond met meer of minder stringente bepalingen perceelsgewijs uit. De andere keer laat ze de ontwikkeling van de stad over aan het particulier initiatief, onteigent niet en hanteert alleen een meer of minder gedetailleerd uitbreidingsplan als sturingsmiddel. In de negentiende eeuw geeft ze ruim baan aan het particulier initiatief. Hierin onderscheidt Amsterdam zich niet van bij voorbeeld Londen. Ook daar worden plannen ontwikkeld en gebouwd door particulieren. Het zijn echter aristocratische grondeigenaren die in de ontwikkeling van de stad hun aanzien weerspiegeld willen zien. Ze eigenen zich het aanzien van de stad toe en de 'city' is niet alleen 'a work of art', maar is hun 'city' en hun 'art'. In Amsterdam claimt niemand op dat moment en op die manier de stad. Dit geldt echter niet voor de zeventiende eeuw en niet voor de twintigste eeuw. Het individuele woonhuis aan de gracht geeft uitdrukking aan een burgerlijke cultuur en het bouwblok in het plan-Zuid aan die van de georganiseerde arbeidersklasse, door Berlage aangeduid met gemeenschaps- of overheidskunst.

Het door Olsen gesignaleerde atypische stedelijke ontwikkelingspatroon van Amsterdam in vergelijking met andere Westeuropese hoofdsteden is mijns inziens terug te voeren op de versnippering van het grondbezit en de daarmee samenhangende geringe belangstelling voor het beheer van onroerend goed door de bovenlaag van de samenleving. Het beheer van onroerend goed is overgelaten aan relatief kleine eigenaren. Hun invloed op de ontwikkeling van de stad is er niet minder groot om. Ze nemen echter niet het initiatief of drukken bewust hun stempel op de ontwikkeling van de stad.

De laat 19e-eeuwse gordel van Den Haag; differentiatie en dynamiek

De stad van rond het midden van de 19e eeuw kan in sociaal en functioneel opzicht als gemengd worden omschreven. Er was natuurlijk wel sprake van ruimtelijke scheiding, maar niet op het niveau van wijken of buurten, hooguit op dat van straten. Aan de hoofdstraten en -grachten woonden de welgestelden, in de zijstraten de middengroepen en in de stegen en sloppen en op volgebouwde binnenterreinen de rest van de bevolking. Uit de deftige woonstraten werden winkels en bedrijven geweerd. Wel vond men er kantoor-functies, maar alles wat overlast kon geven, was elders ondergebracht. In sommige buurten woonden wel meer welgestelden dan in andere, maar een groot deel van het uitgebreide regiment aan verzorgers was, voor zover dat niet intern was gehuisvest, steeds op loopafstand binnen dezelfde buurt woonachtig. Sterk vervuilende bedrijven waren, veelal op lokaal gezag, aan de randen van de stad gelokaliseerd. Maar in een dergelijk stadsdeel werd meestal ook gewoond, en zeker niet uitsluitend door arbeiders en paupers.¹

De pre-industriële stad werd opgevolgd door de stad van het industriële tijdperk, waarvan de ruimtelijke uitdrukkingsvorm was gebaseerd op sterk gewijzigde lokatiefactoren van de verschillende categorieën van bedrijvigheid en bewoners. Schaalvergroting in de produktie leidde in sommige bedrijfstakken tot een toenemend ruimtebeslag waarvoor vaak gespecialiseerde bedrijfsterreinen werden aangelegd. De opkomst van winkels en warenhuizen, van banken en verzekeringsmaatschappijen, concentreerde zich met name in de centra van de steden. De toenemende welvaart maakte het mogelijk dat een groeiend aantal huishoudens hun woonvoorkeuren kon realiseren. De belangrijkste voorwaardenscheppende factor voor de hernieuwde ruimtelijke ordening vormde de revolutie in de verkeers- en transporttechnologie. De uitkomst hiervan was een stad aan het begin van deze eeuw die per inwoner veel meer ruimte in beslag nam en die functioneel en sociaal op het niveau van buurten sterk homogeen was.²

De overgang van gemengde stad naar de op het niveau van buurten in sociaal en functioneel opzicht gesegregeerde stad moet dus in al haar schakeringen zichtbaar zijn in de aanleg en ontwikkeling van de laat 19e-eeuwse gordel.

In deze bijdrage wordt ingegaan op de aanleg van de laat 19e-eeuwse gordel van Den Haag en op de ontwikkelingen die daarin tussen 1900 en 1940 plaatsvonden. De centrale vraag daarbij is of en in hoeverre er in de nieuwe stad sprake is van homogeniteit in bebouwing en gebruik. Veel van de tendenties die in het navolgende worden gesignaleerd, kunnen niet als 'typisch Haags' worden afgedaan, maar manifesteerden zich evenzeer in Amsterdam en Rotterdam en voor een deel ook in tal van middelgrote steden.

Den Haag in de tweede helft van de 19e eeuw

In de tweede helft van de 19e eeuw groeiden de meeste steden in Holland zeer snel. De groei van Amsterdam hield vooral verband met de toegenomen handel in koloniale waren en de

1. G. Sjöberg, *The preindustrial city* (New York 1960); J.E. Vance, *This scene of man. The role and structure of the city in the geography of western civilization* (New York 1977).

2. H. Carter, *An introduction to urban historical geography* (London 1983) 17-204.

ontwikkeling van de commerciële en financiële dienstverlening. Die van Rotterdam was gebaseerd op de ontwikkeling van het havenbedrijf. In het kielzog daarvan kwamen in een wijd gebied de scheepsbouw en metaalnijverheid en daarmee verwante activiteiten tot ontwikkeling. In Den Haag werd de groei in de eerste plaats veroorzaakt door de steeds gewichtiger wordende bestuurlijke centrumfunctie. De aanwezigheid van het hof en de regering legde een hecht fundament voor het verzorgingsniveau. In het kielzog van een toenemend aantal diplomaten en hoge ambtenaren trok een bont gezelschap van verzorgers en producenten van luxe goederen naar de stad. Vooral onder koning Willem II verdween elke soberheid getuige de bouw van paleizen en de bijdragen van de koning aan tal van culturele vermaken. Toch bleef de omvang van het overheidsapparaat in de 19e eeuw vrij beperkt. Ten aanzien van de meeste maatschappelijke vraagstukken stelde de overheid zich vooralsnog uiterst terughoudend op.

Het hoge verzorgingsniveau droeg er toe bij dat de stad in de loop van de 19e eeuw geliefd werd als woonoord. Daarbij speelden evenwel ook andere factoren een rol. Zo ging er een werende kracht uit van de fraaie omgeving waarin de stad gesitueerd was. Vele welgestelden die niet aan een bepaalde lokatie gebonden waren, zoals renteniers, gepensioneerden en oud-Indiëvaarders, vestigden zich in het Haagse. De lokale overheid trachtte aan deze ontwikkeling nog eens haar steentje bij te dragen door bebossing van wilde duinterreinen en door de aanleg van wandelpaden. Daarnaast streefde zij ernaar de plaatselijke belastingen laag te houden. De attractie van Den Haag als woonplaats voor welgestelden werd verder versterkt door het rijke sociëteitsleven en het zich tot badplaats van allure ontwikkelende Scheveningen. Zo bracht de aanwezigheid van hof en regering een kettingreactie teweeg die erin resulteerde dat Den Haag in de 19e eeuw kon uitgroeien tot woonstad voor welgestelden.

De huisvesting van een omvangrijke kapitaalkrachtige elite bevorderde de komst van alerhande luxe voorzieningen. Edelsmeden, zadel- en meubelmakers, instrumentmakers, pasteibakkers, kunstenaars, dienstpersioneel, koetsiers en gouvernantes, vestigden zich naar verhouding in grote getale te Den Haag.

De contouren van oud Den Haag

Tot diep in de 19e eeuw was het gebied binnen de in de 17e eeuw aangelegde singels voldoende om de activiteiten van de meeste Hagenaars en het overgrote deel der Hofstadbewoners te huisvesten. Na 1850 werden de singels steeds vaker en verder overschreden.

De stadsuitbreidingen die vanaf het midden van de 19e eeuw werden gerealiseerd, kwamen tot stand in een gebied dat zich al kenmerkte door een hoge mate van verscheidenheid. Dat had te maken met de natuurlijke ondergrond en de verscheidenheid aan reeds bestaande bebouwing in de oude stad en daarbuiten. Hierdoor hadden de diverse delen van de stadrand voor verscheidene functies en sociale groeperingen een verschillende mate van attractiviteit.

De ruimtelijke structuur van Den Haag wordt in sterke mate bepaald door de fysisch-geografische geleiding. Vanouds lopen de landwegen over de zuidwest-noordoost georiënteerde duinzandruggen, die afgewisseld worden door veel moeilijker toegankelijke veengebieden. Naar het noordwesten toe overheerst het zand, naar het zuidoosten het veen. Het

stelsel van strandwallen en strandvlakten, met hun evenwijdig lopende wateringen, is bepalend geweest voor de structuur van het latere Den Haag, niet alleen van de binnenstad, maar ook van een groot deel van de latere stadsuitbreidingen.

De strandwallen en vlakten werden vanouds doorkruist door een doorlopende dwarsroute van de kust (Scheveningen) naar Delft. Ten noordoosten van het punt waar deze dwarsroute één van de strandwallen kruiste, kwam het middeleeuwse grafelijke hof tot ontwikkeling. Ten tijde van de Republiek vestigde het landsbestuur zich naast het gewestelijke bestuur op het Binnenhof. In de directe omgeving daarvan streken de diverse buitenlandse gezantschappen neer, de latere ambassades, tussen de logementen der Hollandse steden aan de Vijverberg, het Plein, het Buitenhof, de Kneuterdijk en het Voorhout. In de 19e eeuw kwamen daar de ministeries bij.

In directe functionele relatie met het Binnenhof ontwikkelde zich op korte afstand daarvan een nederzetting van waaruit vooral diensten werden geleverd aan de bewoners van het hofkwartier. Rondom de Grote Kerk concentreerden zich ambachtslieden en kooplieden, arbeiders en sjouwers. Daarnaast vormde het Spuikwartier een centrum van aan het water gebonden ambachtelijke bedrijvigheid en handel. Vanaf het Spui konden de binnenvaartschepen rechtstreeks naar Delft en Leiden en de overige steden van Holland varen. Aan het einde van de 16e eeuw werd het Spui samen met enkele zijtakken tot haven getransformeerd.

In de 19e eeuw is de aangegeven functionele geleiding voor een ieder die de stad bezoekt duidelijk. Sociaal wordt deze door tijdgenoten veelal teruggebracht tot een tweedeling. Zo sprak Johan Gram in zijn *Haagsche schetsen* van een bovenhelft met de adel en geldaristocratie, de wijken der rijken en welgestelden, der delftige ambtenaren en militairen en een benedenhelft bestaande uit handelsbuurten en de wijken der minder bedeelden.³

De tweedeling zette zich ook buiten de Haagse singels voort. In de gebieden waar de zandgronden overheersten was de verkaveling geheel afwijkend van die in het veen. Aanzienlijke delen van het gebied in de richting van Scheveningen en Wassenaar, waar het zand overheerste, waren in het bezit van een gering aantal gefortuneerden. Hier lagen vele landgoederen, mer-soms weelderig aangelegde tuinen, of al dan niet gecultiveerde duinterreinen. De veengebieden waren overwegend als weiland in gebruik, maar op de traditionele veenverkaveling waren al voor 1850 enkele grootschalige bedrijven neergestreken, zoals de ijzergieterijen van Enthoven en de Prins van Oranje. Aan deze (Rijswijkse) zijde van de stad hadden bedrijven ruimte, en waren ze bovendien verbonden met het stelsel van binnenlandse waterwegen. Ook lag aan deze zijde van de stad het station Hollandsche Spoor.

Stadsuitbreiding in de 19e eeuw

De eerste stadsuitbreidingen werden nog grotendeels gerealiseerd onder verantwoording van het gemeentebestuur. Zo werd een deel van de voormalige paleistuin van koning Willem II in 1857 bestemd voor de bouw van vrijstaande villa's. De luxe nieuwbouwwijk die hier ontstond, het zogeheten Willemspark, oogste alom veel lof. Een uitbreiding diende bij te dragen tot verfraaiing van de stad en moest aantrekkelijk zijn voor de vestiging van vele welgestelden. Deze gedachte vormde ook de basis voor een plan uit 1862 om de stad aan de zuid-oostelijke zijde te vergroten. De gemeentelijke initiatieven ontmoetten evenwel veel weer-

³ J. Gram, *Haagsche schetsen* (Den Haag 1893).

stand van liberale zijde. Steeds meer raadsleden gaven er de voorkeur aan alle initiatief over te laten aan particuliere ondernemers en de huizen- en grondmarkt geheel vrij te laten. Gedwongen onteigening was uit den boze, terwijl de aankoop van de benodigde terreinen door de gemeente voor een commerciële prijs veel te duur was. De meeste eigenaren wilden slechts grond afstaan voor de aanleg van straten. 'De eigenaren der landerijen begrijpen toch zeer goed dat, als eenmaal de straten zullen zijn aangelegd, zij groote sommen voor hunne landerijen kunnen eischen, zoodat zij thans niet bereid zullen worden gevonden, die aan de stad af te staan'.⁴ De gemeente slaagde er slechts in enkele terreinen te verwerven en daarop werd rondom een parkje aan het Oranjeplein een complex herenhuizen gebouwd. Kort daarop gaf de gemeente het initiatief op het terrein van de stadsuitbreiding nagenoeg geheel uit handen. Het werd aan particulieren overgelaten om terreinen ten behoeve van de stadsuitbreiding te ontwerpen en te bestemmen.

Dat gebeurde juist in een periode dat de groei van het aantal inwoners nog eens versnelde. Aanvankelijk bleef de woningbouw sterk daarbij achter, waardoor vooral de woonomstandigheden voor diegenen die aangewezen waren op de goedkopere delen van de bestaande woningmarkt verslechterden. Bovendien stegen de huurprijzen sterk. Mede hierdoor werd de nieuwbouw gestimuleerd. De toename van de bouwactiviteiten was financieel mogelijk geworden dankzij de oprichting van hypotheekbanken, waardoor het voor de bezitters van kleine vermogens gemakkelijker werd zich op het terrein van de woningbouw te begeven. Hoewel de conjunctuur voor aanzienlijke schommelingen zorgde, bleef de woningbouw gedurende enkele decennia in de grote steden kwantitatief op een hoog niveau.⁵ De gemakkelijk te verkrijgen kredieten vormden een stimulans voor onbemiddelde bouwvakkers om niet op bestelling, maar op voorraad, speculatief, te bouwen. Om de vaak hoge kosten van rente en provisie op het verstrekte krediet zo laag mogelijk te houden, moest snel worden gebouwd, en moesten de voltooide huizen zo spoedig mogelijk worden verkocht. Snelheid en lage bouwkosten voor de voortdurend door geldnood en faillissementsdreigingen achtervolgde ondernemers waren dan ook belangrijker dan kwaliteit. De zogenaamde revolutiebouw werd door de overheid weinig in de weg gelegd. In enkele decennia werden vele duizenden meest matige tot ronduit slechte woningen gebouwd, waarvan de slechte kwaliteit eerst in deze eeuw geheel duidelijk werd. Desondanks was deze nieuwbouw nog een stuk beter dan de krotten in de binnensteden waarin het armste deel van de bevolking woonde. De nieuwbouw was vanwege de hogere huren met moeite betaalbaar voor kleine middenstanders, beambten en de beter betaalde arbeiders.

Naast de commerciële revolutiebouw werden er in de steden ook woningen gebouwd voor de elite en middenstand. Voor een deel werden deze woningen door aannemers op bestelling gebouwd, voor een deel speculatief, dat wil zeggen, zonder dat de afnemer bekend was. Bij de bouw van de duurdere speculatiewoningen waren vaak wat kapitaalcrachtiger ondernemers betrokken, die minder onder druk stonden van hun kredietgevers en die zodoende minder kwaliteitsverlagende concessies behoeften te doen. Bij de in opdracht gebouwde woningen zag uiteraard de opdrachtgever toe op de degelijkheid van de bouw.

In de grote steden was gedurende de tweede helft van de 19e eeuw nog sprake van een

4 P. R. D. Stokvis, *De wording van modern Den Haag; De stad en haar bevolking van de Franse Tijd tot aan de Eerste Wereldoorlog* (Den Haag 1987) 46 citato loco.

5 Stokvis, *Wording en A. Knotter, Economische transformatie en stedelijke arbeidsmarkt, Amsterdam in de tweede helft van de negentiende eeuw* (Zwolle/Amsterdam 1991).

bescheiden woningproductie door zogeheten semi-filantropische instellingen. De investeerders in de bouw van deze woningen waren meestal verzekerd van een relatief bescheiden opbrengst. Ondanks dat ook deze woningen veelal kwalitatief matig en klein waren en dicht opeen werden gebouwd, waren ze veelal te duur voor het armere deel van de bevolking.

De particuliere stadsuitbreiding in Den Haag begon bij een bouwgrondmaatschappij. Deze kocht een bepaalde hoeveelheid grond en ontwierp een stratenplan. Nadat dit door de gemeenteraad was goedgekeurd, werd de grond bouwrijp gemaakt. De grond die bedoeld was voor straten, werd overgedragen aan de gemeente. De bouwgrond werd in percelen ingedeeld en verkocht. De optelsom van deze stratenplannen vormt het overgrote deel van de laat 19e-eeuwse gordel van Den Haag. In totaal werden er voor de Eerste Wereldoorlog 80 van dergelijke plannen door de gemeenteraad afgehandeld. De bouwgrondmaatschappijen verschilden onderling sterk. Aanvankelijk werden ze gevormd door enkele kapitaalkrachtige burgers, die de handen ineen sloegen. Aan het einde van de 19e eeuw waren het meest naamloze vennootschappen, die werkten met het kapitaal van gefortuneerden, kleine beleggers en banken.⁶ De bouwgrondmaatschappijen wilden hun terreinen zo verkavelen, dat ze er het meeste aan over hielden. Dat hield in dat zo weinig mogelijk grond de functie van straat diende te krijgen en zoveel mogelijk die van bouwterrein. Het tot stand brengen van een samenhangend stratenplan tussen de verschillende maatschappijen, had dan ook niet de eerste prioriteit. Aanvankelijk bleef ook op dit punt de inbreng van de overheid beperkt.

De bouwgrondmaatschappijen probeerden hun ontwerp af te stemmen op het soort bouwpercelen waar op een bepaald moment en op een bepaalde plaats de grootste vraag naar was. Daarnaast moesten ze rekening houden met de randvoorwaarden die door de overheid en de oorspronkelijke grondeigenaren ten aanzien van de bebouwing werden gesteld. En ook deze verschilden van plaats tot plaats en in de tijd. Zo beoordeelde de lokale overheid aanvankelijk slechts een aantal aspecten van de plannen voor het bouwen van woningen aan de openbare straat. Met bouwsels op inpandige terreinen bemoeide de overheid zich in het geheel niet. Gebruikmakend van deze omissie werden op binnenterreinen duizenden zogenaamde hofjeswoningen gebouwd, waarin aan het einde van de 19e eeuw zo'n 40.000 Hagenaars een onderkomen vonden. Het waren (uiteraard) woningen van belabberde kwaliteit, zeer klein, vaak niet meer dan een kamer, waarin niet of nauwelijks voorzieningen werden aangebracht. Het enige voordeel ervan was, dat de woningmarkt in korte tijd met een aanzienlijk aantal goedkope woningen werd uitgebreid. Tot 1892 bleef de bouw van deze woningen toegestaan, daarna was het verplicht om aan de openbare straat te bouwen. Maar er werden nog jarenlang ontheffingen verleend en soms omzeilden de bouwondernemers de bepalingen gewoon door de aanleg van smalle dwarsstraatjes.

De uitbreidingen vonden ten dele plaats middels de zogenaamde speculatiebouw. Daarvan was vooral sprake in de aan de zuidoostelijke zijde van de stad gelegen veenpolders. Groot-schalige uitbreiding was hier nagenoeg uitgesloten, omdat de weilanden meest één voor één van verschillende eigenaren moesten worden aangekocht. Dergelijke aankopen vergden veel tijd, hetgeen in strijd was met het karakter van de bouwgrondmaatschappijen, dat gericht

⁶ R. Leferink, 'Stadsuitbreiding als moderne bedrijfstak. Over het ontstaan van het moderne Den Haag in de periode 1850-1914', *Die Haghe* (1983) 111-112.

Afb. 1. Een villa aan de Nassaulaan uit 1861 (afgebroken omstreeks 1915). Foto Gemeentearchief 's-Gravenhage.

was op een zo snel mogelijke verkoop van de bouwrijp gemaakte terreinen. De bouwgrondmaatschappijen kochten één of enkele weilanden en projecteerden hierop straten en bouwpercelen. Het resultaat was een stratenpatroon dat de traditionele polderverkaveling weerspiegelde, zoals ook nu nog in de Schildersbuurt en de Transvaalbuurt, maar ook in de Zeeheldenbuurt en het Regentessekwartier aan de andere zijde van de stad kan worden afgelezen. De speculatiebouw was bestemd voor de kleine middenstander en de arbeider met een vaste betrekking, een groep die in de tweede helft van de 19e eeuw sterk groeide. (Meest kleinere) aannemers en beleggers hadden een sterke voorkeur voor de bouw van woningen in dit marktsegment. Het geregelde inkomen van de potentiële bewoners bood voldoende garanties voor een winstgevende onderneming, waarbij leegstand nagenoeg ondenkbaar was.

In deze wijken werden echter zeker niet uitsluitend woningen gebouwd. In de Schilderswijk stonden al in 1860 enkele fabrieken en daarbij voegde zich nog een aanzienlijk aantal, aangelokt door de goede aan- en afvoermogelijkheden van grondstoffen en energiebehoeften en eindprodukten over water en spoor. Hier was ruimte aanwezig voor grootschalige moderne fabrieken op terreinen die relatief eenvoudig te verkrijgen waren en waarop (in tegenstelling tot sommige terreinen in andere stadsdelen) geen beperkingen golden ten aanzien van het gebruik ervan. Later werd het aanzwellende leger van arbeiders een vestigingsvoordeel op zich.⁷ Zo treffen we hier tegen het einde van de 19e eeuw naast de al eerder genoemde grote metaalbedrijven, die beide aan honderden arbeiders werk gaven, onder meer de meubelfabriek Anna Paulowna en enkele grootschalige Brood- en Meelfabrieken. Naast de grote fabrieken waren er tal van kleine industrietjes en ambachtelijke bedrijven te vinden in de Schildersbuurt, die veelvuldig op de binnenterreinen verzezen. De tamelijk eenzijdige vorm van werkgelegenheid stimuleerde de bouw van arbeidershofjes, die aanvankelijk vooral op inpandige terreinen werden gebouwd.

7 P. Bakker Schut, *De volkshuisvesting te 's-Gravenhage 1914-1938* (Alphen aan den Rijn 1939).

Naast de hoge mate van functionele menging van wonen en werken, was ook sociale menging kenmerkend voor de Schilderswijk. Behalve de arbeiders en lagere middenstand die hier domineerden, woonden er ook heel wat gegoede middenstanders. En ook de eigenaren van enkele grootschalige fabrieken gaven aanvankelijk acte de presence! Zo woonden Horrix (eigenaar van de meubelfabriek Anna Paulowna) en Enthoven gewoon vlakbij hun fabriek. De sociale menging op het niveau van de buurt laat zich fraai illustreren in het gegeven dat in 1888 slechts één persoon in de lange Van Ostadestraat zijn stem mocht uitbrengen, terwijl de hoofdbewoners van de panden aan het Oranjeplein hiertoe bijna allen gerechtigd waren. (Het kiesrecht was in deze jaren voorbehouden aan personen die een zekere welstand bezaten).

Aan de andere zijde van de stad werden in de jaren zeventig en tachtig ook het Zeeheldenkwartier en de Archipelbuurt nog sterk sociaal en functioneel gemengd aangelegd. Behalve herenhuizen werden hier tot 1890 nog veel hofjes voor arbeiders en dienstpersoneel gebouwd. Wel was de nieuwbouw hier over het algemeen ruimer en van een beduidend betere kwaliteit in vergelijking met die aan de andere zijde van de stad. Ten dele hing dit samen met de aansluiting van deze wijken op het Hofkwartier met de concentratie van financieel behoorlijk gewaardeerde werkgelegenheid (hof en overheid). Maar ook hier stonden fabrieken tussen de woonbebouwing, terwijl enkele grote kazernes werkgelegenheid boden aan alle rangen die merendeels samen met een uitgebreide staf aan verzorgers in de directe omgeving gehuisvest waren.

De bouwgrondmaatschappijen lieten zich meest leiden door de attractie van het woonmilieu voor de diverse bevolkingsgroepen. Ze waren gebaat bij een zo snel mogelijke verkoop van hun terreinen, en uiteraard tegen een zo hoog mogelijke prijs. Het was weinig zinvol grote percelen, bestemd voor de bouw van villa's of herenhuizen voor welgestelden te projecteren in de buurt van overlast veroorzakende fabrieken. De vraag naar duurdere woningen was niet oneindig. Bouwgrondmaatschappijen die dergelijke percelen aanboden op lommerrijke plaatsen waren dan ook in het voordeel. Wie de markt verkeerd inschatte, was gedwongen de vraagprijs te laten zakken. Op plaatsen waar een verkaveling in grote percelen weinig perspectief bood, werd een percelering geprojecteerd waarop kleinere woningen gebouwd dienden te worden. In de nabijheid van fabrieken lag een dergelijke indeling zeer voor de hand. Voor de arbeiders vormde de nabijheid tot het werk de belangrijkste attractiefactor. Een bouwgrondmaatschappij raakte dergelijke percelen meestal zo kwijt, terwijl de hogere dichtheid het beoogde rendement niet aantastte.

Bouwgrondmaatschappijen ondernamen slechts zelden pogingen om onafhankelijk van de kenmerken van hun terreinen en de kwaliteit van de omgeving de attractiviteit ervan op een hoger plan te brengen. Dat was natuurlijk moeilijk voor de veelal kleinere maatschappijen die in de veengebieden actief waren, maar ook voor de grotere op het zand was de Ausgangssituatie alles bepalend. Zo speelden de grondeigenaren en ontwikkelaars die samen in 1893 een plan voor het Regentessekwartier indienden eigenlijk slechts in op de directe kwalitatieve gegevens van het gebied.⁹ Het plangebied grensde aan de noordzijde aan de Laan van Meerdervoort, een aantrekkelijke woonstraat met grote geschakelde herenhuizen. Tevens sloot het plangebied hier aan op de duinen. In het ontwerp werd hierop ingespeeld door de projectie van grote kavels en ruime straten in dit deel van het plangebied. Een pluspunt

⁹ Verslag Handelingen Gemeenteraad 1893, bijlagen 137 en 199.

was hier tevens dat de bodem uit zand bestond. Het stratenplan werd zo opgesteld, dat de hoofdader van de wijk, de Regentesselaan, geprojecteerd werd als een welhaast logische voortzetting van de Laan van Meerdervoort. In dit deel van het plan werden de grootste percelen aangelegd en kwamen de fraaiste herenhuizen tot stand. Aan de stadzijde vormde het in de jaren tachtig aangelegde Verversingskanaal de plangrens. Visueel, en ook gezien de ligging ten opzichte van de stad, een aantrekkelijke lokatie. Daaraan werd echter veel afbreuk gedaan door de voortdurende stankoverlast van het kanaal; dat in die jaren de open hoofdader vormde van het Haagse riool, dat verderop in zee uitkwam. Vooral wanneer in de zomer de sluizen in het kanaal vanwege het tij of de wind dichtbleven, was het er nauwelijks uit te houden.⁹ Langs de Conradkade moesten 'de neuzen gehard zijn tegen de hun voortdurend aangedane beledigingen'.¹⁰ De woningen die in deze zone geprojecteerd werden, waren dan ook al een stuk kleiner dan die in het (overige) noordelijke deel van het plangebied. Meer naar het zuiden toe waren de percelen nog beduidend kleiner. Ten zuiden van de Weimarstraat ging de zandgrond over in veen. De bouwterreinen hier werden per definitie al minder aantrekkelijk gevonden. Indicatief is dat de noord-zuid lopende Beeklaan precies op deze overgang een stuk smaller wordt. Daarnaast grensde het plangebied aan de zuidzijde aan een groot terrein van de gemeente, waar zich de gasfabriek, de vuilnisbelt en vuilverbranding bevonden. De ontwerpers projecteerden hier dan ook woningen voor huishoudens voor wie de kwaliteit van de woonomgeving hooguit een secundaire factor vormde. Grote en dure woningen zouden op deze plek nagenoeg onverkooptbaar zijn.

Dit voorbeeld maakt duidelijk dat ook de grotere bouwgrondmaatschappijen zich in hoge mate lieten leiden door de aanwezige omgevingskwaliteit: de kenmerken van de te bebouwen terreinen, de functies en het sociale niveau van de bestaande bebouwing en die in de naaste omgeving. Op deze wijze trachtten de bouwgrondmaatschappijen optimale garanties te scheppen voor een snelle verkoop van hun bezit. Binnen het plangebied leidde dit tot een hoge mate van diversiteit in woonmilieus.

Toch trachtten aan het einde van de 19e eeuw bouwgrondmaatschappijen soms door eigen initiatieven ook wat toe te voegen aan de kwaliteit van de woningen en woonomgeving. Daarmee konden ze de concurrentie de loef afsteken en verbeterden ze hun mogelijkheden om hun bouwterreinen snel en tegen hoge prijs te verkopen.

Welgestelden gaven er de voorkeur aan om op het zand te wonen. De zandgronden ten noordwesten van de stad waren droog en men trof er ook het meeste natuurlijke groen aan. Het wonen daar gold als gezonder en aangenamer dan op de vochtige veen- en kleigronden in het zuidoosten. Niet iedereen was het daar mee eens, zoals uit een discussie rond de eeuwwisseling bleek, toen enkele bouwmaatschappijen elkaar het leven zuur maakten in een poging grond aan te bieden waarop in hun wijk een (statusverhogend) gymnasium zou kunnen worden gebouwd. Bij de behandeling in de gemeenteraad werd gesteld: '... ook uit een hygiënisch oogpunt zou de bouw van een nieuw Gymnasium daar (in het Bezuidenhout) minder zijn aan te bevelen, dan aan de Laan van Meerdervoort op de zandbodem'. De Haagse Bouwgrondmaatschappij tekende uiteraard ernstig protest aan tegen dergelijke denigrerende en (vooral) waardeverminderende uitspraken. Zij onderbouwde haar betoog zelfs door het

9 H. Schmal, 'De geur van water; De Haagse grachten en het Verversingskanaal', *Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis* 1 (1992) 12.

10 J. Gram, *'s-Gravenhage voorheen en thans* ('s-Gravenhage 1905) 195.

overleggen van straatsgewijze sterftetabellen die lieten zien dat het Bezuidenhout juist een gezonde wijk was. 'De cijfers bewijzen dat het Zuid-oostelijk gedeelte onzer stad uit een gezondheidsoogpunt in geen deele behoeft achter te staan bij de andere nieuwe wijken der Residentie'. Desondanks benadrukte ondermeer ook de Haagse Gezondheidscommissie de gezondheid van het zand tegenover de ongezonde dampen van het veen.¹¹ Daarbij kwam nog dat het bouwen op veengrond duurder was dan op zandgrond, doordat er geheid moest worden, ook al was de koop prijs van veengrond veelal wat lager.

In grote delen van het veengebied was het bezit van de wellanden verdeeld over een groot aantal eigenaren. Met het oprukken van de bebouwing verkochten zij hun grond tegen een mooie prijs, maar zonder voorwaarden. Ze hadden er ook geen enkel belang bij om daar invloed op uit te oefenen. Geheel anders lag de situatie in de gebieden waar het grootgrondbezit overheerste. De eigenaren hier stelden mondjasmaat delen van hun grond ter beschikking en deden dat veelal eerst nadat uitdrukkelijk de exclusieve woonbestemming ervan was vastgelegd. Ze deden dat om daarmee de waarde van hun overige bezit zo min mogelijk door negatieve omgevingsfactoren te laten beïnvloeden. Zo rustte op de eigendommen van freule Gravin van Bylandt een servituut dat bepaalde dat de gronden van het latere Nassaukwartier in het Benoordenhout slechts met herenhuizen mochten worden bebouwd. Voor de Laan van Meerdervoort was exclusiviteit gewaarborgd door het verbod om hier 'magazijnen' (winkels) te beginnen.¹² Dergelijke initiatieven mondden nimmer uit in de bouw van grootschalige homogene luxe woonwijken. Bij villawijken ging het om hooguit enkele tientallen woningen (Willemspark, Van Stolkpark, Prinsevinckenpark, Belgisch park), bij de luxe herenhuizen om hooguit enkele honderden. Maar vlakbij de villaparken werden veelal ook kleine woningen gebouwd voor het dienstpersoneel. Aan de exclusiviteit van de meeste wijken met dure herenhuizen werd ook aan de zandzijde nog lange tijd afbreuk gedaan door de bouw van hofjeswoningen op inpandige terreinen.

Ook de meest prestigieuze nieuwbouwwijk van behoorlijke omvang, het 46 hectare grote Duinoord dat aan het einde van de 19e eeuw werd gebouwd, kenmerkte zich in de eerste plaats door heterogeniteit. Weliswaar niet meer door de bouw van hofjeswoningen, want dat was inmiddels verboden, maar voor het overige was hier verscheidenheid troef. In een fraai uitgevoerde brochure werden de voordelen van de aan te leggen wijk opgesomd. Als eerste punt werd onderstreept dat Duinoord geheel op zandgrond lag. 'De voordeelen van een dergelijke ligging springen onmiddellijk in het oog. De wijze van fundeeren is een hoogst eenvoudige, de gebouwen worden niet onderheid, doch op de vaste zandplaat aangelegd. Door de hooge ligging geeft het droge terrein gelegenheid tot het maken van, in alle opzichten, bewoonbare souterrains. Een diep aangelegde rioleering maakt de meest volkomen afwatering dier souterrains mogelijk. De reine bodem is voor de gezondheid zijner bewoners van onmiskenbare betekenis; terwijl de onmiddellijke nabijheid der bosschen van Zorgvliet en de geringe afstand tot de zee inderdaad ertoe bijdragen om dit terrein het meest gezonde gedeelte der residentie te doen zijn.' Verder werd het stratenpatroon naar voren gehaald, dat nu eens bochtig was, in plaats van kaarsrecht en verder een afwisseling kende van ruime

¹¹ *Zijn de terreinen aan en achter het Bezuidenhout ongezoond?* Brochure uitgegeven door en voor rekening der Algemeene 's-Gravenhaagse Bouwgrond-Maatschappij naar aanleiding van de rede van dr. J.Th. Mouton in de raadszitting van 3 februari 1903 ('s-Gravenhage 1903).

¹² Gram, *'s-Gravenhage* 159.

straten, boulevards en pleinen. Ook op dit punt zette men zich af tegen de bestaande Haagse praktijk. De aangevraagde tramconcessies moesten een goede verbinding met de stad, de stations en Scheveningen garanderen. De gevels der te bouwen panden dienden eerst op hun sierlijkheid te worden getoetst. Ter bevordering daarvan schreef de bouwgrondmaatschappij zelfs een wedstrijd uit. De koopakten bevatten verschillende bepalingen, betrekking hebbende op onder meer de aard van de bebouwing. 'Zoo worden in de hoofdstraten geen winkels toegelaten en alle ongewenschte inrichtingen in het gehele bouwplan geweerd'.¹³ Deze straten mochten 'nimmer worden bestemd, gebezigd of ingericht tot winkelhuizen, stallen, enz. op eene boete van f 30,- per dag voor het perceel waarin de overtreding wordt gepleegd, ten bate van de dertig naastgelegen percelen'.¹⁴ De bouwgrondmaatschappij Duinoord trachtte dus, als één van de weinige, kwaliteit aan het geheel toe te voegen en legde zich veel minder neer bij de gegeven uitgangssituatie. Toch lieten de ontwerpers zich ook hierdoor leiden en durfden ze het (nog) niet aan om een sociaal homogene wijk te projecteren. Ingeklemd tussen het Verversingskanaal en het fraaie buitengoed Zorgvliet werd een wijk geprojecteerd die zich kenmerkte door aanzienlijke differentiaties. Aan de Zorgvliet-zijde werden villa's geprojecteerd met een vrij uitzicht op het landgoed. In het middengedeelte werden rond een fraai plein en langs de Afzanderijvaart imposante geschakelde herenhuizen geprojecteerd. De Afzanderijvaart liep vanaf de duinen in de richting van de binnenstad. De waterkwaliteit ervan was over het algemeen voortreffelijk omdat met behulp van een schutsluisje het vuile water uit de grachten buiten de deur kon worden gehouden. Aan de zijde van het Verversingskanaal werd bebouwing geprojecteerd langs enkele zeer lange en relatief smalle straten, waarlangs nogal eentonige beneden- en bovenwoningen zouden vertrijzen.

Tot aan de Eerste Wereldoorlog bleef het karakter van de nieuwbouw gemengd. Dit uitte zich zowel in de kenmerken van de woningen als in die van de bewoners die er kwamen. Dit nam niet weg dat binnen de laat 19e-eeuwse gordel, net als in de oude stad binnen de singels van aanvang af een duidelijke geleding zichtbaar was. Deze sloot in belangrijke mate aan bij de geleding van de binnenstad. Het Hofkwartier zette zich als het ware voort in de noordwestelijk gelegen stadswijken, terwijl het Spuikwartier aan de zuidoostelijke stadszijde werd uitgebouwd. Elitewoningen werden vooral gebouwd bij attractiepunten zoals parken en landgoederen, bijvoorbeeld de villa's van Duinoord tegenover Zorgvliet en het Van Stolkpark in de Scheveningse Bosjes. Ze sloten veelal aan op oudere zones met statusgevendelelementen zoals het Willemspark dat in de nabijheid van paleis Noordeinde tot stand kwam. Woningen voor arbeiders kwamen relatief vaak voor rond grootschalige bedrijven die zich concentreerden in het gebied dat door middel van kanalen verzekerd was van goede verbindingen met het achterland. Wijken voor de middenstand kwamen op de overblijvende plaatsen tot stand.

Veranderingen in de oude stad

Voor na de eeuwwisseling werd de binnenstad bij uitstek de vestigingsplaats voor een groeiend bestand van winkels, theaters, hotels en restaurants. De nieuwe woonwijken die

¹³ *Duinoord te 't-Gravenhage* (Den Haag 1896).

¹⁴ *De Avondpost* (20-2-1898) 1.

Afb. 2. Den Haag in 1862, nog binnen de singels. Uit: P.R.D. Stokvis, *De wording van modern Den Haag* (Zwolle 1987) 333.

voor de eeuwwisseling gereed waren gekomen, waren wat hun voorzieningen betreft nog geheel afhankelijk van het stadscentrum. Hier ontwikkelde zich in een meer dan evenredig tempo op particulier initiatief een winkelcentrum dat zeker in de jaren rond de eeuwwisseling tot de verbeelding sprak. De Haagse auteur Johan Gram was bijvoorbeeld duidelijk geïnsponeerd door de veranderingen die er in het laatste kwart van de 19e eeuw in het stadscentrum hadden plaatsgevonden. 'In beide verkeerswegen, zoo Hoogstraat als Veenestraat, heeft de moderne geest de magazijnen hervormd .... Was toen (25 jaar daarvoor) hier en daar een enkel magazijn, dat groot toilet maakte of zich in een sierlijken gevel verheugen mocht, nu (in 1904) bieden deze drukke straten letterlijk een weergaloos staalkaart van allerlei smaakvolle winkelpuien, in allerlei stijlen en fantasiën, van coquette uitstallingen achter hooge spiegelruiten, kortom, van de allermerkwaardigste pogingen om de aandacht van het publiek te trekken'. Vooral het schaalvergrotingsproces viel Gram op, waarvan Pander en Peek & Cloppenburg rond de eeuwwisseling belangrijke representanten waren. 'De eerste Wagenstraat in Den Haag zal weldra herdoopt dienen te worden in Panderstraat'. Er is een gevellengte ontstaan 'als waarop geen magazijn hier te lande zich kan verhoovaardigen. Vooral des avonds als het meubelpaleis zich in de schitterende elektrische verlichting met het kleerkasteel van de overbuur meet is de geheele eerste Wagenstraat ééne stralende balzaal gelijk'.¹⁵

¹⁵ Gram, *'s-Gravenhage* 84-88.

Tot 1900 bleef ondanks de eerste aanzetten tot cityvorming het aantal binnenstadsbewoners behoorlijk op peil. Toch waren er meer veranderingen zichtbaar. Voorheen statige uitvalswegen verloren hun status door het wegtrekken van de bewoners naar de nieuwe wijken. Zo waren de meeste bewoners van de in de binnenstad gelegen Prinsengracht vertrokken naar het Willemspark en het Nassauplein.¹⁶

De industrieel-ambachtelijke- en handelsactiviteiten die traditioneel geconcentreerd waren in het Spuikwartier langs de aldaar aanwezige grachten, hadden een rechtstreekse aansluiting op het netwerk van binnenvaartwegen in Holland. De vraag naar ruimte bij een aantal soms tot stuwende bedrijven uitgegroeide ondernemingen, leidde ertoe dat sommige ervan aan de zuidoostelijke stadszijde tot grootschalige ontwikkeling kwamen. De Vliet als verbindingssader en het in 1843 geopende station Hollandsche Spoor fungeerden daarbij als kristallisatiepunten. Aan het einde van de 19e eeuw werd deze overloop verder gestimuleerd door de vele grachtendempingen in het Spuikwartier. Veel bedrijven zagen zich toen genoodzaakt te verhuizen en een vestigingsplaats te zoeken in het op initiatief van de lokale overheid achter het station aangelegde industriegebied Laakhaven.

Dynamiek in de laat 19e-eeuwse gordel rond 1900

Al spoedig verloor een deel van de gordel een aantal van haar aanvankelijke aantrekkelijkheden. De verdere uitbouw van de stad vergrootte de afstand tot de zo veelvuldig bezongen groengebieden en betekende het einde van de stadsrandstatus. De eerste aanzetten tot cityvorming en de aanleg van tramwegen ging veelal gepaard met grotere verkeersdrukte en de verwinkeling van doorgaande straten, hetgeen voor bepaalde groeperingen een aantasting van het woongenot aldaar betekende. De deftige Anna Paulownastraat 'met niet minder dan 12 geneesheren en 8 bank- en effectenkantoren' gaf met de komst van veel winkels en de tram- en omnibusdrukte 'langzamerhand haar deftige woonstatus prijs'.¹⁷

Dezelfde auteur stak zijn ongenoegen over de recente ontwikkelingen die rond de eeuwwisseling hadden plaatsgevonden niet onder stoelen of banken: 'Doch zie eens wat men van de (Zee)heldenwijk gemaakt heeft! Welk een rampzalig zoodje nietszeggende steenen cubussen, die, eerst voor gesloten woonhuizen bestemd, zoo goed en kwaad als 't kan, in winkelhuizen worden vervormd, omdat er in die buurten hoe langer hoe meer behoefte aan magazijnen van allerlei aard ontstaat'.¹⁸

Bouwblokken die langzamerhand ingekapseld raakten door industrie en arbeiderswoningen raakten onverbiddelijk in een neerwaartse spiraal, zoals het Oranjeplein in de Schilderswijk, dat al voor de eeuwwisseling haar aanvankelijke bewoners zag verhuizen naar door hen aantrekkelijker gevonden wijken.

Al in de jaren '80 bleek dat de nieuwbouw in het oostelijke stadsdeel de welgestelden weinig kon bekoren. Onder meer in een van de brieven van Van Gogh komt dit tot uitdrukking, als hij schrijft: 'Maar reden te meer waarom ik erover denk om hiernaast te gaan wonen.

¹⁶ Gram, *1-Graavenhage* 167.

¹⁷ Gram, *3-Graavenhage* 156.

¹⁸ Gram, *1-Graavenhage* 4-5.

Er is daar een bovenhuis aldus: 't atelier is groter dan 't mijne, 't licht is zeer goed. Er is een zolder geheel met planken beschoten, zodat men de pannen niet ziet, enorm groot, waar men nog zoveel kamers kan afschieten (en ik heb de schotten ervoor), als men maar wil. Huurprijs f 12,50 per maand, een sterk goed gebouwde huis, doch het doet niet meer omdat 'het maar op de Schenkweg' staat, en daar de rijke huurders niet komen, die de eigenaar wel wachtte'.¹⁹ Ongetwijfeld had dit te maken met de lokatie van deze woningen in het veengebied, vlakbij enkele zware industriële bedrijven en in een gebied waarin in hoog tempo aanzienlijk goedkopere woningen de overhand kregen. Voor de woningen die in dezelfde periode aan de zandzijde in hetzelfde woningmarktsegment gebouwd werden, was aanzienlijk meer belangstelling.

Het beeld dat een journalist van de Schiedamsche Courant in 1886 van de Haagse Schilderswijk schetste (en dat overigens haast nog typerender is voor de betreffende journalist, dan voor het door hem omschreven stadsdeel) was weinig opwekkend: 'In een dier nieuwe buurten van 's-Gravenhage, welke naam u levendig aan onze oud-Hollandsche schilderschool herinneren, maar welken voor 't meerendeel vervallen en naargeestig uitzien van te vroegen ouderdom getuigt en misschien aftakelen zal, als de roem dier school nog onverzwakt doorleeft- in een dier buurten staat een rei huizen, zover uw oog rijkt onder één lijst en als 't ware een aaneenschakeling van even hooge, even breede, even vervelooze ramen en deuren. In bijna elk onderhuis wordt een of andere nering met bijna geen succes gedreven; van haast elk bovenhuis staat de deur open en aan iedere deur speelt of verveelt zich een onbeperkt aantal morsige kinderen. De openstaande deuren brengen u op een denkbeeld, dat door het groot aantal kinderen en de vele in- en uitgaande menschen versterkt wordt. De bovenhuizen worden of door de eigenaars, of door de bewoners bij kleine gedeelten verhuurd, en ziedaar tevens verklaard waarom gewitte binnenmuren zoo beduimeld en met crayonteekeningen versierd, de trappen zoo smerig en de leuningen zoo groezilig zijn. Er heerschen in deze huizen socialistische beginselen, die natuurlijk ten gevolge hebben dat er niets wordt gedaan, wat naar reinhouden gelijkt; de eerste willen hier gaarne de laatste zijn en, waar rechten zoo vrijwillig prijsgegeven werden, hebben de plichten zich al voor lang in dikke nevelen gehuld'.²⁰

Voor al de welgestelden vertrokken uit de wijk. Zo woonde omstreeks 1890 de bouwkundige H.D. Hoos in 'villa Emma', gebouwd in 1870, in de Schilderswijk. Hoos, die zelf veel huizen in de wijk had neergezet, verhuisde rond dat jaar met zijn gezin naar betere oorden toen het inmiddels volgebouwde gebied zijn landelijke genoegens geheel was kwijtgeraakt. Direct daarop werd de villa in drie woningen opgesplitst en verhuurd.

De vochtige veengrond, de gebrekkige drainage, de nabijheid van arbeidershofjes en de concentratie van werkplaatsen waren evenzovele bezwaren. Welgestelden trokken naar villa's en een deel van de middengroepen trok naar sociaal niet geheel homogene nieuwbouwwijken zoals de deftige Archipelbuurt en het minder deftige Zeeheldenkwartier.

De deftige Archipelbuurt zelf verloor kort na 1900 een belangrijk deel van haar status. Dit had vooral te maken met de bouw van concurrerende woningen in wijken als het Statenkwartier en Duinoord. De comfortabele nieuwbouw aldaar was bovendien met de tram goed bereikbaar. De woningen waren er gerieflijker en groter en het woonkarakter van de wijken

¹⁹ J. Hulscher, *La tristesse dureira toujours. Een leven in brieven. Een bloemlezing van de brieven die Vincent van Gogh schreef tussen 1872 en 1890* (z.p. 1980) 94.

²⁰ J. Duivenstein, *Kijk op de Schilderswijk. Geschiedenis van een arbeiderswijk* (Den Haag 1984) citato loco.

was homogener dan in de sterk door militairen beheerste Archipelbuurt waar alle rangen en standen door elkaar woonden, variërend van de hoge ambtenaren en de chiste oud-Indiëgangers aan de nog lommerrijke Laan Copes van Cattenburg en het Nassauplein tot de wasbazen en arbeiders in de talrijke hofjes. Het waren vooral de welgestelden die de wijk de rug tokeerden. De particuliere verhuurders speelden hierop in door opsplitsing van herenhuizen in kleinere wooneenheden, waarbij de bredere voordeur werd vervangen door twee smallere deuren met een scheidingswand. Dat deze ontwikkeling zich snel voltrok blijkt uit het feit dat de huizen die rond de eeuwwisseling of kort daarna werden gebouwd in de Archipelbuurt op enkele nog open plaatsen in de bestaande straten, al bij de bouw werden uitgerust met een dubbele voordeur.²¹

Een aspect dat Duinoord zo geliefd maakte ten opzichte van de andere wijken voor de gegoe-de middenklasse en welgestelden was de afwisselende architectuur, die rond de eeuwwis-seling menigene tot de verbeelding sprak. In de jaren '70 en '80 werden de duurdere woningen in de stadsuitbreidingen vrijwel altijd in een gesloten gevelwand en met een uniforme archi-tectuur gebouwd. Volgens de directeur van gemeentewerken Lindo (1891), waren het niet zozeer de rechte straten, maar was het veeleer de eenvormigheid van de huizenbouw die der-gelijke wijken het karakter gaven van eentonigheid en verveling.²² Een bewoonster van een van die straten, de Heemskerckstraat, een straat voor de gegoede middenklasse in de Zeehel-denbuurt, omschreef het karakter ervan in de eerste jaren van deze eeuw als volgt:

Het huis was wel naar onze zin, maar de straat vonden Aty (het zusje van de auteur) en ik afschuwelijk. Een spookachtige, brede straat, met aan weerskanten herenhuizen zoals het onze ..... We kenden dit soort typische Haagsche straten ... natuurlijk heel goed ... Toen we nog op school zaten in de Van Speyckstraat, liepen we op weg daarheen door al die saaie, ingeslapen straten met de precies eendere rijen huizen en zonder een enkele boom; naargeestige straten, afschuwelijk netjes vonden we. Wat voor ons vooral heel vreemd was toen we pas in de Heemskerckstraat woonden, was de doodse stilte die over-dag en 's avonds in de buurt heerste. Wij vonden ... die stilte iets beklemmends ... er ge-beurde helemaal nooit iets .. (het) door de saaie straten wandelen lokte ons geen van bei-den aan.²³

Buurtten als de Archipelbuurt en de Zeeheldenbuurt, met hun lange rechte straten en hun ten dele wit gepleisterde uniforme bebouwing straalden rond 1900 geen monumentaliteit (meer) uit, maar eerder gezapige huiselijkheid. Ze straalden degelijkheid uit, rust en zekerheid. Maar geen persoonlijke expressie, laat staan artistiek avontuur. Dat gaf (delen van) wijken als Duinoord en later ook het Statenkwartier en het Bezuidenhout een fikse dosis su-perioriteit. Hier geen 'troosteloze eentonigheid der onafzienbare rij der kazernewoningen' maar een 'esthetisch en hygiënisch verantwoorde wijk'. Geen 'speculatie of revolutiebouw' maar 'architectonisch fraai en toch een goede rente'.²⁴ En met dat laatste zat het in Duinoord wel goed, want in de eerste vier jaar was de waarde van de uitgegeven aandelen verdubbeld. Zelfs de altijd zo kritische Gram sprak waarderend over deze wijk: 'Van al de nieuwe wijken,

21. E. M. Ch. M. Janson, *De Archipelbuurt en het Willenspark. Geschiedenis van twee Haagse woonwijken* (Meppel 1977) 21.

22. R. Vijfvinkel e.a., *'s Haags werken en werkers. 350 jaar gemeentewerken (1636-1986)* ('s-Gravenhage 1985) 234.

23. N. Bruni, *Het huis in de Heemskerckstraat. Meisje tussen boeken* (Amsterdam 1978) 15-17.

24. 'Een nieuwe stadswijk', *Eigen Haard* II (13-3-1897).

die in den Haag als bij tooverslag verzeen zijn, is Duinoord verreweg het aangenaamst en het beste gebouwd. De neerdrukkende eentonigheid der gelijkvormige gevels, de saaiheid der op elkaar gelijkende cubussen, door domme bouwbazen aan elkaar geplakt en gelijmd, dit alles wordt u op Duinoord bespaard'.²⁵

Sociaal gemengd, wens of noodzaak?

Van oudsher woonden er in de middenklassebuurten meer arbeiders dan leden van de middenklasse in de arbeiderswijken. Sociaal gemengde wijken bleven zo, omdat de middenklasse de diensten van haar minder welgestelde burens nodig had. Een huishouden uit de middenklasse had heel wat mensen nodig uit de werkende stand, zoals dienstboden, klusjesmannen, straatvegers, etc. Een arbeiderswijk had slechts een minimum aan personen uit de middenklasse nodig, zoals winkeliers, geestelijken en artsen. Een arbeiderswijk werd dan ook sociaal al vroeger homogener dan een middenklassewijk. Toen de gegoede middenklasse, die aanvankelijk de Schilderswijk mede bevolkte, daaruit vertrok, bleef een tamelijk homogene arbeiderswijk over, zij het dat daarbinnen nog best een aantal nuanceringen waren aan te brengen. Een middenklassewijk bleef evenwel, net als de wijken waar veel gefortuneerden woonden, nog lang sociaal gemengd. Pas toen het doe-het-zelf huishouden, zonder bedienden, de norm werd, waren de sociaal mindere zij- en achterstraten geen noodzakelijk ingrediënt meer van elke wat duurere wijk.

Behalve door de overheid, grondeigenaars en bouwgrondmaatschappijen, werd na de totstandkoming van een straat of wijk ook door de bewoners invloed uitgeoefend op het woonmilieu. Veel van dergelijke acties bewogen zich evenwel vooral nog op het niveau van de individuele straat. Daarvan moest de standing gehandhaafd blijven, of zelfs worden verbeterd. En wat dat betreft diende een ieder binnen Den Haag z'n plaats te kennen. Afwijkingen van het stramien werden niet getolereerd. Toen een arbeider bij de Duinwaterleiding rond 1900 zijn intrek nam in een woning aan een straat, werd hij door de directie op het matje geroepen. Hij hoorde in een hofje te wonen, in plaats van in een huis met de bel aan de straat. Dat was boven zijn stand.²⁶ Een aardig staaltje van Haagse bluf toonden de bewoners van de in het Statenkwartier gelegen Van Boetzelaerstraat in 1909. Zij vonden dat de straat waar in zij woonden, moest worden omgedoopt in Van Boetzelaerlaan.²⁷ Hun actie slaagde!

Ook in de tramhistorie van Duinoord komt tot uitdrukking dat we hier, ondanks de differentiaties daarbinnen, zeker niet te maken hebben met een doorsneewijk. Vlak langs de wijk liepen al voor de bouw enkele stoomtramlijnen. De wijk zelf was sedert 1906 voorzien van twee elektrische tramlijnen, maar deze gaven geen directe verbinding met het centrum van Den Haag. Tal van verzoekschriften aan de gemeenteraad en aan de tramwegonderneming resulteerden uiteindelijk in een geheel nieuwe tramlijn, die Duinoord en het aangrenzende Statenkwartier verbond met de binnenstad en het station Staatsspoor. In 1912 werd deze derdiende Haagse tramlijn geopend. Maar daarmee bleken de bewoners nog niet geheel content! Volgens de voorschriften van de tramwegonderneming dienden de hoog genummerde lijnen voorrang te verlenen aan de laag genummerde. Lijn 13 moest als laatste en hoogst

²⁵ Gram, *'t Gruenhege* 187-188.

²⁶ Duivestein, *Kijk op de Schilderswijk* 18.

²⁷ R. F. de Bock, *Duinoord en Statenkwartier toen* (Rotterdam 1971) 73.

Afb. 3. Den Haag in 1910, de bebouwing strekt zich tot Scheveningen uit. Uit: P.R.D. Stokvis, *De wording van modern Den Haag* (Zwolle 1987) 336.

genummerde aan alle trams voorrang verlenen op de kruispunten die zij passeerde. En dat waren er nogal wat. De welgestelde Duinoorders waren zeer verongelikt en een regen van klachten daalde neer over de tramdirectie. In 1916 was eindelijk de oplossing daar. Het nummer van de Duinoord-tram werd gewijzigd van 13 in A. En de A ging boven alle genummerde lijnen.²⁸

Dergelijke manieren om de eigen deftigheid te onderstrepen, lijken welhaast typerend voor Den Haag. Wellicht kunnen dergelijke behoeften aan verregaande distinctie in verband worden gebracht met de afbrokkeling van de oude maatschappelijke hiërarchie rond de eeuwwisseling. Rond het midden van de 19e eeuw was het lokale en landelijke bestuur nog uitsluitend een aangelegenheid van de elite, waaruit onderscheid tussen klassen logisch voortvloede. Deze kreeg natuurlijk verdere invulling door de staat die men voerde, de woning die men bewoonde, de omgang met het personeel, dat ook binnenshuis tot een minimum beperkt bleef, de beslotenheid van de clubs waarvan men lid was, enz. Dat alles was toch in de eerste plaats geworteld in de functie die men aan het hof of op het politieke en bestuurlijke vlak vervulde als minister, kamerlid, rechter, ambassadeur, hoge ambtenaar of beambte aan het hof. Rond 1900 werden hierin veranderingen zichtbaar. Aan de vanzelfsprekendheid van een exclusieve bezetting van de topfuncties kwam een einde. Veranderingen in het kiesstelsel hadden tot gevolg dat de volksvertegenwoordigers uit een bredere laag van de bevolking werden gerecruteerd. Daarnaast vormde Den Haag meer en meer een verzamelaarsplaats van vermogende renteniers en gepensioneerden, van weduwen en oud-Indiëgangers.

²⁸ De Bock, *Duinoord* 66-68.

Een sterk groeiend aantal personen kon zich in Den Haag nog hooguit vastklampen aan de decoratieve functies die ze bekleedden of aan de functies die door hen of door hun echtgenoten in het verleden soms in verre streken en onder bepaald andere maatschappelijke verhoudingen (Indië!) waren uitgeoefend. Een aantal onder hen diende zelfs zonder vermogen maar met een forse portie Haagse bluf hun sociale status op te houden. Toen voor velen niet meer het beroep en voor sommigen ook niet meer het vermogen het logische onderscheid aangaf ten opzichte van het gewone volk, werd behalve in de dubbele naam en de geërfde titels ook naar andere uitingen van het deftige gezocht. Het lijkt erop dat dergelijke behoeften in Den Haag aanzienlijk groter waren, dan in Amsterdam en Rotterdam. De maatschappelijke status van de hoofdstedelijke handelsman en de scheepsmagnaat uit de Maasstad hadden in ieder geval iets vanzelfsprekends.

Na 1900

Rond de eeuwwisseling was de stad binnen de singels een echte binnenstad geworden. De laat 19e-eeuwse gordel verloor meer en meer het karakter van stadsrand naarmate zij zelf werd omgeven door nieuwe stadsuitbreidingen.

Aan het einde van de 19e eeuw werden veel traditioneel door familie, kerk, buurt of beroepsgebonden organisaties geleverde voorzieningen door de overheid geïnstitutionaliseerd, zoals het onderwijs, drinkwater, gas en telefoon. De druk op de overheid om zich ook met slechte woningtoestanden bezig te houden werd steeds sterker. De, als gevolg van de uitbreiding van het aantal kiesgerechtigden, veranderde gemeenteraad stond hier ook positiever tegenover dan in het verleden. De overheid kreeg via de Woningwet van 1901 meer en meer greep op de woningbouw en ruimtelijke ordening. Behalve op de kwaliteit van de woningen via bouwverordeningen ook op de bestemming van terreinen. Na de Eerste Wereldoorlog trad de overheid ook op als directe opdrachtgeefster voor nieuwbouw, en als medefinancier van particuliere woningbouwverenigingen alsmede als toewijzende instantie.

De vanaf de jaren twintig gebouwde woonwijken kregen een veel homogener karakter dan die uit de 19e-eeuwse gordel. In de nieuwe stadsuitbreidingen handhaafde zich hetzelfde gebiedingspatroon als in de binnenstad: luxe woningbouw en attractieve publieke voorzieningen op het zand; sociale woningbouw voor de lagere inkomensgroepen in het veen- en kleigebied. De woningen voor de middenklasse sloten voornamelijk aan op de luxe woonkwartieren,

Cityvorming

Ook in deze groeifase paste de bestaande stad zich aan. Met de opkomst van het verkeer en het verder uiteenleggen van de stad werd het steeds moeilijker om de fijnmazige binnenstad te bereiken. Al rond de eeuwwisseling werd de toegankelijkheid van de binnenstad als een nijpend probleem ervaren. Vooral de verbindingen tussen het hofkwartier en de rest van de stad waren gebrekkig. In 1891 verschenen in het weekblad *De Ingenieur* ontwerpen voor een aantal verkeersdoorbraken in de binnenstad. Deze konden echter pas een dertigtal jaren later worden uitgevoerd in het kader van het Uitbreidingsplan uit 1908. In onderlinge sa-

menhang werden allereerst de trajecten Grote Marktstraat-Kalvermarkt en Hofweg-Vijverdam aangelegd, waaruit het huidige kernwinkelcentrum van Den Haag zou voortkomen. Met de doorbraak van de Grote Marktstraat werd en passant de oude jodenbuurt in de omgeving van de Voldersgracht gesaneerd. De al eerder gesignaleerde cityvorming kreeg hiermee een nieuwe injectie en deze ging gepaard met een duidelijke schaalvergroting van de bebouwing. Bekende voorbeelden van bouwwerken uit deze periode zijn de Bijenkorf aan de Grote Marktstraat, de Volharding aan de Grote Markt en de Torengarage aan een tweede doorbraaktraject Jan Hendrikstraat-Vondelstraat.

Behalve de grootwinkelbedrijven langs de Grote Marktstraat verschenen er kantoren en overheidsinstellingen aan de Kalvermarkt en langs het traject Hofweg-Kneuterdijk luxueuze winkelbedrijven, bioscopen en banken. De Passage werd doorgetrokken naar de nieuwe Hofweg en rond het Buitenhof en langs de Lange Poten verschenen hotels en restaurants. De verkeersdoorbraken gingen gepaard met een eerste grote saneringsgolf in de binnenstad. Een deel van het Spuikwartier moest eraan geloven. De kwalitatief zeer slechte bebouwing rond de Voldersgracht verdween. In totaal moesten voor de beide doorbraken bijna 1.000 woningen worden afgebroken, waarvan het grootste deel zogenaamde hofjeswoningen. Behalve ten behoeve van de aanleg van straten door de binnenstad, werden ook voor andere werken van openbaar nut omvangrijke groepen oude woningen afgebroken. In 1912-1913 kocht de gemeente hofjes aan de Lage Nieuwstraat aan. De aldaar staande slecht gebouwde en sterk vervallen woningen vormden een beruchte stadsbuurt. De grond die vrijkwam werd gebruikt voor een uitbreiding van het ziekenhuis Westeinde. Ten behoeve van enkele uitbreidingen van het ziekenhuis Zuidwal werden eveneens een aantal (merendeels slechte) woningen afgebroken. Slechts in incidentele gevallen vond in de binnenstad vervangende nieuwbouw plaats.

Tengevolge van de verkeersdoorbraken en de sterk toenemende behoefte aan huisvesting van winkels en kantoren verminderde geleidelijk de woonfunctie van de binnenstad. In enkele decennia liep het bevolkingsaantal terug van 55.000 rond de eeuwwisseling tot 32.000 in 1930.

Dynamiek 20-40

Voor na de Eerste Wereldoorlog werd de Haagse woningvoorraad in hoog tempo uitgebreid met kwalitatief goede woningen voor de lagere inkomensgroepen. Woningbouwverenigingen en de lokale overheid hadden in de jaren '20 het initiatief daartoe genomen, teneinde de stagnatie in de bouw te doorbreken en enigszins tegemoet te komen aan de enorme vraag naar woningen. Tussen 1912 en 1940 bouwden de gemeente en de verenigingen ruim 15.000 woningwetwoningen te Den Haag. Hierdoor veranderde de relatieve positie op de woningmarkt van de woningen in de laat 19e-eeuwse gordel. Vooral de woningen in de Haagse Schilderswijk waren zowel kwalitatief als wat betreft de woonomgeving inferieur aan de nieuwbouw. Het gevolg hiervan was dat er een omvangrijk doorschuifproces op gang kwam. Veel van de oorspronkelijke, wat beter betaalde arbeiders en kleine middenstanders verlieten de Schilderswijk en andere wijken, om zich te vestigen in de nieuwbouwwijken. Tram en fiets zorgden ervoor dat het stadscentrum en de overige centra van werkgelegenheid vanuit de nieuwbouw goed bereikbaar waren. De vrijgekomen woningen uit de laat 19e-

eeuwse gordel werden gehuurd door personen uit de lagere inkomensgroepen, die voor een belangrijk deel uit de saneringsgebieden in de binnenstad en de slechte hofjeswoningen die overal in de stad te vinden waren, kwamen. Ook in deze jaren gold dat nieuwbouw financieel niet haalbaar was voor de laagste inkomensgroepen. Zij waren aangewezen op bestaande woningen. Ook middenin de Schilderswijk kwam dit gegeven tot uitdrukking toen in 1932 aan de Van der Duynstraat en de Van Hogendorpstraat een aantal slechte woningen werd afgebroken en vervangen door nieuwbouw op initiatief van de 'Vereniging tot verbetering der woningen der arbeidende klasse te 's-Gravenhage'. Onder de nieuwe bewoners waren heel wat kleine middenstanders.

Toen in de jaren dertig als reactie op de algemene huurverlaging er door particuliere verhuurders systematisch werd bezuinigd op de onderhoudskosten van hun woningen, nam de kwalitatieve kloof tussen deze en de nieuwere woningen die veelal in onderhoud en beheer waren bij de lokale overheid of bij woningbouwverenigingen, verder toe.

Op geheel andere wijze deden zich veranderingen voor in enkele duurder woonwijken die rond de eeuwwisseling nog lang niet waren volgebouwd. Zo werden in aansluiting op de Nassaubuurt in het Benoordenhout en aan de Bezuidenhoutseweg en omgeving nieuwe woningen gebouwd die bij lange na het niveau van de oudere bebouwing niet haalden. De wijken als geheel kregen veeleer het karakter van deftige middenstandsbuurt. Het onderscheid in sociaal niveau tussen de bewoners van de oudere en nieuwere delen bleef echter nog lange tijd bestaan. Heel fijntjes kwam dat verschil in status tot uitdrukking in de nuancering niet 'in' maar juist 'op' het Bezuidenhout te wonen.²⁹

In het Benoordenhout werden kort na de Eerste Wereldoorlog enkele grootschalige representatieve kantoren gebouwd, zoals het hoofdkantoor van de Shell en van De Nederlanden van 1845. De nabijge ligging van de binnenstad enerzijds en de representatieve omgeving anderzijds stimuleerden deze ontwikkeling.

In 1917 rukte de landelijke overheid het Bezuidenhout binnen. Tegen de plannen om het Departement van Landbouw, Handel en Nijverheid helemaal hier te vestigen rees aanvankelijk veel verzet. Door deze spreiding van rijksdiensten werd de traditionele concentratie rond het Binnenhof/Plein doorbroken en zou dit ministerie geïsoleerd en te ver van het centrum komen te liggen. Voor de ambtenaren was het bezwaar dat het te ver van hun woning lag.³⁰ De plannen vonden echter doorgang en een nieuwe trend was gezet.

In deze jaren raakten langzamerhand de statige villa's en grote geschakelde herenhuizen als woonhuis voor de elite uit de mode. Door de vaak nogal overdadige vormgeving van deze woningen, was het onderhoud ervan kostbaar. Bovendien was het daarin slechts prettig toeven indien men kon beschikken over een stoet bedienden. Deze lieten zich evenwel niet zo eenvoudig meer strikken om voor een appel en een ei onafgebroken klaar te staan voor de familie. In andere takken van werkgelegenheid werd beter betaald en waren de arbeidsvoorwaarden beter en duidelijker omschreven. In Den Haag trachtte men nog wel door de werving van dienstboden uit het berooide Duitsland aan huishoudelijk personeel te komen, maar het werd langzamerhand duidelijk dat dit verschijnsel op z'n retour was. In deze mo-

²⁹ R. F. de Bock, *Bezuidenhout-toern* (Rotterdam 1970) 25.

³⁰ De Bock, *Bezuidenhout-toern* 66-67.

derne tijd was het ook veel minder noodzakelijk afhankelijk te zijn van huishoudelijk personeel. Bouwondernemers speelden hierop in door de bouw van appartementencomplexen. Her en der werden er voor de Tweede Wereldoorlog circa 35 van dergelijke zogeheten woonhotels in de 19e-eeuwse gordel en in de ring 20-40 gebouwd. De meeste appartementen hadden centrale verwarming, warm en koud stromend water en telefoon. Sommige werden met vuilnisstortkokers of zelfs waskokers gebouwd. Men kon z'n maaltijden betrekken uit een centrale keuken, of deze nuttigen in het bijbehorende restaurant. Vanzelfsprekend was er dag en nacht een huismeester aanwezig. In een enkel geval hoorde ook een winkeltje en een gemeenschappelijke leeszaal tot de uitrusting van het Haagse woonhotel. Natuurlijk waren de appartementen zelf ruim en luxueus uitgevoerd. De woonhotels vormden niet slechts een uitmuntend alternatief voor de welgestelde bewoners van grote villa's en herenhuizen, maar ook voor renteniers, gepensioneerden, verlofgangers en oud-Indiëgangers. En deze waren in Den Haag relatief rijk vertegenwoordigd. In de eerste plannen van de bekende Nirwanaflat was ook een Indische keuken opgenomen. Vanuit deze achtergrond is het ook begrijpelijk dat het fenomeen van het woonhotel te Amsterdam en Rotterdam nauwelijks ingang vond.³¹

Naast het woonhotel vormden ook de grote moderne woningen die in de gordel 20-40 of in de randgemeenten werden gebouwd, een goed bereikbaar alternatief voor de bewoners van de luxe woningen uit de 19e eeuw. De verminderde vraag naar deze woningen kwam tot uitdrukking in de leegstandscijfers in de jaren dertig, die juist voor deze woningen erg hoog waren. Vooral in de wijken nabij de binnenstad waar het monofunctionele kantoorgebouw reeds was doorgedrongen, werden voor de Tweede Wereldoorlog al heel wat oorspronkelijke woonhuizen omgezet in kantoren. Wat betreft omvang en representativiteit waren ze daarvoor ook zeer geschikt.

Conclusie

De laat 19e-eeuwse gordel vormde aanvankelijk een uitermate heterogeen gebied. Verschillende factoren werkten aan deze uitkomst mede. De gordel werd niet in een keer gebouwd, maar vormde de optelsom van een grote hoeveelheid sterk van elkaar verschillende bouwplannen. Die verscheidenheid werd mede gevoed door de diversiteit in de uitgangssituatie. Binnen de gordel bestonden aanzienlijke verschillen in het natuurlijk milieu. Er was sprake van verscheidenheid in de aansluitende bestaande bebouwing, zowel in functioneel als sociaal opzicht en in de relatieve ligging ten opzichte van attractiecentra. De verscheidenheid leverde verschillen op in de aantrekkelijkheid van delen van de gordel voor verschillende functies en sociale groepen. Bovendien veranderde de relatieve betekenis daarvan in de loop der tijd.

Een andere faktor vormde de diversiteit in de grondbezitsverhoudingen en de hieruit resulterende mogelijkheden om naar eigen believen het soort en de kwaliteit van de bebouwing te bepalen.

Verder was er in deze periode van stadsuitbreiding sprake van diversiteit in participanten op het gebied van de woningbouw. Aanvankelijk speelde de lokale overheid een belangrijke

31. H. Bavelaar, 'Wooncomfort in Haagse flatwoningen. De vooroorlogse periode', *Hoog Haagse* (Utrecht z.j.) 23-26.

rol in het proces van stadsuitbreiding. Vooral na 1870 werd deze rol gemarginaliseerd en werd alle initiatief overgelaten aan particulieren. Aan het einde van de 19e eeuw vergrootte de overheid haar invloed weer, middels regelgeving op het gebied van stratenplannen en bebouwing.

Ook kan er gewezen worden op de voortdurende concurrentieslag tussen de bouwgrondmaatschappijen, die alle uit waren op een optimaal rendement dat zo snel mogelijk moest worden behaald. Over het algemeen was daarvan sprake wanneer het aanbod van bouwpercelen een divers karakter had.

Tot slot was in de loop der tijd sprake van verandering van smaak en stijl op het gebied van de woningbouw. Veranderingen in technologie, verhoging van welvaart, vergroting van de mobiliteit, rationalisering van het bouwbedrijf waren evenzovele factoren die bijdroegen tot de totstandkoming van een in de loop der tijd veranderend product.

Daarmee was rond 1900 een zeer divers milieu tot stand gekomen, dat ook op kleine schaal heterogeen was. Zo was de situatie niet alleen in Den Haag, maar ook in andere steden, zij het dat door verschillen in uitgangssituatie vanwege de bestaande bebouwing en functies, verschillen in grondsoorten en grondbezitsverhoudingen en in sociaal-economische structuur de ruimtelijke ontwikkeling in iedere stad op geheel eigen wijze inhoud kreeg. In Groningen was tot diep in de 19e eeuw van een ruimtelijke scheiding van wonen en werken geen sprake, terwijl ook de sterke sociale menging zich aldaar nog lang handhaafde. In de nieuwbouw aan de rand van de stad was hooguit sprake van een eerste voorzichtige sortering van bewoners naar draagkracht.³² Ook te Amsterdam was het ruimtelijk geleidingspatroon van de pre-industriële stad nog lang dominant. In de 19e-eeuwse gordel werden door de bouwondernemers nog veelvuldig de fraaiere gelegen delen van bouwterreinen opgevuld met gouden randjes.³³

Aanvankelijk bood de laat 19e-eeuwse gordel een rijk geschakeerd woonmilieu voor de arbeider met een vast inkomen tot de meest welgestelde stadsbewoners. De hoge mate van variatie kwam logisch voort uit de verscheidenheid aan kwaliteiten die de verschillende delen van de gordel voor verschillende functies en potentiële bewoners in de loop der tijd te bieden hadden.

Rond 1900 werden er wel tendensen zichtbaar die homogeniserende gevolgen hadden. Deze hadden in de eerste plaats gevolgen voor de nieuwbouw die werd gerealiseerd. De overheidsregulering vormde daarbij een factor. Het verbod op de bouw van hofjeswoningen had tot gevolg dat de kwalitatieve variaties in de nieuwbouw verkleinden. De aanleg van het industriegebied Laakhaven had een concentratie van werkgelegenheid aldaar tot gevolg, hetgeen een vestigingsfactor vormde voor de aldaar werkzame (hoofdzakelijk uit arbeiders bestaande) bevolking en eerder een negatieve factor vormde voor het meer welgestelde volksdeel. Daarnaast was sprake van schaalvergroting in allerlei activiteiten, zoals het bouwbedrijf, de kantorensector en de industrie, hetgeen z'n weerslag had op de vestigingsplaats van de diverse bevolkingsgroepen.

³² P. Kooij, *Groningen 1870-1914. Sociale verandering en economische ontwikkeling in een regionaal centrum* (Groningen 1986) 213 e.v.

³³ M.F. Wagenaar, *Amsterdam 1876-1914. Economisch herstel, ruimtelijke expansie en de veranderende ordening van het stedelijk grondgebruik* (Meppel 1990) 283.

Delen van de gordel waar de kwaliteit van het leefmilieu snel achteruit ging, door de komst van vervuiling van industrie, bebouwing in hoge dichtheden e.d., verloren al vroeg hun attractiviteit voor de meer gegoede bevolkingsgroepen en kregen langzamerhand een steeds homogener karakter. Dit werd nog eens versterkt door de afbraak van de slechtste woningen. De gordel verloor het karakter van stadsrand en werd overwoekerd door nieuwbouw. Delen van de gordel kregen een city-functie. Andere delen behielden voor alles hun woon-status. In sommige gevallen was daarbij al in een vroeg stadium sprake van een daling van het sociale niveau van de bewoners. Andere wijken wisten hun aanvankelijke status veel langer vast te houden.

De aanvankelijk hoge mate van heterogeniteit werd eerst in deze eeuw afgebroken en op het niveau van wijken ingeruild voor een betrekkelijke mate van homogeniteit. Vooral in de gebieden waar relatief veel arbeiders voorkwamen, uitte dit zich reeds rond de eeuwwisseling door het vertrek van de gegoede middenklasse. Door de sanering van de slechtste woningen in de binnenstad kwam een selectieve overloop op gang, die mede werd gevoed door het sterk stijgende aanbod van kwalitatief goede woningen in de ring 20-40. Delen van de gordel kregen daardoor een nogal eenzijdig karakter. Dergelijke processen van homogenisering en *filtering down* kwamen na de Tweede Wereldoorlog in een stroomversnelling. Het eerste proces bereikte z'n hoogtepunt in die wijken waar op grootschalige wijze stadsvernieuwing plaatsvond.

Ook in de wijken waar aanvankelijk de meest gefortuneerden woonden, vonden veranderingen plaats. Soms werden de grote herenhuizen die zij bewoonden gesplitst, soms veranderde het gebruik ervan en werden ze als kantoor ingericht.

De vergroening van de Hollandse steden

De ondertitel van dit themanummer 'stedelijk land en landelijke steden in Holland, 1850-1990' spreekt boekdelen: in de genoemde periode heeft in het open landschap voortdurend bebouwing plaatsgevonden zodat er sprake was van een geleidelijke algehele verstedelijking, terwijl tegelijkertijd in de steden meer oppervlakte is ingeruimd voor tuinen, parken en plantsoenen, zodat de steden geleidelijk een steeds groener aanzien hebben gekregen. Anders gezegd: in de periode 1850-1990 was in Holland sprake van een belangrijke mate van ruimtelijke convergentie. Deze bijdrage wil in grote lijnen aangeven hoe en waarom het tweede deel van deze convergentie plaatsgreep, dus hoe en waarom de Hollandse steden steeds groener werden.

Deze opdracht is duidelijk genoeg, maar alvorens in te gaan op de hoofdlijnen binnen deze ontwikkeling is het onvermijdelijk eerst te wijzen op enige complicaties. Zo is het proces minder rechtlijnig verlopen dan men uit de bovenstaande omschrijving zou afleiden. Het is bijvoorbeeld hoogstwaarschijnlijk dat de grote Hollandse steden, in ieder geval Amsterdam, in 1850 relatief groener waren dan laten we zeggen tien jaar later, terwijl het ook verdedigbaar is om te stellen dat menig grote stad in Holland in 1980 relatief groener was dan in 1990. We moeten dus bij voorbaat benadrukken dat er geen sprake van was dat elk jaar de Hollandse steden weer een klein beetje groener werden, maar dat in deze korte beschouwing geen mogelijkheid bestaat om op dergelijke nuanceringen uitgebreid in te gaan. Een andere complicatie is dat het hier niet mogelijk is om een scherp onderscheid te maken naar de verschillende soorten steden. Op het gebied van de ontwikkelingen van de groene stedenbouw bestaat er niettemin een wereld van verschil tussen de grote handelssteden als Amsterdam en Rotterdam, het aanvankelijk tamelijk on-stedelijke Den Haag, de relatief kleinere steden zoals Dordrecht en Haarlem, om nog niet te spreken van stedelijke gemeenten als Hoorn, Alkmaar, Gouda die in menig opzicht nog haast als landelijk te kenmerken waren. Om dergelijke complicaties te omzeilen, beperkt deze bijdrage zich tot zes hoofdthema's in de 'vergroening' van de Hollandse steden in de periode 1850-1990.

Groen voor welgestelden: stedelijk beleid

Het is niet zo, dat het groen als aangename omgeving om in te recreëren en om (tijdelijk) in te resideren, pas in de negentiende eeuw ontdekt is. De Haarlemmer Hout bijvoorbeeld had al in de late middeleeuwen een duidelijke aantrekkingskracht op de stedeling. De populariteit van de Hout werd zelfs zo groot dat Amsterdammers op vrije dagen en vooral natuurlijk de zondagen massaal de trekschuit naar Haarlem namen voor een dagje in de vrije natuur. Wie het zich kon veroorloven kocht hier een tweede woning, voor weekenden en de warme zomermaanden. En menig rentenier besloot temidden van het gezonde groen zijn levensavond te slijten. Een aangename, groene omgeving trekt mensen met hogere inkomens. Zij zijn bereid om een tamelijk hoge prijs te betalen om er te mogen wonen. Haarlem had reeds van nature een aangename omgeving te bieden. Al in de zeventiende eeuw was het duidelijk dat een nog aantrekkelijker, nog groenere, nog welvarender ogende omgeving mensen met geld naar de stad kon lokken, niet alleen voor de zomermaanden maar voor

permanent verblijf. Daarom probeerde het Haarlemse stadsbestuur de stad zo fraai mogelijk te maken, dat wil zeggen met zoveel mogelijk groen. Dit beleid was niet uniek. Ook andere steden probeerden al in de zeventiende en achttiende eeuw een beleid te voeren gericht op het creëren van een aantrekkelijk vestigingsklimaat, met een ruime, groene stedenbouw.¹ Probleem daarbij was dat de vestingwerken rondom de stad het moeilijk of onmogelijk maakten om de stad op zo'n ruime manier uit te breiden. Grond was schaars en dus duur binnen de stedelijke vesting. Maar dat veranderde in de negentiende eeuw, toen de stedelijke verdedigingswerken in Holland door de veranderde oorlogsvoering geen noemenswaardige militaire betekenis meer hadden en de fortificaties derhalve konden worden geslecht. Een stad als Haarlem kreeg zo de mogelijkheid om direct rondom de oude stad de groene woon-omgeving te scheppen die mensen met hoge inkomens van verre zou moeten aantrekken. Op initiatief van de lokale (tuin)architect J.D. Zocher werden de vestingwallen herschapen tot een wandelzone met daarin een ruime hoeveelheid bouwgrond voor villa's. Op deze wijze probeerde het stadsbestuur de lokale economie weer vlot te trekken. Daarmee ging het namelijk na de Franse tijd niet zo best. Er waren veel werklozen, die echter prima ingezet konden worden bij de aanleg van het groen. Driehonderd Haarlemmers werden aan het werk gezet, 'welke welligt anders geen aanhoudend werk zouden hebben en welke dus daardoor een bestaan zullen erlangen, waardoor zij bevrijd zullen blijven om voor hun en hunne huisgezinnen toevlugt bij de armenkantoren te nemen.'²

Werkverschaffing was het korte-termijn-doel van het Haarlemse stadsverfraaiingsproject. Maar het belangrijkste doel was het aantrekken van mensen met hoge inkomens, die bouwgrond zouden aankopen, wat de aanlegkosten van het groen dubbel en dwars zou dekken; die met hun villabouw de lokale onroerend goed prijzen zouden doen stijgen; die belastingen zouden gaan betalen aan de stadskas wat de onderhoudskosten van het groen rijkelijk zou dekken; die lokaal hun huispersoneel zouden werven; die ter plaatse hun boodschappen zouden (laten) doen en zodoende een belangrijke stimulans zouden geven aan de lokale middenstand.

Het Haarlemse project verliep redelijk voorspoedig en vond in vele plaatsen van Nederland navolging. Maar niet overal vond het stadsbestuur het gepast om zelf daartoe het initiatief te nemen. De gemeente mag niet de rol van projectontwikkelaar vervullen, meenden de meeste negentiende-eeuwse politici. In Den Haag bijvoorbeeld zou de ontwikkeling van het Willemspark, op een stuk van de paleistuin dat in 1855 door koning Willem III verkocht was aan de gemeente, aanvankelijk een project zijn van J.D. Zocher zelf. Pas toen bleek dat zijn plan om hier zonder enige kosten voor de stadskas een bescheiden villapark te ontwikkelen onhaalbaar was, nam het gemeentebestuur het initiatief geheel in eigen handen. Zo ontstond Plein 1813 met villabebouwing in de vier kwadranten rondom het bekende nationale monument.³

In de meeste Hollandse steden heerste deze opvatting. Maar niet overal leidden de krachten van de woningmarkt tot groene, residentiële woonwijken. In Amsterdam werd bijvoorbeeld de grond van de Plantage, een groen gebied binnen de oude vesting, ontdaan van zijn pach-

¹ E. Taverne, *In 't land van belofte, in de nieuw stad* (Maarssen 1978).

² Rapport van de Gecommitteerden tot de Stedelijke Finantiën, 6 maart 1821. Voor een studie over het Haarlemse project zie L. J. M. Vroom en J. B. Uittenhout, 'De bolwerken van Haarlem, veranderingen tijdens de negentiende en twintigste eeuw', *Jaarboek Haarlem* (1980) 33-68.

³ W. Moll, 'Het Willemspark en het nationale monument op Plein 1813', *Jaarboek Die Haghe* (1954) 1-17.

ters en voor relatief lage prijzen aan particulieren verkocht. Door speculatie stegen de prijzen pijnlijk en veranderde de Plantage uiteindelijk in een buurt met woonhuizen voor welgestelde burgers, maar van een park was hier geen sprake meer. Alleen in Artis werd het groene karakter van de oude Plantage behouden.⁴ Ook het fraaie, groene uitbreidingsplan voor Amsterdam van stadsingenieur Van Niftrik uit 1866 legde het af tegen de opvatting dat niet de gemeentelijke overheid maar particuliere ondernemers de dominerende rol dienden te spelen in de stedenbouw. In de expanderende havenstad lag, anders dan bijvoorbeeld in Haarlem, het profijt blijkbaar vooral in woningbouw met hoge dichtheden en dus weinig groen.

Groen voor de arbeidende stand: particulier initiatief

Deze opvatting, die overigens niet alleen politiek was maar ook praktisch aangezien de gemeenten zelden het kapitaal hadden of de risico's van projectontwikkeling aankonden of aandurften of zelfs aan mochten gaan, leidde ertoe dat groen in de stedelijke woonomgeving normaliter een voorrecht was voor de rijkere burgers. In de tweede helft van de negentiende eeuw groeide echter het besef dat de aanwezigheid van groen in de stad ook zinvol kon zijn voor de minder bevoorrechtten. Een letterlijk en figuurlijk voorbeeldig project van een woonpark voor arbeiders is het Agnetapark te Delft.

Reeds in 1876 pleitte de Delftse gistfabrikant J.C. van Marken voor een gezonde huisvesting voor arbeiders. Van Marken was behalve een succesvol, ook een verlicht fabrikant, getuige het parool van zijn gist- en spiritusfabriek: de fabriek voor allen, allen voor de fabriek. Hij was zeer wel doordrongen van het ontstaan van een 'sociale quaestie'. Om de spanning met de arbeidende stand te verminderen, kochten hij en zijn vrouw vier hectare grond bij de fabriek ten behoeve van een model-nederzetting voor de werknemers. Het resultaat was een park, vernoemd naar zijn vrouw Agneta, met arbeiderswoningen ontworpen door architect Van Gugel. Deze voegde in zijn ontwerp steeds vier arbeiderswoningen samen zodat het effect van kleine villa's-in-het-groen werd bereikt. Van Marken hierover: 'Bij de niet genoeg te waardeeren liefde voor de bloemen, is het bezit van een tuintje een alleszins billijke wensch. De nabijheid van eene wandeling in het groen zal weinigen onverschillig zijn. En zou, ware het mogelijk, de ligging der woning in eene liefdelijke natuuromgeving niet heel wat opwekkender en verheffender zijn voor geest en hart van groote en kleine huisgenooten, dan die in eene smalle straat of in een slop, waarheen een nauw poortje toegang verleent? Eindelijk – zoo gaan wij al verder en verder, nu niet met onze billijke eischen, maar met onze niet overdreven wenschen, – eindelijk kan zelfs een gezonde woning, liefelijk gelegen, in de nabijheid van werkplaats, school en winkel nog niet volkomen bevrediging schenken, wanneer haar uiterlijke vorm niet in overeenstemming is met hare omgeving. Het oog wil ook wat hebben. Likt onze Villa met haren vriendelijken door bloemen getooiden gevel niet eerder uit tot gezellig samenzijn met vrouw en kinderen, dan wanneer haar uiterlijke vorm niets aan ons oog te zien gaf, geen anderen indruk, zij het ook onbewust, op onzen geest maakte, dan een klomp metsel- en timmerwerk?'⁵ Met deze visie liep Van Marken enige pas-

⁴ R.F. Roegholt e.a., *Wonen en wetenschap in de Plantage* (Amsterdam 1982).

⁵ J.C. van Marken, *Agneta-park en de naamloze vennootschap Gemeenschappelijk Eigendom* (Delft 1884) 15-16.

sen vooruit op zijn tijd. Hij probeerde met dit project andere fabrikanten van zijn gelijk te overtuigen. Tegelijkertijd moest hij ook de argwaan van zijn arbeiders overwinnen. Weinigen van hen voelden zich geroepen zover uit de stad, weg van vrienden en vermaak, te gaan wonen. Van Marken aarzde niet ook voor zichzelf een woning in het park te laten bouwen, maar dit werkte helaas juist averechts.

De fysieke verschijningsvorm van het Agnetapark is slechts een deel van het verhaal. Van Marken wilde dit woonpark voor arbeiders een sociale dimensie geven door hierin een gemeenschap op te bouwen, onder meer door het scheppen van faciliteiten als een ontspanningshuis – 'De Gemeenschap', geopend in 1892 – met daarin bijvoorbeeld een kleuterschool, naai- en breischool, leeszaal, vergaderzaal etcetera. Pogingen om het park te verrijken met een kerk, een school en een coöperatieve bakkerij mislukten. Ook het centrale element van het project, namelijk een winstdeling via coöperatieve winkels en daaruit voortkomend gemeenschappelijk eigendom, faalde.⁶ Wel verwezenlijkt werd echter een romantisch arbeidersvillapark met 78 woningen (in de volgende eeuw geleidelijk uitgebreid tot 200), dat een tastbaar argument zou worden in het pleidooi voor een nieuwe, ruime, gezonde, groene stedenbouw voor de arbeidende stand.

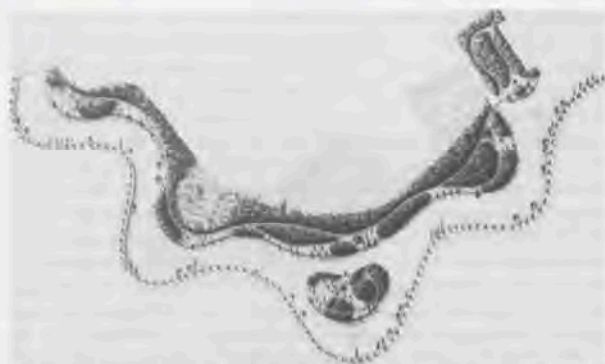
Behalve het Delftse Agnetapark ontstonden op verschillende plaatsen eveneens zogenoemde volksparken waarbij ook daadwerkelijk in de eerste plaats aan het 'volk' gedacht werd, dat wil zeggen die primair bestemd waren voor de arbeiders en hun gezinnen en die aangelegd werden op particulier initiatief. In Rijswijk bijvoorbeeld nam in het begin van de twintigste eeuw de fabrikant Ter Horst na ernstige onlusten het initiatief een zogenoemd Volkspark aan te leggen voor de arbeidende stand, die zich hier op nette en leerzame wijze zou kunnen vermaken. Sociale stabilisatie van de industrialiserende samenleving was impliciet een belangrijk motief voor dergelijke initiatieven. Ongetwijfeld zal echter ook de overweging hebben meegespeeld dat het aanleggen van een park een nobele daad is. Het is immers aantrekkelijker om het volk en het nageslacht een park te schenken dan bijvoorbeeld een rioolstelsel, hoewel het laatstgenoemde toch wellicht van niet minder waarde zou zijn geweest.

Groen voor de stedelingen: particulier initiatief

De donatie van een stadspark was vaak het resultaat van een mengeling van motieven, zoals paternalistische charitas, gevoel van burgerplicht, statusverwerving, stedelijke trots en vaak ook elementair economisch inzicht, in enkele gevallen zelfs financieel eigenbelang. Soms was de donatie een zaak van een privé persoon, maar vaak ook kwamen parken tot stand als gevolg van een initiatief van de 'burgerij'. Vooraanstaande stedelingen verenigden zich daartoe in een comité. Of zo'n comité ook werkelijk succesvol was, hing af van de lokale situatie.

Rotterdam was in de negentiende eeuw een zeer snel groeiende stad. In de periode 1870-1900 verdriedubbelde de bevolking van ongeveer 123.000 tot 322.000. Toen in 1851 de gemeente voor 50.000 gulden een aan de Maas gelegen buitenplaats kocht, was de bedoeling dat dit gebied een functionele bestemming zou krijgen, bijvoorbeeld als weemarkt of ter verlenging

⁶ W. de Vries, 'J.C. van Marken en 'Het Agnetapark' te Delft', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 4 (1978) 3-34.

Afb. 1. Ontwerp voor het Statenbolwerk in Haarlem door J. D. Zocher Jr., 1821. Uit: E. Cremers e.a., *Bolwerken als stadsparken* (Delft 1981) 67.

van de Westerhaven. In deze stad was een politiek zwaarwegende stelling: 'Rotterdam is een koop- en handelsstad en goede, veilige ligplaatsen voor schepen zijn in zulk een stad meer nodig dan fraaie bomen.'⁷ Toevalligerwijs lag de buitenplaats echter op het grondgebied van de gemeente Delfshaven die de Rotterdamse plannen dwarsboomde. De buitenplaats werd daarom tijdelijk ingericht tot wandelplaats naar een ontwerp van de firma Zocher. Aldus ontstond het Park, dat geleidelijk met nieuwe grondaanwinsten werd vergroot. Toen de aangrenzende buitenplaats te koop kwam voor 130.000 gulden probeerde het comité Park van Rotterdam deze te verwerven ter vergroting van het wandelgebied, maar het slaagde er niet in het bedrag bijeen te krijgen. De gemeente overwoog in 1875 het Park te verkavelen tot villapark, maar dit ketste af op de het oude plan hier de Westerhaven uit te breiden. Juist omwille van dit plan werd alsnog de aangrenzende buitenplaats gekocht (nu voor 340.000 gulden). De toegang ertoe bleef echter beperkt tot enige uren per dag. Pas in 1886 werd het als park opengesteld. Geleidelijk veranderde de visie op de bestemming van de beide buitenplaatsen. Halverwege de jaren negentig werden op Zuid de Tweede Katendrechtse havens gegraven, zodat de bestemming van het Park als park eindelijk definitief kon worden.⁸

Men kan stellen dat het initiatief van het Rotterdamse comité slechts beperkt succesvol was. Het ontstaan van het Park is eerder het gevolg van een aantal historische toevalligheden, gekoppeld aan de geleidelijke emancipatie van het verschijnsel 'stadspark' dan van particulier initiatief. Beter verging het het Park-Comité van Dordrecht. In 1862 werd dit opgericht met als doel om het luthof Merwestein tot wandelpark in te richten. Aanvankelijk leek dit initiatief weinig resultaat te hebben, maar uiteindelijk wist het comité toch Merwestein aan te kopen en in 1885, na een herinrichting naar ontwerp van tuinarchitect C. Kwast (tevens de toezichhouder op de Dordtse plantsoenen), open te stellen als rij- en wandelpark. Diverse vergelijkbare voorbeelden van dergelijke particuliere initiatieven, hoogstwaarschijnlijk

⁷ Geciteerd door H. van Dijk, *Rotterdam 1810-1880* (Rotterdam 1976) 9.

⁸ N. van Es, *Herinrichting voor het Park aan de Nieuwe Maas Rotterdam* (afstudeerscriptie LU Wageningen 1985).

meestal geënt op Engelse voorbeelden, zijn hier te noemen, hoewel het particulier initiatief niet de voornaamste origine mag worden genoemd van parken in Hollandse steden.⁹

Het bekendste Hollandse voorbeeld van deze ontwikkeling is de creatie van het Vondelpark in Amsterdam. Na het verdwijnen van de Plantage en het geleidelijk volbouwen van wat nog restte van de stadswallen en de onmiddellijke omgeving van de stad, had Amsterdam zijn inwoners wat groen betreft alleen nog hier en daar een zeer bescheiden plantsoentje te bieden. In 1863 besloten enige vooraanstaande burgers, doordrongen van een optimistische verwachting over de toekomst van Amsterdam, in te grijpen. Zij verenigden zich tot een commissie om een fraaie wandelplaats nabij de stad in te richten. In een circulaire zetten zij hun motieven uiteen: 'En toch is misschien tegenwoordig meer dan ooit de vermeerdering der gelegenheden tot uitspanning voor het publiek nodig. Voor hen die des zomers buiten Amsterdam geruimen tijd kunnen doorbrengen, moge deze behoefte minder sterk zijn, gedurende den toch nog langeren tijd dat zij zich hier ophouden, moet het gemis aan een wandelpark, ook als rijpark, zich nog wel doen gevoelen. Maar nog veel meer behoeven zij die na hoe langer hoe meer inspanning vereischenden arbeid ook eenige uitspanning wenschen te genieten, dergelijke wandelplaats. Schoon moge hun de raad klinken om in lichaamsbeweging herstel van de vermoeide krachten te vinden: goed moge het hun zijn van den arbeid vrij te zijn om na eenige uren daarna weder, verfrischt en versterkt, te beginnen; wat baar hun hunne vrijheid zoo zij die niet gebruiken kunnen, zoo zij de plaats missen waar hun die bevelen lichaamsbeweging en waar genoeg zijn kan.'¹⁰ Uit deze toelichting blijkt duidelijk de dubbele motivatie voor de aanleg van het park: enerzijds een rij- en wandelplaats voor de gegoede burgerij, anderzijds een sociale voorziening voor de arbeidende stand. Het groen moest hen blijkbaar in harmonie samenbrengen. Een collectie werd gehouden om het park te verwezenlijken, maar was geen onverdeeld succes. Dank zij financiële steun van de bankier Van Eeghen kon in ieder geval het eerste deel, naar ontwerp van J. D. Zocher jr, worden verwezenlijkt. Een geldinzameling voor de voltooiing had vervolgens opnieuw een ontoereikende opbrengst, maar toch kon het Vondelpark zijn definitieve vorm krijgen, namelijk door speculatie met omliggende gronden. Land rondom het (toekomstige) park werd voor weinig geld gekocht en daarna voor hoge prijzen als bouwland voor villa's verhandeld. In tegenstelling tot andere plaatsen waar een park na voltooiing werd overgedragen aan de gemeente, bleef het Vondelpark tot 1954 een particuliere aangelegenheid.¹¹

Groen voor de stedelingen: de politieke kwestie

Financiering van een park door de omliggende gronden te verhandelen als villagrond was tegen het einde van de negentiende eeuw ook een niet ongebruikelijke methode van gemeenten om een fraai park te verwezenlijken. De eerder genoemde economische motieven speelden daarbij een belangrijke rol, evenals een gevoeligheid voor lokale status (de wedijver tussen steden en de trots van de plaatselijke burgerij). Maar ook groeide de aandacht voor sociale motieven (bewustwording van de problematiek omtrent de sociale kwestie en het opko-

9 M. van Rooijen, *De wortels van het stedelijk groen, een studie naar ontstaan en voortbestaan van de Nederlandse groene stad* (Utrecht 1990).

10 Gemeente-archief Amsterdam, dossier 'Vondelpark', Circulaire park-commissie 12 januari 1864.

11 M. van Rooijen, *De groene stad, een historische studie over de groenvoorziening in de Nederlandse stad* (Den Haag 1984) 42 e.v.

mende socialisme) en vooral ook medische argumenten. De grotere steden werden regelmatig getroffen door epidemieën en doktoren wezen erop dat parken onontbeerlijk waren als de 'groene longen' van de stad. Sommige burgemeesters en ook politici wisten bovendien met behulp van de aanleg van parken grote populariteit te verwerven. Ook waar parken ontstonden als onderdeel van het gemeentelijk beleid – en dat was in Nederland meestal het geval, ondanks particuliere initiatieven en projectontwikkeling – was steeds sprake van een samengaan van diverse motieven en drijfveren.

Van 1864 tot 1881 verwierf het Haagse gemeenteraadslid jonkheer H.C.A. Ver Huëll als lid van de zogenoemde fabricagecommissie, die zich met de zorg voor de gemeentelijke eigendommen bezighield, de bijnaam 'stille wethouder der plantsoenen'. Zijn pleidooien hebben voor een stroomversnelling gezorgd in het bewustwordingsproces over de waarde van stadsgroen en hebben ook een positief effect gehad op het behoud en nieuwe aanleg van groen in Den Haag. Hij zorgde ervoor dat de Scheveningse Bosjes sterk werden verbeterd (in 1865 werden bijvoorbeeld 20.000 eiken en 1000 populieren geplant) en werden ontwikkeld tot populair recreatiegebied.¹²

In Amsterdam waren rond 1870 de raadsleden Mercier, Gosschalk en Kuiper pleitbezorgers voor stedelijk groen, maar vaak spraken zij voor dovemans oren. Meer succesvol waren in dit opzicht de radicaal liberalen rond 1890. Aan het einde van de jaren negentig groeide immers het besef dat een stedenbouw, gedictieerd door de vrije markt, resulterend in groenarme stadsuitbreidingen met woningen in zeer hoge dichtheden – zoals de Amsterdamse Pijp – beschamend was en een voedingsbodem betekende voor epidemieën en volksooproer. De aanleg van het Oosterpark en Westerpark, hoewel deze parken slechts moeizaam tot stand kwamen, was een teken van een kenterend tij.¹³

In 1900 schreef C.H. Peters dat 'meer dan ooit voorheen de uitbreiding eener groote stad, een zaak is niet van toevalligen aard, maar eene bestuursaangelegenheid van groote beteekenis, van werkelijk gewicht, eene taak van stedelijke en zelfs van maatschappelijke levensbeteekenis, eene zaak dus, die tijdig dient te worden overwoogen en vastgelegd en niet meer, gelijk tot dusverre, aan Jan Grondscharel cum suis *kan* of *mag* worden overgelaten.'¹⁴ Peters aarzelde niet precies aan te geven hoe de stad van de toekomst eruit zou moeten zien: 'Daar behoort binnen elke stad van eenige beteekenis, te zijn volop ruimte en volop licht en volop boomen en bloemen, als 't kan zoowel drukke grachten met getuigde schepen als stille water-partijen, ten deele hier en daar onder overhangend groen verschoolen en met vragend naar u toezwemmende zwanen.'¹⁵

Dergelijke visies leidden tot de aanvaarding van de Woning- en Gezondheidswet in 1901. Parken werden daar nog niet expliciet in genoemd.¹⁶ Maar dat was slechts een kwestie van tijd. In de hoofdstad, die zich toepoetste tot trendsettende stad op het punt van de stedenbouw, werd door de Woningraad (in 1902 opgericht als overkoepelende organisatie voor de wegens de Woningwet wettelijk erkende woningbouwverenigingen) een commissie ingesteld onder

¹² C.F.C.G. Boissevain e.a., *Groen toen, van buitenplaats tot stadsgroen* (Den Haag 1982) 18-19.

¹³ M. van Rooijen, *De wijk*, 174 e.v.

¹⁴ C.H. Peters, 'Opmerkingen over de bouw en de ontwikkeling der Nederlandsche Steden', *Vragen van den Dag* 7 (1900) 86-87.

¹⁵ Peters, 'Opmerkingen', 95.

¹⁶ Zie de discussie hierover in de Tweede Kamer *Handelingen van de Tweede Kamer*, 28 maart 1901, 1363-1370. Zie ook: G. Andela, 'Van melancholisch peinzen in de natuur tot gebruiksgroen voor het gewone volk', *Wonen TA/BK* 3 (1977) 12-28.

voorzitterschap van Berlage en met vooraanstaande leden als Hudig, Van Hasselt, Kruseman, Den Tex en Thijssse. Haar taak was een visie te ontwikkelen op stadsparken en -plantsoenen. De commissie beschouwde stadsgroen als een sociale voorziening, dit in tegenstelling tot het vroeg negentiende-eeuwse concept van het 'burgerpark' (de openbare tuin met een ontwerp afgeleid van de adellijke tuinen en primair gericht op de betere standen). Uit de Duitse publikatie *Handbuch der Architektur* van Stübben werd de norm van tien hectare per 50.000 inwoners geciteerd. Aangegeven werd bovendien dat er een hiërarchie zou moeten zijn van buurtplantsoen, wijkpark, stads(deel)park en grootschalige voorziening nabij de stad. De commissie adviseerde om buiten de bebouwde kom natuurgrond te kopen 'die aan de bevolking, zoowel arbeiders als kleine burgers, de niet genoeg te waardeeren gelegenheid geven, des Zondags de stad te ontvluchten en van de vrije natuur te genieten. Aan deze vermeerdering van levensgeluk moet groote beteekenis gehecht worden. Alles zou moeten worden aangewend, om ook onze bevolking ertoe te brengen, des Zondags te vluchten uit de stoffige stad naar de vrije natuur, waar nog vogels zingen en wilde bloemen bloeien.'¹⁷

Tuinwijken, recreatieparken en werkverschaffing

Volgens de bovengenoemde commissie Berlage was de grootste opgave: 'Voor den aanleg van parken en plantsoenen is bovenal noodig dat het besef van de noodzakelijkheid meer algemeen worde.'¹⁸ En dit besef zou ook sterk groeien, vooral onder invloed van het boek *Garden Cities of To-Morrow* (1902) geschreven door de Engelsman Ebenezer Howard. Overal in de wereld werden nabij steden zogenoemde tuinsteden aangelegd en kregen stadsuitbreidingen zelf een tuinstad-achtige architectuur met tamelijk veel groen, laagbouw en tuintjes. Dergelijke wijken werden vaak aangeduid als tuinwijken of tuindorpen.¹⁹

Een van de beroemdste tuinwijken van Nederland is het Rotterdamse Vreewijk. Plannen voor deze wijk dateerden al van voor de Eerste Wereldoorlog, maar pas na 1918 werd met de uitvoering ervan begonnen. Ontwerper was Berlage, de architecten waren De Roos en Overeinder en Granpré Molière en Verhagen. Iets ouder was de Heyplaat, een tuinwijk van de Rotterdamse Droogdok Maatschappij, waaraan al vóór de Eerste Wereldoorlog werd begonnen.

In Den Haag werd in 1919 aan Jan Wils opdracht gegeven door woningbouwvereniging Tuinstadwijk 'Daal en Berg', waarvan overigens Berlage één van de commissarissen was, tot ontwerp van een tuinwijk met 128 woningen (68 eengezinswoningen en 60 verdiepingswoningen). Het resultaat was tuindorp Papaverhof.

Ook Amsterdam kreeg verscheidene tuinwijken. Met de bouw van Betondorp werd in 1923 gestart. Vooral in Amsterdam-Noord was grond goedkoop en konden tuinwijken ontstaan. Deze woongebieden wonnen snel aan populariteit, niet alleen bij bestuurders, corporaties en deskundigen, maar vooral ook bij de bewoners zelf. Het woonklimaat ervan werd, blijkens de lage verhuisgeneigdheid, zeer gewaardeerd, zoals van tuinwijk Nieuwerdammerham met zijn 'katholieke, christelijke, roode, neutrale en communistische bouwblok-

17 Herkent men hierin de pen van Jac P. Thijssse? *Rapport over de Amsterdamse parken en plantsoenen*, door een commissie uit de Amsterdamse woningraad (Amsterdam 1909) 45.

18 Ibidem, 46.

19 Voor een nadere behandeling van het subtiel onderscheid tussen een tuinstad en tuinwijk, zie onder meer M. van Rooijen, 'Politieke achtergronden van de tuinstad', in: P. M. M. Klep e.a. (red.), *Wonen in het verleden, 17e-20e eeuw* (Amsterdam 1987), 157-169.

Afb. 2. Het Agnetapark in Delft. Uit: M. van Rooijen, *Shell-journaal van Nederlandse parken* (Deventer 1984) 51.

ken, vreedzaam en vrolijk naast elkaar gelegen en des zomers in bloesem- en rozenpracht.²⁰

Terwijl gewerkt werd aan de creatie van groene, tamelijk kleinschalige wijken, werden tegelijkertijd groenvoorzieningen van formaat geschapen aan de rand van de (toenmalige) stad. In de jaren twintig en dertig werden diverse Hollandse steden verrijkt met dergelijke parken die gericht waren op massaal recreatief gebruik.

In Den Haag presenteerde Berlage in 1908 zijn plan voor een stadsuitbreiding met daarin een park van niet minder van 110 hectare. Aanvankelijk verdween dit plan in een bureaula, maar na de Eerste Wereldoorlog kwam het weer te voorschijn. P. Westbroek (directeur van de in 1907 opgerichte Haagse plantsoenendienst) en tuinarchitect D. F. Tërsteeg kregen opdracht om een volkspark voor Den Haag-Zuid te ontwerpen. In 1921 werd begonnen met de aanleg van de sportterreinen die in het park moesten komen en twee jaar later was ook het ontwerp voor de rest van het park gereed. Behalve sportvelden, school- en kindertuinen, speelweiden en een zwembad moesten er ook vijvers en uitzichtheuvels komen. De sportaccommodaties kwamen aan de rand te liggen, met het wandelgedeelte in het midden. Het laatste deel van het Zuiderpark werd aangelegd in de crisisjaren als werkverschaffingsproject. De officiële opening vond plaats in 1936.

De Rotterdamse gemeenteraad besloot in 1911, slechts twee jaar na de presentatie van het uitbreidingsplan voor de Maasstad, tot de aanleg van een grootschalig recreatiegebied aan de stadsrand. Het Kralingse Bos, met in het midden de Kralingse Plas, is een tweehonderd hectare groot gebied dat ongeschikt bevonden werd als bouwgrond. Het lag oorspronkelijk zes meter onder de zeespiegel. Baggergrond uit de Merwedehaven en uit de Waalhaven is in dit gebied gestort, waardoor het geschikt werd voor beplanting en er glooiingen konden worden aangebracht. Met de aanleg van het recreatiegebied werd begonnen in 1925. Voltooiing gebeurde grotendeels tijdens de jaren dertig in het kader van de werkverschaffing.

Ook in Amsterdam werden ondertussen initiatieven genomen om te voorzien in de behoefte aan dergelijk groen. Al in 1910 liet wethouder Vliegen weten een nieuw park te wensen omdat het Vondelpark te druk werd. Een belangrijke ruggesteun was de discussie die enige jaren eerder in de Tweede Kamer werd gevoerd over het belang van het behoud van bestaande bossen en de aanplant van nieuwe.²¹ In 1916 werden 38.000 boompjes geplant aan de

²⁰ Geciteerd bij R. Roehgholt, *Amsterdam in de 20ste eeuw I* (Utrecht; Antwerpen 1976) 25.

²¹ *Handelingen Tweede Kamer*, 20 en 21 november 1907.

noordzijde van het IJ, waardoor hier het zogenoemde Vliegenbosch ontstond. Maar bekend, grootschaliger en zelfs toonaangevend zou het Amsterdamse Bos worden. Reeds in het plan-Zuid (1917) van Berlage was aan de zuidrand van de stad, waar de grond nog relatief goedkoop was, een gigantisch park gepland. Vermoedelijk zullen weinigen toen geloofd hebben in de realisatie van dit onderdeel van het plan en het eerder beschouwd hebben als een cosmetische verfraaiing van het uitbreidingsplan. Maar in de volgende decennia veranderde de houding van de gemeente in dit opzicht. Op 28 november 1928 keurde de Amsterdamse gemeenteraad zonder discussie of stemming de aanleg van dit recreatiegebied goed. De aanleg gebeurde in de jaren dertig in het kader van de werkverschaffing en het Bos zou kort na de Tweede Wereldoorlog voltooid worden.

Het is duidelijk dat de crisis van de jaren dertig de uitvoering van ambitieuze plannen voor grootschalige parken sterk heeft bevorderd. De plannen lagen vaak al jaren gereed en werkverschaffing bleek de directe aanleiding om tot daadwerkelijke of versnelde uitvoering over te gaan. Net als precies een eeuw eerder kon het groen opbloeien in een tijd van economische tegenspoed. Maar anders dan een eeuw eerder had het twintigste-eeuwse groen een nieuwe doelgroep gekregen en had ook een belangrijke schaalvergroting plaatsgevonden.

Zowel tuinvijken als de grote recreatiegebieden ontstonden aan de rand van de stad en vergden dus de nodige verplaatsingen van bewoners en gebruikers. De mobiliteit van de stedelijke bevolking kon sterk toenemen door voorzieningen als openbaar vervoer en de fiets (en later vooral ook de auto). Maar naast deze technische verandering had ook een omslag in mentaliteit plaatsgevonden, niet in de laatste plaats bij degenen die op grote schaal en tot volle tevredenheid in de nieuwe wijken gingen wonen en naar de grote parken kwamen om er te recreëren. Midden jaren twintig kon reeds geconstateerd worden: 'Na jaren van propaganda is de vrees voor frissche lucht aan het verminderen. Zelfs de moeilijkheden van den groote afstand worden niet geteld waar men zijn kinderen kan onttrekken aan de bedompte sfeer van de achterbuurten der groote stad.'²²

Groene urbanisatie

Het ontstaan van het stedelijk groen is te beschouwen vanuit een vraag- en een aanbodzijde. De vraag naar een groene woonomgeving was eerst beperkt tot de rijke stedelingen, maar bereikte geleidelijk steeds bredere lagen van de bevolking. Dit had te maken met de bovengenoemde mentaliteitsverandering, beïnvloed door propaganda, maar ook met zaken als verbeterde koopkracht, meer vrije tijd, betere mobiliteitsmogelijkheden etcetera. Tegelijkertijd nam het aanbod toe, door het optreden van particulieren, maar vooral ook in de betekenis van een (lokale) overheid die in samenwerking met ondernemingen en woningcorporaties bereid was een actieve rol te spelen in de ontwikkeling van een gezonde, aantrekkelijke, groene stedenbouw. Eerst stonden daarbij om economische en prestigieuze redenen de betere standen centraal, maar de doelgroep van het stedelijke groenbeleid werd steeds breder totdat het groen feitelijk bovenal een sociale voorziening werd. De laat negentiende-eeuwse zorg over de dreigende ondergang van de stad door ziekten en sociale spanningen was daarbij een belangrijke drijfveer, evenals de 'tijdgeest' van rond 1900.²³ De periode van de Eerste

²² Brochure *Amsterdam-Volkshuizing* (2e druk; Amsterdam 1925) 45.

²³ De tijdgeest van deze periode is gekenschetst in onder meer: J. Romein en A. Romein-Verschoor, *Erfstaten van onze beschaving* (2e druk; Amsterdam 1977) 849-850.

Wereldoorlog werkte daarbij als katalysator omdat plotseling de overheden gedwongen waren daadkrachtig op te treden in de sturing van de samenleving. De periode van de Tweede Wereldoorlog lijkt in dit opzicht minder prominent te zijn geweest, hoewel de ervaringen van de Tweede Wereldoorlog ook in stedenbouwkundig opzicht tamelijk traumatisch waren, zeker voor een stad als Rotterdam.

In de serie 'Hoe bouwen wij Rotterdam?' werd onder meer de visie van de Amerikaan Lewis Mumford gepubliceerd. 'Wat de grote industriesteden van de laatste twee eeuwen betreft, deze steden waren het toneel voor ambities, die niet langer reëel waren en van resultaten, die steeds leeger werden. Geen groot inkomen kon de levenslange straf goedmaken van te moeten leven in deze sombere hel: narcotica, seksuele prikkeling en gemechaniseerde verbeelding vergrooten alleen de degeneratie, die zij schijnen te verlichten,' aldus Mumford in 1946.²⁴ Op grond van zijn Amerikaanse ervaringen constateerde hij dat de buitenwijken dankzij de auto een tijdelijke verlichting konden bieden, maar: 'Daar waar de auto het meest wordt gebruikt, is de desorganisatie en versplintering van onze stedelijke centra het duidelijkst: Los Angeles en Detroit, beide voornamelijk de schepping van deze nieuwe machine, zijn tevens haar duidelijkste slachtoffers. De vooroorlogse trek naar huisjes in de buitenwijken, naar week-end-optrekjes en buitenhuizen, was een erkenning van het feit, dat onze typische stedelijke omgeving niet langer de mogelijkheid biedt voor een waardevol en gezond leven. In Amerika, waar in sommige opzichten het kwaad van de huidige stedelijke beschaving het verst is voortgeschreden, is het merendeel van onze te groot geworden wereldsteden zuiver economisch gezien bankroet; hun slinkende belastingen kunnen niet langer de schuldenlast dragen, veroorzaakt door uitbreiding, desorganisatie en verwording, en hun noodzakelijk herstel wacht op een systematische devaluatie van het nog altijd krankzinnige samenstel van waarden, die in het verleden is geschapen in de verwachting van verdere groei.'²⁵ Hoewel deze haast visionaire analyse niet algemeen onderschreven werd, bestond in één opzicht er toentertijd wel degelijk een eensluidende mening, namelijk over het belang om het gezin centraal te plaatsen in de stedenbouw. 'Men behoeft alleen maar de algemene lijnen van stadsontwikkeling in de laatste eeuw na te gaan om te ontdekken dat het merendeel van onze stedelijke gebieden gebouwd is zonder dat rekening werd gehouden met de centrale biologische behoeften van het gezin. [...] dat wil zeggen:] de persoonlijke behoefte aan liefde en seksuele intimiteit, het aan het ras eigen verlangen naar kinderen, verwekt in een omgeving die gunstig is voor hun lichamelijke en geestelijke groei, d.w.z. de stabiele, kalme omgeving van eigen huis, tuin en het natuurschoon in de omgeving [...].'²⁶

Het stedelijk groen, ook in de Hollandse steden, ontwikkelde zich voorspoedig in de naoorlogse stadsdelen en vormde een passend decor voor de bevolkingsexplosie. Openbaar groen werd tot één van de ruimtelijke dimensies van de zogenoemde Verzorgingsstaat. Groen was bovenal een welzijnsvoorziening geworden. De waarde van groen in de nieuwbouwwijken werd 'hard' gemaakt door middel van kwantitatieve normen (in de orde van grootte van dertig vierkante meter per inwoner). Het ontwerp ofwel de vorm van het stads-groen volgde de functie ervan, met een onderverdeling naar verkeersgroen, kijkgroen, gebruiksgroen, snippergroen etcetera. De vorm werd tegelijkertijd bepaald door mechanisering van het onderhoud. Door de stijgende loonkosten moest immers worden gestreefd naar

24 L. Mumford, 'De sociale grondslagen van het na-oorlogse bouwen', *Hoe bouwen wij Rotterdam?* 3 (Den Haag 1946) 9.

25 *Ibidem*, 10.

26 *Ibidem*, 44-46.

het beheersbaar maken van de onderhoudskosten door minder personeel in te zetten per vierkante meter. De resulterende grote lappen groen, in het bijzonder de grote machinaal gemaaide grasvelden, lieten zich prima combineren met flatblokken. Het welbekende hoogtepunt (of zo men wil dieptepunt) van dergelijke groene stedenbouw werd bereikt met de bouw van de Bijlmermeer.²⁷

Het groen werd in de na-oorlogse periode in tamelijk grote hoeveelheden naar de stad toegehaald en tegelijkertijd bleven de stedelingen naar het groen van de omgeving trekken. Dit is een thema dat al aan het begin van dit artikel werd genoemd, maar het kreeg een nieuwe, grotere betekenis door de typisch na-oorlogse massaliteit. De stadsplanning kreeg te maken met schaalvergroting, waarbij de grote Westnederlandse steden werden gezien als deel van de Randstad. Binnen die Randstad werd het open middengebiet aangeduid als het groene hart en het beleid stelde dat ondanks suburbanisatie-tendenzen dit koste wat kost groen moest blijven. De drang van stedelingen om in het groene ommeland van steden massaal hun vertier te zoeken was niet langer een wens van maatschappijhervormers, maar een onmiskenbare behoefte geworden. Al in 1924 signaleerde het dagblad *De Telegraaf* dat op Hemelvaartsdag 12.000 fietsers uit Amsterdam in het Gooi waren. De Hakkelaarsbrug was heen gepasseerd door 6290 fietsers en terug door 9360. Verder passeerden hier nog 1270 auto's en 1200 motorfietsen.²⁸ Maar dit was nog niets vergeleken met de ware volksverhuizingen die in de gedaante van dagrecreatie en gestimuleerd door de toenemende vrije tijd, grotere mobiliteit en betere koopkracht, geregeld optraden in Holland. Deze 'volksverhuizingen' moesten beleidsmatig in goede banen worden geleid. Om in de recreatiebehoefte te voorzien en om tegelijkertijd schaars wordend, waardevol landelijk gebied zoveel mogelijk te ontzien werd het voorbeeld van het Amsterdamse Bos gevolgd. Er kwamen regionale recreatievoorzieningen die vooral gericht waren op de inwoners van de grote steden. Het vierhonderd hectare grote Brielse Meer, ontstaan na afdamming van een deel van de Brielse Maas, was het eerste na-oorlogse project. Men zou het kunnen omschrijven als recreatief stedelijk groen op ruime afstand van de stad, in dit geval Rotterdam. Meer van dergelijke 'groene sterren' verschenen in het landschap. Naast de groene stadsuitbreidingen en de suburbanisatie richting relatief landelijk gebied trad blijkbaar met deze grootschalige recreatiegebieden ook een 'groene urbanisatie' van het stedelijke ommeland op. De Groene Stad ontstond en daarbij was de keuze niet tussen een tuintje of een gemeenschappelijk plantsoen of een groter park of een recreatiegebied, maar er was sprake van *plus-plus-plus*. Van vensterbank tot vakantie, de gezonde natuur was de centrale wens van de Hollandse stedeling geworden.

Actualiteit

Het historisch groen nodigt uit tot een nog veel langere wandeling, met steeds weer onverwachte vista's op de wording van de samenleving, maar daartoe ontbreken hier de pagina's. Het is onvermijdelijk onze excursie hier af te ronden en ons weer richting uitgang te begeven. Maar eerst moet nog geconstateerd worden dat de zo succesvolle 'vergroening' van de steden in de loop van de jaren zeventig en tachtig onder druk kwam te staan, niet alleen vanwege de bezuinigingen – strikt genomen was dit slechts een tijdelijke, zij het pijnlijke terugslag

27. Zie: M.A. Mentzel, *Bijlmermeer als grensverleggend ideaal* (Delft 1989).

28. Geciteerd door raadslid Solkesz in de Amsterdamse gemeenteraadsvergadering van 28 november 1924 (raadsnotulen p. 2109).

voor het groen – maar vooral door de groeiende bewustwording over de voortdurend stijgende onderhoudskosten van de vele vierkante meters stadsgroen en door een geleidelijk sterker wordende kritiek op al dat groen. Hondius schreef in 1976: 'Het bewust gebruiken van groen als artistiek contrapunt in de stenen stad kan pas lukken als je het groen gewoon ziet als vormgevend materiaal met bepaalde karakteristieke eigenschappen, en niet als fetisj die de boze geesten, door de industriële revolutie opgeroepen moet bezweren.'²⁹ Maar wie de ontstaansgeschiedenis van het groen bestudeert, begrijpt dat de architectonische waarde van groen (het 'contrapunt') vermoedelijk juist één van de minder belangrijke redenen is geweest voor het succes ervan. Meer nog dan in de kunstzinnige, architectonische waarde schuilt de betekenis van groen in het effect dat erdoor wordt opgeroepen, bijvoorbeeld de indruk van een welvarende omgeving (villapark) of van een gezonde, aangename omgeving. In recente jaren heeft het groen juist weer een herwaardering ondergaan, namelijk als ecologisch element, als 'echte' natuur. Maar desondanks is stedelijk groen toch juist 'mensenwerk', een kunst-werk. Het oudere groen verdient soms erkenning als deel van het culturele erfgoed. En voor de aanleg van nieuw groen geldt tegenwoordig juist dat het niet langer een reservaat, een eiland is temidden van de grijze huizenzee. Steen en groen strijden steeds minder met elkaar. Symbiose is het nieuwe sleutelwoord. Uitgangspunt is nu de recreatieve eenheid tussen groen en steen. Men spreekt zelfs wel over de ecologische eenheid van steen en groen, bijvoorbeeld als ecologische stedenbouw, ecologische stadsvernieuwing, ecologische woningbouw. Daarbij gaat het niet alleen om vormgeving, maar ook over kwesties als energie, afvalbeheer, onkruidbestrijding, bewonersparticipatie, voorlichting, ...

De trend van dit moment wijst op een herontdekking van een in wezen simpele, maar toch lang en vaak vergeten eenheid: groen is veel meer dan een decoratief, architectonisch verpakkingsmiddel of ruimtelijke vluchtheuvel. De 'vergroening' van de stad gaat blijkbaar onverminderd voort, ook al gaat de vraag niet meer alleen over vierkante meters open ruimte of over de ruimtelijke convergentie van stad en land. 'Vergroening' is nu blijkbaar (weer) vooral een instrument binnen de maatschappelijke hervorming. De trend van de toekomst is – zo mag worden verwacht – niet zozeer de hier beschreven convergentie, maar een synthese van 'steen' en 'groen' die niet langer als elkaars natuurlijke tegenpolen worden ervaren, maar eerder als natuurlijke bondgenoten in een stedelijk of verstedelijkt milieu.

²⁹ J.F. Hondius, 'De fictie van de groene stad', *Plan* 12 (1976) 16.

Stad en dorp. Taal en dialect

De bestudering van stadstalen heeft in Nederland in tegenstelling tot Vlaanderen een relatief jonge geschiedenis. 'Dat hangt wel samen met de veel sterkere sociale positie van het dialect in het Z.[uiden], waar het ook in de steden nog krachtig voortleeft'.¹ Naar de mening van Weijnen heeft de dialectologie ten onrechte minder belangstelling getoond voor de stadsdialecten.² Grote steden als Amsterdam hebben immers een belangrijke bijdrage geleverd tot de wording van de nationale cultuurtaal; er is juist in de steden rijk historisch taal-materiaal waaraan ontwikkelingen en veranderingen afgelezen kunnen worden. De oudere dialectonderzoekers wisten wel dat er binnen de stad taalvariatie bestond, maar deze was eigenlijk sociaal bepaald en nauwelijks regionaal. Als er al van een zekere gebiedsvorming sprake was, lag daaraan het sociale feit ten grondslag dat de lagere volksklassen in bepaalde wijken bij elkaar woonden. In de literatuur neemt men algemeen aan dat binnen de steden de vroegere lokale variatie vervangen is door een sociale.³

De Middeleeuwen

Middelnederlands is een verzamelnaam voor een aantal gewestelijke talen die onderling behoorlijk konden verschillen en die, bij het ontbreken van een centrale standaardtaal, afhankelijk van politieke, economische en culturele factoren meer of minder prestige hadden. Onderlinge beïnvloeding door contacten tussen de verschillende gewesten is er zeer zeker. Aan de hoven, in de bestuurlijke centra en in de handelssteden, maar ook in de kloosters, waar mensen uit allerlei streken bij elkaar woonden, was taalmenging onvermijdelijk. Wat de taal van de letterkunde betreft, deze is van de 13e tot de 14e eeuw Vlaams-Brabants, met in de 13e een Vlaams (Jacob van Maerlant) en in de 14e een Brabants (Jan van Ruysbroec) overwicht, terwijl in de 15e eeuw het Brabantse element overheersend gaat worden. Al vroeg streven de dichters omwille van de verstaanbaarheid er bewust naar al te particuliere gewestelijke bijzonderheden in hun taal te vermijden. Zo dichtte Jacob van Maerlant:

Men moet om den rime souken
Misselike tonghe in bouken;
Duuts, Brabants, Vlaemsch, Zeeus⁴

De rederijkers die sedert het begin der 15e eeuw hun intrede in de Nederlandse letteren doen, ontmoeten elkaar op lokaal niveau in hun 'Kamers van Rethorijcke' en interlokaal op de jaarlijkse Landjuwelen. Aan taalinvloeden van elders en taalmenging konden zij zich dus niet onttrekken. Door hun onderlinge contacten en door hun veelzijdige literaire bedrijvigheid hebben ze invloed op de taal uitgeoefend.⁵ De uitvinding van de boekdrukkunst

1 J. Goossens, *Inleiding tot de Nederlandse dialectologie* (tweede druk; Groningen 1977) 123.

2 A. Weijnen, *Nederlandse Dialectkunde* (tweede druk; Assen 1966) 115.

3 De literatuur over het Amsterdams is het omvangrijkst. In dit artikel wordt daarom aan Amsterdams relatief veel aandacht besteed.

4 *Misselike* betekent hier 'verschillende'.

5 De typische woordenchat van de rederijkers is verzameld door J. J. Mak in zijn *Rhetoricaal glossarium* (Assen 1939).

rond 1450 versnelt het proces van begonnen uniformering. Nu zijn het de handelsbelangen van de drukkers, op zoek naar grotere afzetgebieden die de zaak bevorderen. Vroege drukkerscentra in Holland zijn Gouda, Delft, Leiden en Haarlem. De taal van de oudste gedrukte werken, de incunabelen en post-incunabelen, is voornamelijk Brabants of Brabants-Hollands. Na de tweede helft van de 15e eeuw treedt het Hollands naar voren.

Ook de ambtelijke taal, waarvan voor Holland vóór de dertiende eeuw geen documenten voorhanden zijn, vertoont een gewestelijke variatie, maar dan afhankelijk van de stedelijke schrijfcentra en kanselarijen en vooral ook van de gewestelijke herkomst van de klerk. De oudste ambtelijke bescheiden, gesteld in het Nederlands, dateren van na 1200. Ze zijn bijeengebracht in het *Corpus* van Gysseling⁶. Berteloot die op basis van dit materiaal een atlas van de dertiende-eeuwse klanken samenstelde, kan in het samenvattend overzicht, na gewezen te hebben op de suprematie van Vlaanderen en Brabant, vaststellen dat de Hollandse klerken, vooral die uit de grafelijke Kanselarij, zich graag conformeerden aan de schrijftaalgewoontes uit het zuiden en daardoor vaak hun Hollands karakter verloochenden.⁷

Het Hollands van de Middeleeuwen 'vertoont talrijke schakeringen onder invloed van het Zeeuws, Vlaams en Brabants in het Zuiden, Fries in het Noorden, Utrechts in het Oosten'.⁸ Afgezien van typische kustmiddelnederlandse eigenaardigheden die in het hele Vlaamse en Hollandse kustgebied voorkomen, zijn de opvallende echte Hollandse kenmerken: *ar* voor *l* of *d* (*hart*, *parsen*, *hartoch*, *gars*), *u* naast Vlaams-Brabantse *o* (*kunst*, *gunst*), *i*, wisselend met Vlaamse *e* (*mit*, *hum*), *eu*, wisselend met Vlaamse *ee* (*speulen*, *veul*, *zeuwen*), een *e* in plaats van *a* in woorden als *tek* en *sel*; in noordelijke streken behoud van *ft* voor *cht* in *graft*, *after*, *craft* en *vercoft*; in zuidelijke streken *o* (*ropen*, *zoken*, *blome*) verkleiningsvormen op *-tgen* (*straatgen*), *-tgen* en *-tgiæn*; *sk* in *tusken* en *visken*. Voornaamwoorden als *mijnre*, *ju*, *jou*, *dieghenighe*; het telwoord *dortech* en de vorm *bregghe* (*brug*). Waarschijnlijk valt in Holland al vroeg een 'stomme' *e* af aan het eind van een woord en verdwijnt aan het wordeinde ook de *n* als er een 'stomme' *e* aan voorafgaat.

Rond 1400 wordt de buurt tussen Nieuwezijds Voorburg- en Nieuwezijds Achterburgwal omschreven als: *twisschen den twien graften*, waarin we al twee van de genoemde kenmerken aantreffen.

Omdat onze kennis van het Middelnederlands gebaseerd is op de overgeleverde geschreven bronnen van literaire en niet-literaire aard, waarvan – naast allerlei gebruiksteksten – de ambtelijke bescheiden het belangrijkste zijn, blijft de dialectische verscheidenheid, met variatie van plaats tot plaats, voor ons verborgen. Als iets duidelijk is, dan is het wel het vroege streven naar een min of meer algemene schrijftaal. 'Te simplistisch is de voorstelling als zou elke Middeleeuwer het dialect van zijn streek gesproken hebben. Dat moge gelden voor de boerenbevolking op het platteland'.⁹ Ook in de steden is er sprake van taalmenging. Het ziet er naar uit dat de lokale variatie binnen de stedelijke samenleving, waarvan hierboven al even sprake was en die dateert van na de Middeleeuwen, in feite het produkt is van de nieuwe tijd.

⁶ M. Gysseling, *Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300)*, reeks 1: ambtelijke bescheiden ('s-Gravenhage 1977).

⁷ A. Berteloot, *Bijdrage tot een klankatlas van het dertiende-eeuwse Middelnederlands*, deel 1: tekst; deel 2: platen (Gent 1984) deel 1, 100.

⁸ G. Geerts, *Voorlopers en Varianten. Een gedocumenteerd dia- en synchronie overzicht* (vierde, herziene en vermeerderde druk; Leuven 1979) 41.

⁹ C.G.N. de Voors, *Geschiedenis van de Nederlandse taal* (Groningen 1970) 45.

De nieuwe tijd

De geleidelijke en harmonieuze ontwikkeling van gewestelijke differentiatie naar een eenheidstaal komt in de tachtigjarige oorlog plotseling in een stroomversnelling. De natuurlijke contacten tussen Noord en Zuid worden na de val van Antwerpen in 1585 bruusk verbroken. De enorme emigratie die dan op gang komt, vooral naar de Hollandse steden, is van grote invloed geweest op de verdere ontwikkelingen van Nederland. Briels geeft de cijfers en ze zijn indrukwekkend.¹⁰ Nu krijgt de stedelijke samenleving zijn contouren.

Het is niet zo dat het afsluiten van de grens met de Zuidelijke Nederlanden een eenmaal begonnen taalontwikkeling abrupt afbreekt en plotseling een einde maakt aan de al geconstateerde Brabantse suprematie. Integendeel, de talrijke immigranten uit Brabant en Antwerpen die zich vestigen in Amsterdam laten hun invloed gelden. Hun cultuur, zoals die zich uit in mode, kunst en taal, wordt toonaangevend. Voor de eenheidstaal die nu in het Hollandse stedelijke milieu, met Amsterdam als leider, gaat ontstaan, is de Brabantse inbreng van wezenlijk belang. De kenmerken van het Middeleeuwse Hollands die hiervoor werden opgesomd, verdwijnen bijna geheel uit de geschreven taal en uit de taal van een groeiende culturele bovenlaag. Ze komen terug in de dialecten van de zeventiende-eeuwse kluchten ter typering van het gewone volk en van boeren en buitenlui.¹¹ Ze zijn tot in onze tijd aan te wijzen in de zogenoemde relictdialecten van vissersplaatsen als Katwijk en Scheveningen. De afstand tussen boers en beschaafd in het begin van de zeventiende eeuw is wat de woordenschat betreft niet zo groot, maar er ontstaat een verschil in waardering, waardoor bepaalde stijlen zichtbaar worden. Zo gelden het gebruik van *o* in plaats van *u* in woorden als *rocken*, *borger*, *lock*; van *eu* in plaats van *ou* in *keuningh*, *heunich* en *seun* als minder beschaafd, evenals *ie* in plaats van *ee* (*kliet*, *fluwiel*), *eu* in plaats van *ee* (*speulen*, *seuwe*, *deuse*, *oeul*) en de *i* en *e* in plaats van *u* in *stik* en *pet* alsmede het gebruik van *i* in plaats van *e* (*him*, *bin*, *mit*).¹²

De talige variatie in de steden wordt voor een deel bepaald door een standsverschil, maar ook door een buurtverschil tengevolge van de concentratie van bepaalde bevolkingsgroepen in bepaalde wijken. Als we Ter Gouw mogen geloven, leefden en stierven tot aan de Franse tijd de meeste Amsterdammers, zowel de lagere standen als de hogere, in dezelfde buurt als ze waren geboren. Vreemden liet men niet toe en ze hielden het ook niet uit. De zeventiende-eeuwse Hollandse stad moet een multi-dialectale samenleving zijn geweest. Hoe indrukwekkend is de opsomming van Robberts burens en hun plaats van herkomst in *Robbert Levertworst* van Isaak Vos: een Spanjaard, een Engelsman, 'de speck-kooper van Runen, uyt het landschap Drent', een Fransman, een Italiaanse, een 'geleerde Swijzer', een Luikerwaal en 'een hovaerdige Seeuw'.¹³ De kluchten van die tijd geven daar tal van voorbeelden van. Aan de ene kant is er het superioriteitsgevoel van de stedeling die neerkijkt op de dialectspreker, aan de andere kant is er de komische werking die van het dialect uitging, juist omdat men er vertrouwd mee was in de dagelijkse contacten. Een mooi voorbeeld van het eerste is het volgende, ontleend aan *Souken Freex van Enkhuizen* van Roemer Visscher:¹⁴

10 J. Briels, *De Zuidnederlandse immigratie 1572-1630* (Haarlem 1978).

11 Weijnen, *Dialektkunde*, 21-23 geeft een mooi overzicht.

12 B. van den Berg, 'Boers en beschaafd in het begin der 17e eeuw', *De Nieuwe Taalgids* 37 (1943) 242 e.v. Dit zijn over het algemeen de echte Hollandse dialectkenmerken.

13 A. A. Verdenius, 'Vreemde elementen in onze kluchten en blijspelen', in: *Studies over zeventiende-eeuwse. Verspreide opstellen en aantekeningen* (z.p. 1946) 22-23.

14 Idem, 21.

soo haast als sy begint te spreken,
 Hoort men wel datse t'Enckhuysen is in 't pack gesteken

Rechtstreekse getuigenissen van buurtgebonden dialecten voor de zeventiende eeuw zijn er niet, maar wel reflecties ervan voor de achttiende.

Stadsdialecten

Johan Le Francq van Berkhey geeft in zijn *Natuurlyke Historie van Holland* een karakteristiek van de tongvallen van Amsterdam, Rotterdam, Leiden, Haarlem en Den Haag.¹⁵ Alleen voor Amsterdam onderscheidt hij twee verschillende en gelokaliseerde tongvallen, te weten het 'Haarlemmerdykers' en het 'Kattenburgers', met daar tussenin als een soort neutraal gebied, de binnenstad. De andere steden hebben weliswaar dialecten, maar ze zijn niet duidelijk aan een bepaald gebied gebonden. Bovendien zegt Berkhey geregeld dat de dialecteigenaardigheden goed zijn te horen en moeilijk zijn op te schrijven en bij die constatering houdt hij het. Als karakteristiek voor het 'Haarlemmerdykers' geeft Berkhey het zinnetje: *ien neelde met ien bleuuen dreed*, de uitspraak *street* voor *straat* en de schertsende typering: *slee de heek in de peol en heel nee je*. Het Kattenburgers en de Amstelkant hebben een zware *a*: een *naald met een blaauwe draad* en ook: *sla een haak in de paal en haal naa je*; de *ee* van een klinkt er niet als *ie*. Berkhey merkt op dat de tongval van de binnenstad wat zachter is. Hij zal bedoelen dat deze, gelegen tussen de extremen *aa* versus *ee* en *ee* versus *ie* een middenpositie inneemt. Als algemeen kenmerk van alle Amsterdammers noemt hij de 'harde' *a* klank, daardoor onderscheiden ze zich van de andere stedelingen. Met deze 'harde *a*-klank' zal hij wel bedoelen een uitspraak die in de richting van de *oo* gaat. Voor Rotterdam, Leiden, Haarlem en Den Haag noemt hij, zoals al is opgemerkt, geen lokale dialectverschillen. Hier is steeds sprake van sociale tegenstellingen, hoog tegenover laag, beschaafd tegenover onbeschaafd. Dat is af te leiden uit opmerkingen als 'de taal der geringe werklieden'.

Als Johan Winkler bij de voorbereiding van zijn *Dialecticon* op zoek is naar een kenner van het dialect van Amsterdam, komt hij terecht bij de bekende Amsterdamse schoolmeester en amateur-historicus Jan ter Gouw.¹⁶ In een brief van 18 november 1870 van Ter Gouw aan Winkler zet deze uiteen dat het niet mogelijk is van één Amsterdams dialect te spreken, 't Zou niet overdreven zijn zoo men Amsterdam 25 dialecten gaf'. Om toch aan het verzoek van Winkler te voldoen, stuurt hij hem bij die gelegenheid de vertaling van de parabel van de verloren zoon in het 'Kalverstraatsch'.¹⁷ In een volgende brief (d.d. 20 november 1870), gaat Ter Gouw nader op zijn dialectindeling in. Hij onderscheidt 19 verschillende dialecten; deze indeling wordt door Winkler in zijn *Dialecticon* van 1874 overgenomen.¹⁸ En hiermee doet een merkwaardige indeling van de Amsterdamse dialecten zijn intrede in de geschiede-

¹⁵ Johan Le Francq van Berkhey, *Natuurlyke Historie van Holland*, derde deel, tweede druk (Amsterdam 1773): Amsterdam (1037), Rotterdam (1038), Leiden, Haarlem (1068) en Den Haag (1083).

¹⁶ P.J. Meertens, 'Johan Winkler en zijn Dialecticon', *Taal en Tongval* 10 (1958) 4-15.

¹⁷ Er is gedurende een paar jaar een uitvoerige en hartelijke briefwisseling tussen beide personen. De brieven van Jan ter Gouw aan Johan Winkler bevinden zich in het *Archief Winkler* van het P.J. Meertens-Instituut. Er zijn brieven uit de volgende jaren: 1870: 18.11, 28.11; 1871: 13.4, 9.5, 4.10, 9.10, 20.10, 18.11; 1872: 12.1, 7.2, 9.4, 27.4, 23.9, 26.9.

¹⁸ Johan Winkler, *Algemeen Nederduitsch en Friesch Dialecticon*, twee delen ('s-Gravenhage 1874) deel II, 93-97. (Herdruk Osnabrück 1968).

nis en ontstaat in de dialectologie de opvatting dat ook de steden eenmaal buurtgebonden dialecten gehad moeten hebben. Ook veel Amsterdammers moeten er op een af andere manier kennis mee hebben gemaakt, want vandaag de dag nog leeft het bewustzijn van dialectverschil tussen de verschillende buurten.¹⁹ Niemand weet hoe het precies zit, maar dat het Jordaans en het voormalige Kattenburgs en het Haarlemmerdijks van elkaar verschilden, daarover bestaat geen misverstand.²⁰

Het is een eigenaardige indeling die Ter Gouw geeft. Met grote stelligheid beschrijft hij de ligging van 19 verschillende dialecten, terwijl hij in de overgrote meerderheid der gevallen moet toegeven dat de situatie op het moment van optekening (1870) totaal anders is. Tegen de achtergrond van de hierboven genoemde bevindingen van Berkhey is het extra merkwaardig. Wat hij in feite beschrijft is een dialectindeling die in het eerste kwart van de negentiende eeuw alleen nog leefde in de herinnering van de mensen en waarvan aan het eind van de 18e eeuw nauwelijks sporen zijn aangetroffen. De hierbij afgedrukte kaart geeft een goed overzicht.²¹ Hieronder volgt de beschrijving in een enigszins ingekorte vorm:

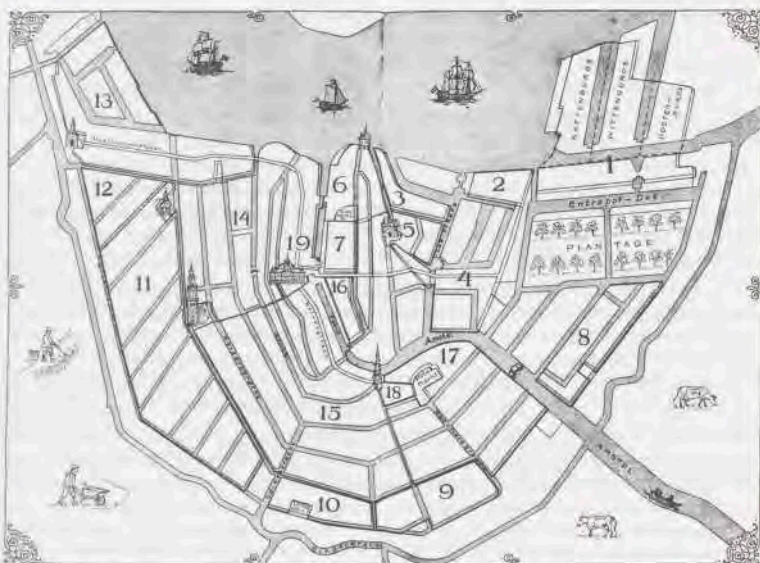
1. Het Kattenburgs.
2. Het Rapenburgs.
3. Het Jonker- en Ridderstraats (ten oosten van de Gelderse kade).
4. Het Jodenhoeks.
5. Het Nieuwmarkts.
6. Het Zeedijks.
7. Het Bierkaais (ten zuiden van de Oude Kerk).
8. Het Komkommerbuurts (in de omgeving van het Weesperplein).
9. Het Noorse-bossies (de Weteringbuurt).
10. Het Leidsebuurts.
11. Het Jordaans.
12. Het Fransepads (in het noordelijk deel van de Jordaan).
13. Het Haarlemmerdijks.
14. Het Nieuwendijks.
15. Het Kalverstraats.
16. Het Gebed-zonder-ends (tussen Rokin en O.Z. Voorburgwal).
17. Het Botermarkts (het tegenwoordige Rembrandtsplein).
18. Het Duvelshoeks (tussen Reguliersbree- en Reguliersdwarsstraat).²²
19. De taal van de vismarkt tussen Kalverstraat en Nieuwendijk (bij het Paleis op de Dam).

19 In de *Haagse Post* van 19 januari 1924 verscheen een artikel over de dialecten van Amsterdam dat helemaal voortbouwt op de theorieën van Ter Gouw en Winkler. Het is overgenomen in het *Maandblad Amstelodamum* 11 (1924) 29-30.

20 Op 13 juli 1985 maakte 'Stad' Radio Amsterdam bandopnamen in een aantal Amsterdamse buurten van het zogenaamde buurt dialect en alle geïnterviewden waren het er over eens dat er in Amsterdam verschillende dialecten zijn. Ook zij konden echter de karakteristieke eigenschappen niet noemen. Naast de vertaling van de parabel van de verloren zoon in het 'kalverstraatsch', verzorgde J.A. Alberdingk Thijm een versie in de taal van de 'Heeren- en Keizersgrachtsche beau-monde' en in de taal der 'Wesper Biercay'. Maar ook het wetenschappelijke dialectonderzoek gaat ervan uit dat er in Amsterdam lokale dialecten zijn. Zo werden ten behoeve van: Jo Daan, *Dialektatlas van Noord-Holland* (Antwerpen 1969), deel 13 van de Reeks Nederlandse Dialectatlassen, opnamen gemaakt in de Spaarndammerbuurt, op Kattenburg en in de Jordaan.

21 Ontleend aan: Jo Daan, *Hij zeil wat. Grepen uit de Amsterdamse volkstal* (tweede druk, Amsterdam 1949).

22 Bij sommige dialecten geeft Winkler, volledig steunend op de correspondentie met Ter Gouw, meer of minder uitgebreide toelichtingen. Hiervoor zij verwezen naar de bijlage.

Indeling van de Amsterdamse dialecten. Uit: Joh.C. Daan, *Hij zegt wat. Grepen uit de Amsterdamse volkstaal* (2e druk; Amsterdam 1949).

Besluit

Van spanningen wat de taal of het dialect betreft tussen stad en platteland in Holland zijn in de Middeleeuwen geen bewijzen. Pas met de nieuwe tijd, als de standaardisering van het Nederlands in een stroomversnelling komt, is er sprake van een tegenstelling taal met prestige (=wordende standaardtaal) en dialect, een sociale tegenstelling. Het is mogelijk dat in de steden vanaf dat moment buurtgebonden dialecten ontstaan, maar dat wordt dan toch meteen bepaald door sociale factoren, inwikkelingen, lagere volksklassen. Het heeft er alle schijn van dat Amsterdam zijn merkwaardige dialectindeling dankt aan Jan ter Gouw. De indeling kan wel enigermate een afspiegeling zijn van vroegere taaltoestanden, maar een opdeling van Amsterdam in 19 dialectgebieden is zeker aan de royale kant. Uit de literatuur met betrekking tot andere Hollandse steden blijkt dat er na de Middeleeuwen altijd sprake is van een sociale tegenstelling, de volkstaal van de lagere standen of de afwijkende dialecten van inwikkelingen tegenover de meer prestigieuze taal van de elite.

Crena de Jong gaat voor Delft ook uit van een sociaal verschil en hij acht het 'aannemelijk dat de volkstaal van het zeer nabij gelegen Den Haag, waarover reeds vrij veel literatuur bestaat, van die van Delft niet sterk zal hebben afgeweken'.²³ Een constatering die voor het

²³ A.C. Crena de Jong, *G.C. van Santen's Lichte Wigger en Snappende Siitgen. Zeventiende-eeuwse gesprekken in Delfts dialect* (Assen 1959) 35. T.a.p. noot 1 wordt de Haagse literatuur gegeven.

boeren-Haarlems van de 18e eeuw ook geldt, zoals verderop zal blijken. Van den Berg kan voor Dordrecht aantonen hoe het Dordts uit het begin van de 17e eeuw is ontstaan op basis van taalmenging, waarbij de taal van de inwijkelingen toonaangevend was.²⁴

Van Haarlem wordt altijd beweerd dat er het beste Nederlands wordt gesproken. Deze mythe kan ook ontsproten zijn aan het *Dialecticon* van Winkler, want nadat hij de vertaling van de parabel van de verloren zoon in het Haarlems heeft weergegeven, geeft hij een versie waar hij boven zet: 'De gelijkenis van den verlorenen zoon in den modern Hollandschen tongval, zooals die onder andere te Haarlem wordt gesproken'. En dat 'modern Hollandsch' is de standaardtaal. Wat Winkler hier van Haarlem opmerkt, namelijk dat het oude dialect allengs wordt vervangen door het 'modern Hollandsch', merkt hij voor bijna iedere Nederlandse stad aan het einde van de 19e eeuw op.²⁵ Het 'Boeren-Haarlems' uit de 18e eeuw blijkt bij nadere beschouwing bijna alle kenmerken van een Hollands dialect te vertonen.²⁶ Het sluit bij de omgeving aan, zoals de volkstaal van Delft bij die van Den Haag. Enkhuizen kent twee dialecten, een vissersdialect in het oostelijk en een boerendialect in het westelijk deel van de stad. Deze situatie is het gevolg van economische ontwikkelingen.²⁷

Lafeber wijst erop dat in het begin van onze eeuw, tot de Eerste Wereldoorlog, in Gouda, vooral onder de arbeiders, nog vrij veel dialect werd gesproken.²⁸ Het Rotterdams wordt meestal sociaal gedefinieerd als de taal van de arbeidersklasse. Maar Van den Ende ziet het liever iets genuanceerder. Niet alleen arbeiders spreken Rotterdams, er is eerder sprake van een continuum dat afhankelijk is van sociale klasse, spreekstijl, leeftijd en sekse.²⁹ Ook voor nu geldt dat dialectverschil in de steden de weerspiegeling is van sociale verschillen.

Bijlage. Kenmerken van de negentien Amsterdamse dialecten volgens Johan Winkler en Johan ter Gouw

1. Het Kattenburgs, deze tongval werd gesproken op het eiland Kattenburg. In het begin van de negentiende eeuw stierf het dialect uit als gevolg 'der groote veranderingen die er in den toestand (dat is in de bloei en welvaart en dus in 't leven) der Kattenburgers kwam, eerst door de ontwenteling van 1795 en eindelijk door 't verval der scheepvaart (de Kattenburgers waren grootendeels scheepstimmerlui) in den noodlottigen franschen tijd' (Winkler II, 86). Het echte Kattenburgs moet een taaltje geweest zijn dat door de andere Amsterdammers, zeker die van de Kalverstraat, moeilijk werd verstaan. Het bevatte veel Friese en zelfs Noorse en Deense elementen. Het volgende zinnetje is een voorbeeld van echt Kattenburgs: *majjok geskórtte wárre* (moet gij ook geschoren worden?), 'dit werd dan nog zeer snel en scherp uitgesproken' (brief J. ter Gouw d.d. 18.11.1870; *Dialecticon* II, 86).

2. Het Rapenburgs, dat veel overeenkomst met het Kattenburgs vertoonde. De bewoners van dit eiland en van Kattenburg werden de Bijltjes genoemd, de bijnaam van de scheepstimmerlieden; het waren felle Oranjeklanten. Ter Gouw kan echter geen speciale kenmerken van dit dialect meer noemen.

3. Het Jonker- en Ridderstraats (ten oosten van de Gelderse kade). Hier waren in de zeventiende en

24 B. Van den Berg, 'Taal van een Dortenaar in het begin van de 17de eeuw', *De Nieuwe Taalgids* 31 (1937) 70-77.

25 Winkler, *Dialecticon*, II, 79-85.

26 Jo Daan, 'Boeren-Haarlems op de keper beschouwd', *Taal en Tongval* 10 (1948) 54-62; T.J.W.R. de Haan, 'Boeren-Haarlems uit 1732', *Taal en Tongval* 10 (1948) 63-74.

27 Jo Daan, 'Enkhuizen tussen Oost en West', in: S.J. Spoelstra, *Enkhuizer Woordenboek* (Amsterdam 1981), (Publicaties van het P.J. Meertens-Instituut, nr. 22) VII-XV.

28 A.P.M. Lafeber, *Het dialect van Gouda* (Gouda 1967) 8.

29 A.L. van den Ende, 'Kommie uit Rotterdam dan?'. Enkele aspecten van het Rotterdams', *Taal en Tongval* 37 (1985) 166.

- achttiende eeuw veel kroegen en danshuizen; het was dus een buurt met een eigen karakter. 't Dialect dier buurt heb ik nooit meer gehoord', het lijkt op het Kattenburgs (brief Ter Gouw d.d. 20.11.1870).
4. Het Jodenhoeks. Dit wordt verdeeld in het Amsterdams-Joods, het platte Amsterdams, doorspekt met Hebreeuwse en Hoogduitse woorden; het Joods-Hollands, een beschaafd Hollands met Joodse inslag; en de tongval der Christenen, die in de Jodenbuurt wonen, Amsterdams met enkele Joodse invloeden. Als voorbeelden van dit laatste geeft hij de volgende uitdrukkingen: *maak me so 'n laavaai 'm niet, ik sta je toch te zeggen dat 't waat is. Kweelet van 'n knappe jodeman, diel me zellefop Sabbes vertelt het.*
5. Het Nieuwmarkts. Ter Gouw haalt ter karakterisering van deze tongval een anecdotie aan 'van vóór omtr[ent]. 46 jaren'. Een dame uit de Kalverstraat hoort een juffrouw in een mutsenwinkel aan de Nieuwmarkt naar haar kinderen roepen: *jung 's, jung 's! kom 's gauw en raik me de schaar.* De Kalverstraatse mevrouw merkt op: *wel nou, kom an! je het ommers geneen jonge nachter de toonbank* (de winkelierster had twee dochters), waarop de winkelierster weer antwoordt: *Wel m'n liefe minis! 't sin m'n jung 's, want out sin se nog niet.*
6. Het Zeedijks. 'Het is Nieuwmarktsch met veel zeemanstaal doormengd'.
7. Het Bierkaais (ten zuiden van de Oude Kerk). Bekend is nog de uitdrukking *het is vechten tegen de Bierkaai*, wanneer men wil uitdrukken dat de strijd hopeloos is, weinig zal baten. De bewoners van deze buurt waren ruwe klanten; nog in het begin van de negentiende eeuw werd er geregeld door hen gevochten tegen de bewoners van de Jonker- en Ridderstraat en van de Jodenhoek. Dit was het beruchte *hoop-vechten* dat in de oude keurboeken herhaaldelijk verboden werd zonder dat de vechtersbazen zich hieraan stoorde.
8. Het Komkommerbuurts vertoonde veel overeenkomst met 9 (het Noorse-bossies).
9. Het Noorsebossies. Een Noordscheboscher zegt: *nauw-ik weet wel dat vaaf m'l vaaf vaventwintig is.*
10. Het Leidsebuurts, met als karakteristiek het versje: *Schoppe, schoppe maatie, de brouit die kompt van Laatie. Ja van Laatie kom-te brouit!*
11. Het Jordaaans. Als kenmerk vermeldt Winkler de uitspraak van *oi* voor *ui*, b.v. *hois* (huis), *loid* (luid) en een bijzondere uitspraak van *en* en *n*, die misschien hetzelfde verschijnsel is, dat we tegenwoordig nog opmerken, de zogenaamde mouillering, de uitspraak of er iets van een j meeklinkt. Volgens Winkler was het Jordaaans oorspronkelijk een boerentaal. 'In het begin der 17de eeuw was de zoogenoemde Jordaan een dicht bevolkte buitenbuurt, waar tuiniers en hoveniers woonden, en die in 1612 binnen de wallen van Amsterdam getrokken is' (*Dialecticon* II, 90).
12. Het Fransepads, dat veel woorden uit de dieven- en bedelaarstaal bevatte (in het noordelijk deel van de Jordaan).
13. Het Haarlemmerdijs met een zware *a* dus een *a* die oo-achtig klinkt, bijvoorbeeld in *maan* = *muon*. Winkler spelt *moa-an*. Het is waarschijnlijk dezelfde klank geweest, die we nog in het Amsterdams kunnen horen. Men kan nog altijd de uitdrukking horen: *hoog-Haarlemmerdijs spreken*, wanneer men iemand wil bespotten die probeert netjes te praten. De uitdrukking is vooral in Friesland bekend en komt voor in het grote Friese Woordenboek (Deel 8 (1991), 234): *heechhaarlemmerdijs*, vooral van taalgebruik, 'gemaakt, onnatuurlijk', uit een bron daterend van 1929. Ter Gouw en Winkler karakteriseren het Haarlemmerdijs totaal anders dan Berkhey. Dat zou kunnen betekenen dat Berkhey een oudere situatie beschrijft.
14. Het Nieuwendijks met rekking van klinkers, bijvoorbeeld *Raamskooi* voor *Ramskooi*, *Kaaleferstraat* voor *Kalverstraat*, een uitspraak die aan de Utrechtse doet denken. 'Dit dialect sprak Vondel; daarom schreef hij verzen als deze (ik neem gemakshalve maar mijn voorbeelden uit de Gijsbrecht): vs. 8. 'En vluchten haastich langs den *Haerelemmer* Dijk'; vs. 666. 'Terstond *Vermeesteren* de *Haerelemmer* poort'; vs. 1103. 'Hij *zellef* was de voorste om *elleck* moet te geven'; vs. 1224. 'En 't *heetelick* gebouw sagh branden lichter laegen' (brief Jan ter Gouw d.d. 20.11.1870).
15. Het Kalverstraats. De tongval van het hartje van de stad en als het beste en welluidendste Amsterdams aangemerkt.
16. Het Gebed-zonder-endes hoort men in de dwarsstraten en stegen tussen Nes en Voorburgwal.
17. Het Bottermarks (het tegenwoordige Rembrandtplein), dat zich van het Kalverstraats onderscheidde door de uitspraak *botter* en *schottel* tegenover *boter* en *schotel*. Daarom als iemand zich wat plat uitdrukte, dan zeiden de oude Kalverstraters: 'hè, da's nou recht op z'n Bottermarks!' (*Dialecticon* II, 92).

18. Het Duvelshocks (tussen Reguliersbree- en Reguliersdwarsstraat), de taal van kermisgasten, goochelaars, kramers en dergelijke klanten.

19. De taal van de vismarkt tussen Kalverstraat en Nieuwendijk. 'Van die Amsterdamsche vischwijvetongval' geeft Bredero een proeve in zijn 'Moortje'. De vismarkt lag aan het Damrak bij de Dam.

Het beeld van de stad en de monumentenzorg¹

Ter nagedachtenis aan Dorien Boasson

In 1875 bezocht een Franse schilder, die eigenlijk meer schrijver was, Eugène Fromentin, België en Nederland. Groot bewonderaar van de schilderkunst van Vlaanderen en de Noordelijke Nederlanden, wilde hij die bestuderen in de bijzondere eigen omstandigheden, waarin ze tot zo grote bloei was gekomen.² Een uitgebreid verslag van zijn ervaringen verscheen het jaar daarop onder de titel *Les maîtres d'autrefois* in afleveringen in de *Revue des deux mondes*. Tussen alle beschouwingen door omtrent individuele kunstenaars en bijzondere karaktertrekken van de Vlaamse en Hollandse kunst, beschreef hij ook trefzeker de indruk die het stadsschoon op hem had gemaakt. Juist doordat de steden, hoe vervallen soms ook, nog in zoveel opzichten leken op de steden waarin Rembrandt en zijn tijdgenoten hadden geleefd en gewerkt, kon Fromentin zich zo sterk inleven in de kunst van de zeventiende eeuw. Eén van deze beeldende passages, over de Haagse Hofvijver, is te mooi om hier niet te worden aangehaald:

Vanavond, vermoeid van de beschouwing van zoveel schilderijen, van bewondering en overpeinzing, ben ik wat langs de vijver gaan wandelen.

Ik kwam er tegen het einde van de dag en ben er laat gebleven. Het is een eigenaardige plek, zeer eenzaam, niet zonder droefgeestigheid, wanneer men er op een dergelijk uur komt als een vreemdeling, die niet meer in het gezelschap zijner vrolijke jaren is. Men stelle zich voor: een grote kom tussen lijnrechte kaden en zwarte paleizen. Rechts en beplante en verlaten wandelweg, waarlangs gesloten herenhuizen; links het Binnenhof, uit het water verrijzend met zijn bakstenen gevel, zijn leien daken, zijn somber voorkomen, zijn uiterlijk van een andere eeuw en toch van alle eeuwen, zijn tragische herinneringen, kortom, dat onuitsprekelijke, eigen aan plaatsen, waar de geschiedenis nog voortleeft. In de verte, vervagend tegen de noordelijke hemel, die reeds koel werd door de nacht, verheft zich de spits van de grote kerk in kleurloze tint als een licht gewassen tekening; in de vijver een groenend eilandje en twee zwanen, die zachtjes voortgleden in de schaduw der oevers en er slechts een ijl lichtspoor achterlieten; daarboven gierzwaluwen, die snel en hoog vlogen in de avondlucht. Volmaakte stilte, diepe rust, volkomen vergetelheid van al het tegenwoordige of het verledene. Nauwkeurige, maar kleurloze weerspiegelingen doken tot op de bodem der sluimerende wateren met de enigszins doodse onbewegelijkheid van herinneringen, door een ver verleden gegrift in een voor driekwart uitgeblust geheugen.³

De melancholie die spreekt uit Fromentin's beleving van het avondlijke Den Haag, is een stemmingselement dat past bij de gevoeligheid die de negentiende eeuw voor het verleden

¹ Voor zijn kritische opmerkingen naar aanleiding van een eerdere versie van dit artikel dank ik prof. dr A. van der Woud, Vrije Universiteit, Amsterdam.

² Hierin was Fromentin een kind van zijn tijd: de gedachte dat klimaat, geografie en ras het artistiek genie van een individuele kunstenaar zo goed als van een heel volk bepalen, werd in Frankrijk populair door de deterministische kunsttheorie van Hippolyte Taine. Het ging er Fromentin dan ook niet alleen om te bekijken wat er in de Belgische en Nederlandse musea hing, maar ook om de landen en hun bewoners te observeren, waarin en in wier midden die kunst was ontstaan.

³ E. Fromentin, *De meesters van weleer*, vertaald en ingeleid door H. van de Waal (2e druk; Rotterdam 1976) 112-113.

had ontwikkeld. Deze houding was voorbereid in de achttiende eeuw met de sentimentele belangstelling voor bouwvallen, waarin men een esthetisch gevoel voor vergankelijkheid projecteerde.⁴ Het ging echter om een literair sentiment, dat zich in het geheel niet bekommerde om authenticiteit. Daarom kon men in de achttiende eeuw ook rustig ruïnes in scène zetten.⁵ De architectuur van het verleden werd gekritiseerd op grond van hetzelfde normatieve ideaal waaraan de eigentijdse bouwkunst diende te beantwoorden. Het cultureel relativisme dat onverbreekelijk met het historisme is verbonden, ontbrak nog geheel, en dus ook het begrip voor de eigenheid van de oude architectuur en het daarvan afgeleide besef dat daar dan ook andere maatstaven voor moeten worden aangelegd.⁶

De vele stadsbeschrijvingen uit de zeventiende en achttiende eeuw ademen nog een heel andere geest. De nadruk op het eigene komt daar niet tot uitdrukking in een historisch tijdsbesef, maar in een sterk lokaal gevoel van eigenwaarde. De geschiedenis speelt daarbij een rol voorzover ze dient om de eigen identiteit te legitimeren. De staatsinrichting van de Republiek is zelf een monument van dit geprofileerde particularisme. Zo vertonen deze boeken gewoonlijk een combinatie van de geschiedenis van een stad en de beschrijving van de toenmalige omstandigheden. Ze zijn als het ware de literaire tegenhanger van het geschilderde stadsgezicht, zoals dat in de zeventiende eeuw tot wasdom was gekomen.⁷

De achttiende eeuw, door Huizinga als de echte 'gouden eeuw' aangewezen⁸, heeft de meeste stads- en dorpsbeschrijvingen opgeleverd, met als onbetwist hoogtepunt Isaac Tillion's encyclopedische uitgave *De tegenwoordige staat der Vereenigde Nederlanden*. Ook topografische prenten vonden gretig afrek: kenmerkende voorbeelden daarvan zijn Abraham Rademaker's *Kabinet van Nederlandsche outheden en gezichten* (1725) – waarschijnlijk een van de eerste boeken met toelichtingen in vier talen – en de reeks *Het verheerlykt Nederland of Kabinet van hedendaagsche gezigten* (1745-1774), waarvoor de afbeeldingen door Jan de Beijer en Cornelis Pronk werden verzorgd.⁹ Het beeld dat uit deze achttiende-eeuwse voorlopers van het moderne fotoboek tevoorschijn treedt, is dat van een keurige idylle, waarin de langzamerhand minder florissant wordende positie van sommige steden gesublimeerd lijkt te zijn.¹⁰

De stadsbeschrijvingen zelf bevestigen deze indruk van een welvarende en welgeordende, maar ook ietwat zelfgenoegzaam wordende natie. Dat het ideaal daarbij wel eens voor de werkelijkheid schoof, mag waar zijn, het beeld van een land dat over het algemeen nog steeds in goede doen verkeerde, wordt door de berichten van buitenlanders bevestigd.¹¹ Het feit

4 Zie K. Clark, *The gothic revival. An essay in the history of taste* (Londen 1950; oorspronkelijk 1928) 60 e.v.; R. Zimmermann, *Künstliche Ruinen: Studien zu ihrer Bedeutung und Form* (Wiestaden 1989).

5 Vooral in Engeland zijn deze theorieën uitgewerkt, o.a. door Edmund Burke in zijn *A philosophical inquiry into the origins of our ideas of the sublime and beautiful* (1757); zie D. Watkin, *The English vision. The picturesque in architecture, landscape and garden design* (Londen 1982).

6 Vgl. E.H. Gombrich, 'The beauty of old towns', *Reflections on the history of art* (Oxford 1987) 195-204, vooral 197 e.v.

7 Vgl. *Opkomst en bloei van het Noordnederlands stadsgezicht in de 17de eeuw*, cat., Amsterdams Historisch Museum en Art Gallery of Ontario, Toronto (Amsterdam 1977).

8 J. Huizinga, *Nederland's beschaving in de zeventiende eeuw* (1941), in: *Verzamelde werken II* (Haarlem 1948) 307.

9 Voor De Beijer zie H. Romers, *J. de Beijer oeuvre-catalogus* (Den Haag 1969); voor Pronk zie S.E. Pronk Czn., 'Cornelis Pronk en zijn reis van Amsterdam naar Kleef in juni 1731', *Pronkstukken. Mededelingenblad van de stichting familearchief Pronk* 6 (1974) 139-155.

10 Vgl. J. de Vries, *De economische achteruitgang der Republiek in de achttiende eeuw* (2e druk, Leiden 1968).

11 Zie bijvoorbeeld M. van Strien-Chardonneau, 'Le voyage de Hollande'. *Récits de voyageurs français dans les Provinces-Unies 1748-1795*, dissertatie (Groningen 1992).

dat de Republiek als economische macht inmiddels was overvleugeld door Engeland en Frankrijk, vermocht daaraan niets af te doen. Uiteindelijk zijn het de gebeurtenissen aan het eind van de achttiende eeuw geweest, de Franse Revolutie en de daarop volgende Napoleontische oorlogen, die de relatieve (dat wil zeggen: in relatie tot het buitenland) stagnatie in een regelrechte achteruitgang deden verkeren.¹²

De topografische traditie werd in de negentiende eeuw voortgezet. Dat we met een andere tijd te doen hebben, blijkt uit nieuwe reproductie-technieken als staalgravure en lithografie, waarmee aanzienlijk grotere oplagen mogelijk werden. De topografische afbeeldingen zelf bieden nog grotendeels hetzelfde beeld als een eeuw eerder. Alleen de mode van de figuren, die het stads- en dorpsbeeld stofferen, is veranderd en op de rivieren varen nu ook stoomboten. Een stationsgebouw en een rokende fabrieksschoorsteen hier en daar zijn verdere aanwijzingen dat de verworvenheden van de Industriële Revolutie Nederland hebben bereikt.¹³

Het was ook een Fransman, É.-J. Th. Thoré, die de kwaliteiten van Vermeer, tot dan toe een weinig geachte schilder, weer ontdekte.¹⁴ Dankzij Thoré werd diens 'Gezicht op Delft' het icoon van de Hollandse stad. Ook al ging het zeker niet uitsluitend om Fransen, zij waren het toch vooral die in de negentiende eeuw getroffen werden door het zo eigen karakter van het Hollandse landschap en de Hollandse steden – met recht Hollands, want veel verder dan Utrecht kwamen de meesten van hen niet.¹⁵ Dat landschap was vlak, maar vooral leeg, zij het nooit zo verlaten dat er zich geen stad aan de horizon aftekende, of geen boven de bomen uitpriemende kerktoeren op de aanwezigheid van een dorp wees.¹⁶ Binnen hun nog grotendeels gave omwallingen lagen de steden scherp afgetekend in de ruimte van het platteland. De dynamiek van de zeventiende-eeuwse handel was er meestal verdwenen, om plaats te maken voor de aangename rust van het renteniersbestaan, zoals die met gedistancieerde ironie, men zou soms bijna zeggen: met sociologische precisie, is beschreven door Nicolaas Beets in zijn *Camera obscura*, deze verzameling literaire schetsen van de Hollandse zeden in de eerste helft van de negentiende eeuw.

Het decor uit dat grootse verleden was echter nog volop aanwezig: de poorten, de raadhuisen en waaggebouwen, de woonhuizen, de kerken en de torens.¹⁷ Er mag dan sprake zijn geweest van achterstallig onderhoud op grote schaal, ja zelfs van de sloop van hele straten door het teruglopen van de stadsbevolking, de stenen werkelijkheid waarin de Nederlandse

12 J. J. Brugmans, *Paardenkracht en mensenmacht. Sociaal-economische geschiedenis van Nederland 1795-1940* (Den Haag 1961) 286 e.v. De in de vorige eeuw zo sterk aangezette tegenstelling tussen de bloei van de zeventiende en het verval van de negentiende eeuw is in het historisch onderzoek van na de Tweede Wereldoorlog in aanzienlijke mate gerediveerd door meer aandacht te schenken aan de veranderingen in de internationale omstandigheden; zie W. W. Mijnhardt, *Kantelend geschiedbeeld* (Utrecht, Antwerpen 1983) 144 e.v.

13 Zie bijvoorbeeld J. L. Terwen, *Het koninkrijk der Nederlanden, voorgesteld in een reeks van naar de natuur getekende schilderachtige gezichten, en beschreven door ...* 3 dln. (Gouda z.j.) [1858-1862].

14 S. Melzoff, 'The rediscovery of Vermeer', *Maryas* 2 (1942) 145-166.

15 Zie de inleiding van Van de Waal op Fromentin, vooral p. xxiii e.v.

16 Voor een beeld van het 'reëel bestaande' Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw zie A. van der Woud, *Het lege land* (Amsterdam 1987); voor periode tot de eeuwwisseling G. H. Jansen, *Een land van steden, het spoor van de tijd. Cultuurgeschiedenis van de Hollandse stad tot 1900* ('s-Gravenhage 1984) 42 e.v.

17 Dit was natuurlijk niet overal het geval. Amsterdam had wel te kampen met teruggang, maar een stad met een voor de vroege negentiende eeuw nog steeds indrukwekkende omvang van bijna tweehonderdduizend inwoners kan toch nooit het beeld van tevreden gezapigheid hebben opgeleverd dat Zuiderzestadjes als Hoorn en Enkhuizen, eens bloeiende handelscentra, te zien moeten hebben gegeven. Van der Woud, *Het lege land*, 320-321, wijst er terecht op dat de teruggang buiten Holland verhoudingsgewijs veel minder was, aangezien de groei in de Gouden Eeuw daar navenant minder sterk was geweest.

Afb. 1. I. Ouwater, De Grote Markt te Haarlem, 1782. Haarlem, Frans Halsmuseum. Foto A. Dingjan, Den Haag.

beschaving tot zo'n schitterende bloei was gekomen, stond nog goeddeels overeind.¹⁸ Het stadsbeeld werd echter niet alleen door de gebouwen bepaald, maar voorzover het om steden aan het water ging – en in Holland waren dat bijna alle steden –, ook door het woud van masten van de zeilschepen, niet alleen de grote zeeschepen, maar ook de binnenvaartschepen. Dat beeld heeft tot het begin van deze eeuw voortgeduurd. Huizinga getuigt ervan:

Ondanks de snelheid, waarmee het oude beeld van stad en dorp tegenwoordig verdwijnt voor de behoefte aan nieuwen bouw en uitbreiding van het bebouwde terrein, en voor de eischen van het onmeedoogende verkeer, is de aanblik van onze zeventiende eeuw nog altijd het gemakkelijkst en het levendigst terug te vinden in wat er van haar architectuur bewaard bleef.¹⁹

Hij laat echter veelbetekenend op deze zinsnede volgen:

¹⁸ Van der Woud, *Het lege land*, 315-319.

¹⁹ Huizinga, *Nederland's beschaving*, 498.

Alleen, terwijl men een halve eeuw geleden dat oude aspect van grachten en huizen en straten nog vrijwel overal voor het grijpen had, – toen het oude Amsterdam in al zijn hoeken nog even schoon was als Middelburg, en oneindig grootscher –, moet men het thans meer en meer aandachtig zoeken om het tusschen de banaliteit van latere verwaarlozing en nog latere verknoeiing terug te vinden.²⁰

Die halve eeuw, waarover Huizinga spreekt, beslaat de periode waarin de modernisering van Nederland op grote schaal vorm kreeg: vanaf ongeveer 1870 begon Nederland te veranderen van een in hoofdzaak agrarische handelsstaat in een industriële natie.²¹ Fromentin's reisverslag dat aan het begin van die grote veranderingen werd geschreven, bevat menige evocatie van het Nederlandse stadsschoon op een moment dat de Nederlanders zelf daar nog geen oog voor hadden. Bij hen was er veeleer sprake van een tegenovergestelde houding: onverschillig, zoals men alles wat vanzelfsprekend en gemeenzaam is, nu eenmaal een zekere onverschilligheid toedraagt. Enige ironie zit er wel in deze ontwikkeling. Toen de dynamiek die Potgieter zo node miste bij zijn landgenoten, eindelijk op gang was gekomen, ging dit onvermijdelijk ten koste van het glorieuze verleden dat hij hun ten voorbeeld had gesteld.

Het is een verleidelijke gedachte om, analoog aan Potgieter's kritiek op zijn tijdgenoten, ook het gestage verdwijnen gedurende de negentiende eeuw van de historische Hollandse stad aan diezelfde Jan Salie-geest te wijten, maar zo eenvoudig ligt het niet: nogal wat steden waren door ontvolking veel te ruim geworden. Bovendien trokken op veel plaatsen de meer draagkrachtigen naar buiten. Voorzover er sprake was van onwil tot behoud, die echter zelden op zichzelf staat en in ieder geval moeilijk meetbaar is, werd deze versterkt door de uit de gemeentebegrotingen af te lezen armoede van de steden om zichzelf op een behoorlijke wijze in stand te houden.²²

In zijn polemische ijerf mocht J. A. Alberdingk Thijm – over wie aanstonds meer – het neoclassicisme uit de eerste helft van de negentiende eeuw graag voorstellen als een teken van culturele slapte; vooral het bepleisteren van gevels en het vervangen van geveltoppen door rechte lijsten moesten het bij hem ontgelden.²³ Het is echter de vraag of zulke wijzigingen alleen zijn veroorzaakt door armoede en verwaarlozing. Het lijkt evenzeer, zo niet meer om een verandering van smaak te zijn gegaan. De neoclassicistische vormtaal, zoals die bijvoorbeeld in het gebouw van Kunsten en Wetenschappen in Utrecht tot uiting komt, vormde zeker in de vorige eeuw een aanzienlijk contrast met wat uit vroegere tijden daar omheen stond: de gladde gepleisterde en gesausde oppervlakten tegenover de bakstenen gevels, veelal met natuurstenen details. Het neoclassicisme heeft verder een voorkeur voor een ontwikkeling in de breedte, terwijl het gebruikelijk verkavelingspatroon juist tot een aanreiking van verticale elementen had geleid.

Ook de sloop van stadswallen, -muren en -poorten kan niet alleen uit verwaarlozing van het historisch erfgoed worden verklaard.²⁴ Natuurlijk, het gevoel voor dat erfgoed was, zoals hiervoor uiteen is gezet, nog niet zo sterk ontwikkeld, maar het ging ook hier voor een niet

20 Ibidem. Al eerder, in 1927, had Huizinga in zijn biografie van Jan Veth, onvermoeibaar verdediger van het Amsterdamse stadsschoon, aandacht besteed aan het steeds verder afkalven van het historisch erfgoed ('Leven en werk van Jan Veth', in: *Verzamelde werken* VI (Haarlem 1950) 402-404).

21 Voor deze caesuur vgl. Brugmans, *Paardenkracht en mensenmacht*, 285 e.v.

22 Vgl. Van der Woud, *Het lege land*, 315 e.v.

23 J. A. Alberdingk Thijm, 'Kunst en archaeologie in Nederland', *Dietsche Warande* 1 (1855) 97-133, vooral 112 e.v.

24 Vgl. V. de Stuers, 'Holland op zijn smalst', *De Gids* 37 (1873) 320-403, vooral 331.

onbelangrijk deel om een kwestie van smaak. Op veel plaatsen werden de vrijkomende terreinen of althans delen daarvan, herschapen in zorgvuldig landschappelijk aangelegde wandelgebieden, waarbij vaak gebruik werd gemaakt van de hoogteverschillen die de stadswallen opleverden.²⁵ De Vestingwet van 1874, waarbij de militaire functie van de laatste belangrijke vestingen, zoals Groningen, werd opgeheven, was van deze ontwikkeling, die achteraf door menigeen als een tragedie werd gezien, eerder het slotbedrijf dan de openingsacte.

Toch onderging al in diezelfde tijd de topografische traditie een wijziging, waarbij de wil om vast te leggen wat stond te verdwijnen een belangrijke rol speelde. De doopsgezinde predikant J. Craandijk (1834-1912) noemt de grote veranderingen die zich toen in ons land voordeden, uitdrukkelijk als een voornaam reden waarom hij zijn *Wandelingen door Nederland* samenstelde.²⁶ Zijn beschrijvingen onderscheiden zich door een romantische gevoeligheid voor het vergankelijke, dat hij niet alleen in het landschap, maar evenzeer in de oude steden ervoer. Het verleden dat Craandijk in zijn beschrijvingen trachtte vast te leggen, werd door schilders als Cornelis Springer (1817-1891) tezelfdertijd in geschilderde stadsgezichten uitgedrukt. Op zijn doeken herleefde dit zeventiende-eeuwse genre in een romantisch archaïserend gewaad. Dit betreft behalve de architectuur ook de figuren in zijn voorstellingen, die hij dikwijls in historisch kostuum kleepte om de illusie van de Gouden Eeuw zo volledig mogelijk te maken.²⁷

De ingrijpende veranderingen sinds 1870 laten zich ook afzien aan de laatste grote onderneming die er in het topografische genre tot is stand gekomen, de door A. Loosjes geredigeerde serie *Nederland in beeld*. Deze uitgave in vele delen, waarin het Nederland van het einde van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw fotografisch is vastgelegd, vormt door zijn omvang ook internationaal gezien een prestatie.²⁸ Opnieuw valt de continuïteit met het verleden op: het leven in de dorpen en de steden past nog vrijwel helemaal binnen de tastbare historische kaders van de oude bebouwing, van wegen en vaarten, grachten en straten. Slechts hier en daar wordt in de foto's uit grote steden als Amsterdam en Rotterdam aandacht besteed aan nieuwe wijken en gebouwen, en is er iets van schaalvergroting en grootstedelijke ingrepen te merken. Natuurlijk gebeurde op dat gebied toen al lang veel meer, maar de keuze van de afbeeldingen, die, te oordelen aan bijvoorbeeld de kleding van de erop voorkomende mensen, vaak al jaren eerder waren gemaakt, was vooral gericht op het vastleggen van wat stond te verdwijnen. Dat zo'n onderneming een succes kon worden, geeft aan dat er een klimaat was ontstaan waarin de onverschilligheid tegenover het historische erfgoed bij een deel van de meer welvarende bevolking weliswaar niet was vervangen door een activistische houding om te redden wat er nog te redden viel, maar dat er op zijn minst een hang naar het vertrouwen verleden was ontstaan.

25 E. Cremers e.a., *Bolwerken als stadsparken. Nederlandse stadswandelingen in de 19e en 20e eeuw* (Delft 1981); P. Karstka-rel, 'Van ontmanteling tot 'wandeling'', in: J. Sneepe e.a. (red.), *Vesting. Vier eeuwen vestingbouw in Nederland* (Zutphen 1982) 111-126.

26 J. Craandijk, *Wandelingen door Nederland met pen en potlood*, 8 dln. (Haarlem 1875-1884), deel 1, II; zie ook M. M. Kortenaar van der Sluijs, 'Zomaar een wandeling. Craandijk en de topografie voor het grote publiek', *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 88 (1989) nr. 5, 13-19.

27 Zie D. J. de Vries, 'Springers zichtbare - onzichtbare steden', *Tableau* 6 (1984) nr. 6, 78-83; J. Schaepens, 'Cornelis Springer als topograaf', *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 90 (1991) nr. 2, 33-58.

28 Bibliografisch is de serie, ook wel *Spreekelingen door Nederland* geheten, namelijk wanhopig, omdat de foto's in verschillende combinaties werden afgedrukt en onder overeenkomstig uiteenlopende titels uitgegeven. De hoofdsérie verscheen bij Scheltema & Holkema tussen 1922 en 1932 in provinciegewijze afleveringen, waarbij een provincie soms afzonderlijk, dan weer samen met een andere in een deel werd uitgegeven. Ook werden verschillende categorieën gebouwen uit alle provincies onder afzonderlijke titels gepubliceerd, bijvoorbeeld *Kerken en godshuizen*, *Stadsportalen*, *muurtorens en wereldlijke gebouwen* en *Stadsgezichten en woonhuizen*.

Zo'n gevoel van heimwee, gericht op het gekoesterde beeld van stad of dorp, was nieuw. Steden, en in mindere mate ook dorpen, veranderden ook toen al voortdurend. Zolang de veranderingen in de steden in het vertrouwde tempo plaatsvonden, waarmee de steden altijd al van gezicht waren veranderd, werd het verdwijnen van op zichzelf waardevolle gebouwen niet als een probleem of gemis ervaren. Zodra er echter een versnelling intrad, begon het menselijk aanpassingsvermogen daar achteraan te sukkelen. Zo gezien, is de roep om behoud een teken dat men de ontwikkeling niet meer bij kon houden.

Kennelijk vonden die veranderingen in Nederland na het midden van de negentiende eeuw met zo'n snelheid plaats dat het moeite ging kosten zich aan te passen. De meest voor de hand liggende reactie is er dan een van een bewust geworden gehechtheid aan dat steeds vlugger verdwijnende verleden.²⁹ Juist het besef dat wat tot voor kort nog zo vertrouwd was, nu voorgoed tot het verleden behoorde, gaf aan dat verleden een glans van onschuld en gaafheid, waarin de minder aangename aspecten van dat verleden grotendeels oplosten. Dit proces van wat men 'sentimentalisering' zou kunnen noemen, is sindsdien alleen maar sterker geworden. Het historisch stadsbeeld dreigt op die manier meer en meer tot een wat zoetelijk decor te worden, dat nauwelijks nog in een reële verhouding staat tot de stedelijke activiteiten die er zich afspelen. Op dat schijnbaar onomkeerbare proces is nog steeds geen antwoord gevonden, ook niet door de monumentenzorg.³⁰

De veranderingen in het stadsbeeld begonnen in Nederland nogal laat in vergelijking met de ons omringende landen. Eenmaal op gang gekomen, ging het echter snel met deze modernisering. Dat de continuïteit van het verleden, zoals dat zich manifesteerde in het gezicht van de steden, zolang betrekkelijk onaangetaast was gebleven, verklaart waarom de Nederlandse monumentenzorg pas zo laat vorm heeft gekregen. Menigeen werd zich deze onontkoombare ontwikkeling dan ook des te scherper bewust, toen dit veranderingsproces eenmaal was begonnen: terwijl er eerst nauwelijks aanleiding was om op dit gebied iets te ondernemen, omdat de veranderingen zich als een organische ontwikkeling in een traag tempo voltrokken, trad er vanaf het midden van de vorige eeuw en vooral sinds 1870 een versnelling op, waardoor de vertrouwde vanzelfsprekendheid van het stadsbeeld meer en meer werd aangetast.

Deze 'organische ontwikkeling' is overigens een mythe die de historische stad sinds haar ontdekking in de romantiek is blijven begeleiden. Er is nooit sprake geweest van een veronderstelde natuurlijke groei van steden, alsof het om een biologisch organisme ging, dat zich op evolutionaire wijze aanpaste aan de wisselende omstandigheden. In tegenstelling hiermee zou dan de moderne stad staan, door haar critici gezien als een uitwas en woeking van een alles verslindend kapitalisme, dat de mens van zijn omgeving vervreemdde.³¹ De moderne stedenbouw van de twintigste eeuw zag streng rationele analyse en abstracte planning als remedie hiertegen.

²⁹ Hermann Lübbe heeft de afgelopen jaren herhaaldelijk aandacht aan dit verschijnsel besteed. Zie diens opstel 'Der Fortschritt und das Museum', in: F. Rodi (red.), *Dilthey Jahrbuch 1* (Göttingen 1983) 39-56, vooral 55-56; ook H. Lübbe, *Zeit-Verhältnisse. Zur Kulturphilosophie des Fortschritts* (Herkunft und Zukunft, dl. 1), (Graz enz. 1983) vooral 14-19; idem, *Die Gegenwart der Vergangenheit. Kulturelle und politische Funktionen des historischen Bewusstseins* (Vorträge der Oldenburgischen Landschaft, dl. 14), (Oldenburg 1985) vooral 12 e.v. Onlangs heeft Bas Heijne een verwante verklaring gegeven voor de opmerkelijke museumdichtheid van ons land: '... juist omdat Nederland een land met zo weinig levende tradities is, zijn er zoveel musea die het alledaagse van vroeger net iets bijzonders maken.' (B. Heijne, 'Zo was het en zo is het niet meer', *NRC Handelsblad* (24 april 1992) Cultureel Supplement)

³⁰ Vgl. R. Smook, *Binnensteden veranderen*; ook D. Schuiling e.a., *Functionele vernieuwing van binnensteden 1960-1990: lessen van het reconstrueerde-verleden* (Amsterdam 1990).

Afb. 2. Vismarkt, Korenbeurs en Sint Janskerk te Gouda, ca. 1920. Foto Amsterdam, Lichtbeelden-instituut.

In feite gaat het hier om de tegenstelling tussen de geborgenheid die de historische stad idealiserend wordt toegeschreven, en de kilheid en anonimiteit die kenmerkend worden geacht voor de moderne stad. Op deze manier wordt een gevoel van onbehagen met de eigentijdse stad gerationaliseerd. Ook de middeleeuwen, waarin dat 'organische' werd geprojecteerd, kenden al een veelheid aan regels en verordeningen.³² Daar komt bij dat zeker de Nederlandse steden nauwelijks middeleeuws van karakter waren: hun alom bewonderde schilderachtigheid was nu juist in de zeventiende en achttiende eeuw ontstaan.

Het verschil met de moderne stad is eerder gradueel dan principieel: de wetten, regels en verordeningen zijn in de tweede helft van de negentiende zo veelomvattend en gedetailleerd geworden dat zelfs de suggestie van iets wat als organische groei zou kunnen worden aangemerkt, niet meer opkomt. En wat zich nog wel wist te onttrekken aan regelgeving, zoals

³¹ Deze analyse wordt niet alleen in marxistische kringen gevonden, maar ook, zij het in andere bewoordingen, door politiek andersdenkenden gedeeld; zie bijvoorbeeld E. Gradmann, *Heimatschutz und Landschaftspflege* (Stuttgart 1910); vgl. ook K. Bergmann, *Agrarromantik und Großstadtfremdschaft* (Meisenheim am Glan 1970).

³² Zie voor Nederland W.B. Peteri, *Overheidsbewoogingen met de stedenbouw tot aan den Vrede van Münster* (Alkmaar 1913). Ook elders bestond regelgeving, zie bijvoorbeeld W. Braunsfels, *Mittelalterliche Stadtbaukunst in der Toskana* (4e druk, Berlin 1979).

de diffuse stadsranden, waar allerlei functies volstrekt ongeordend dooreenliepen, en evenveel half gesloopt als half opgebouwd werd, week zo af van wat men als de schoonheid van het verleden zag, dat de conclusie onontkoombaar leek dat met de Industriële Revolutie ook het 'natuurlijke' gevoel voor schoonheid was afgestorven.³³ Aldus ontstaat een diffuus conglomeraat van conservatieve ideeën, die zich soms tot een of andere vorm van cultuurpessimisme verdichten.³⁴

De geschiedenis van de monumentenzorg met alles wat daarmee te maken heeft, zoals historisch besef en gebondenheid aan tradities, is nog maar weinig bestudeerd, juist aangaande dit aspect van 'geestelijke activiteit', of, om het moderner te zeggen: als psychische dispositie. Zo geformuleerd, gaat aan monumentenzorg als georganiseerde maatschappelijke activiteit, onverschillig of die uitgaat van particulieren of van de overheid, een sentiment vooraf, dat nog het dichtst in de buurt van heimwee komt. Zo'n sentiment als conservatief te etiketteren, zou al te gemakkelijk zijn: cultuurpessimisme en de zorg om het monumentale erfgoed zijn niet zonder meer identiek. In zijn oorspronkelijke gedaante stond het hele complex van opvattingen en gedragingen, dat we gemakshalve met 'monumentenzorg' kunnen aanduiden, eerder tegenover het *laissez faire* van het klassieke liberalisme, dat veelal een verwoestende uitwerking had op de historische stad, dan tegenover modernisering en vooruitgang op zichzelf, wat men verder ook precies daaronder mag hebben verstaan.

Wat in de eerste eeuwheeft grotendeels het gevolg was van verval en verwaarlozing, werd na 1870 meer en meer het resultaat van sloop vanwege moderniseringsplannen, waarmee vooral schaalvergroting en verbetering van de infrastructuur werden beoogd. Aan het begin van die periode, in 1873 om precies te zijn, publiceerde de Haagse advocaat van Maastrichtse afkomst, jhr. mr. Victor E. L. de Stuers (1843-1916), zijn beroemd geworden artikel in *De Gids*, waarnaar hierboven al even verwezen werd: 'Holland op zijn smalst'.³⁵ Dit was niet het eerste protest tegen verwaarlozing en sloop, maar wel het meest effectieve. In welgekozen bewoordingen en met zijn karakteristieke bijtende spot hekelde De Stuers de onverschilligheid van het publiek evenzeer als de onachtzaamheid van de overheid, die zich alleen om een sluitende begroting leek te bekommeren. De Stuers' welsprekendheid was des te doeltreffender, omdat hij zich uitgebreid gedocumenteerd had, zodat hij zijn beweringen en beschuldigingen met een veelheid aan onthutsende voorbeelden kon staven. Bovendien gaf hij aan wat er zijns inziens van de overheid verlangd kon worden om aan deze toestand een einde te maken, terwijl hij er ondertussen geen twijfel over liet bestaan dat Nederland door niets te doen wel heel achterlijk afstak bij de buurlanden. Die relatieve achterlijkheid werd, zo

³³ Vooral in Engeland, waar de gevolgen van de Industriële Revolutie eerder merkbaar waren dan op het vasteland, werd deze kritiek op de eigen tijd al vroeg verwoord door mensen als John Ruskin en William Morris (zie Ph. Jaudel, *La pensée sociale de John Ruskin* (Rijssel 1972) 423 e.v.; P. Meier, *La pensée utopique de William Morris* (Paris 1978) 353 e.v.).

³⁴ Dit is bijvoorbeeld het geval met de Duitse *Heimischutzbewegung* rondom Paul Schultze-Naumburg (1869-1949); voor zijn denkbeelden zie P. Schultze-Naumburg, *Kulturbauwerke*, 10 dln. (München 1901-1910). Ook in ons land beschreven sommigen die zich sterk maakten voor het behoud van het bouwkundig erfgoed, de moderne ontwikkelingen met grote terughoudendheid. De Twentse architect Jan Jans, die een wat wereldvreemd christelijk socialisme was toegedaan, is daarvan een goed voorbeeld; zie J. Jans, *Bouwkunst en cultuur* (Amsterdam 1934); idem, *Volkscultuur en bouwkunst* (Amsterdam 1938). Opvallend daarbij is dat beide publikaties door de Arbeiderspers werden uitgegeven. Jans heeft zich verder zeer verdienstelijk gemaakt met het documenteren van de na de Eerste Wereldoorlog steeds sneller verdwijnende landelijke bouwkunst.

³⁵ *De Gids* 37 (1873) 320-403. Het stuk is, voorzien van een inleiding en een toelichting door een werkgroep van de Universiteit van Amsterdam onder leiding van C. Peeters, opnieuw uitgegeven: V. de Stuers, *Holland op zijn smalst* (Bussum 1975).

hebben we hierboven gezien, in elk geval ook in de hand gewerkt door de achterblijvende economie van de eerste helft van de negentiende eeuw.

De Stuers' klaoenstoot had in elk geval tot gevolg dat men in bredere kring oog kreeg voor wat er verloren ging, en dat ook de overheid, voorzichtig en terughoudend als altijd om een nieuwe taak op zich te nemen, enige initiatieven ging ontplooiën. Zo werd in 1874 het 'College van Rijksadviseurs voor de Monumenten van Geschiedenis en Kunst' ingesteld. Deze gebeurtenis kan beschouwd worden als het begin van de institutionele monumentenzorg in Nederland.³⁶ Belangrijker in zijn gevolgen was echter dat per 1 juli van het jaar daarop bij het departement van Binnenlandse Zaken de afdeling Kunsten en Wetenschappen werd opgericht. De Stuers zelf kwam als referendaris aan het hoofd daarvan te staan, tot hij in 1901 deze functie opgaf voor het lidmaatschap van de Tweede Kamer. De Stuers benutte zijn ambtelijke positie tot het uiterste om de overheidszorg voor de monumenten op gang te brengen. Ook toen hij kamerlid was geworden, bleef hem de monumentenzorg onverminderd ter harte gaan.³⁷ Geleidelijk aan begon de overheid op dit gebied een taak te zien en dienovereenkomstig activiteiten te ontwikkelen, waaronder de oprichting van het 'Rijksbureau voor de Monumentenzorg'.³⁸ Niettemin zou het nog tot 1961 duren voordat de Monumentenwet in werking trad, waarmee een omvattend juridisch kader werd gegeven aan de monumentenzorg.

Onder hen die al voor 1873 waren opgekomen voor het historisch stadsbeeld, was J.A. Alberdingk Thijm (1820-1889) een van de belangrijkste. Vrijwel niets van wat er gebeurde op het gebied van kunst en architectuur (en wat dit laatste betreft: vooral van wat er niet gebeurde), ontsnapte aan Thijm's scherpe blik en al even scherpe pen. Zijn voorkeuren en opinies werden niet begrensd door het enghartig moralisme, waarin toen heel wat katholieken uitmuntten, die nog niet waren gewend aan de maatschappelijke ruimte, hun ten deel gevallen door de in 1853 herwonnen vrijheid. Zijn open houding bracht hem geregeld in polemische aanvaring met minder ruimdenkende geloofsgenoten, maar verschaftte hem tegelijkertijd aandacht en gezag buiten de eigen kring, waardoor hij een van de grote figuren uit onze negentiende-eeuwse cultuur kon worden.³⁹

Samen met P.J.H. Cuypers (1827-1921), veruit de belangrijkste architect in Nederland in de vorige eeuw, en Victor de Stuers, heeft Thijm een beslissende rol gespeeld in de bewustmaking van publiek en regering van de grote betekenis van de historische Nederlandse steden, en de daarop volgende totstandkoming van maatregelen en organisaties tot beschrijving, bescherming en behoud. De Stuers was van dit triumviraat de meest 'activistische'. Cuypers was de man van de praktijk: zijn rationalistische interpretatie van de gotiek maakte hem tot vernieuwer van de Nederlandse architectuur.⁴⁰ Daarin had tot dan toe een weliswaar bij rij-

36. Zie J.C. Tillema, *Schetsen uit de geschiedenis van de Monumentenzorg in Nederland* ('s-Gravenhage 1975) 267 e.v. Ook voor vele andere zaken, die in het vervolg aan de orde zullen komen, is dit de primaire bron.

37. Voor de feiten uit De Stuers' leven zie J.A.C. Tillema, *Victor de Stuers. Ideën van een individualist* (Assen 1982).

38. Tillema, *Schetsen*, 379 e.v.

39. Over Alberdingk Thijm zie P.A. M. Geurts e.a. (red.), *J.A. Alberdingk Thijm 1820-1889. Erfenaar van de negentiende eeuw* (Baarn 1992). Hierin vooral 144-156; W. van Leeuwen, 'Alberdingk Thijm en het nationale erfgoed', 147-150 over zijn denkbeelden omtrent het historische stadsbeeld.

40. Over Cuypers ontbreekt nog steeds een al zo lang gewenste monografie. Een overzicht van zijn werk, maar minder van zijn ideeën, in H.P.R. Rosenberg, *De 19de-eeuwse kerkelijke bouwkunst in Nederland* ('s-Gravenhage 1972) 40 e.v. Aspecten van Cuypers' opvattingen zijn behandeld in een ondertussen groot aantal afzonderlijke studies; meer dan enig ander moet daarbij B.C.M. van Hellenberg Hubar worden genoemd. Een opsomming van haar en anderer werk in C. Peeters, 'Het schemerlicht van de neogotiek. Wisselend oordeel over een strooming in de negentiende-eeuwse kunst', in: Geurts, *Alberdingk Thijm*, 103-123, vooral 119 e.v.

den bekoorlijk, maar toch ook vaak wat bloedeloos neoclassicisme overheerst.⁴¹

Cuypers' architectonisch rationalisme was in belangrijke mate ontleend aan de Franse architect en restaurator E.E. Viollet-le-Duc (1814-1879). Daarbij dient te worden bedacht dat Viollet-le-Duc een strijdbare anti-clericaal en agnost was. Voor hem had de gotiek geen religieuze connotatie. Zelfs de kathedraal, die bij Duitse romantici hemelse visioenen opriep, zag hij als een prestatie van het technisch vernuft en het organisatievermogen van de burgerij.⁴² Ook Cuypers maakte naam als restaurator van een groot aantal belangrijke gebouwen, tot in het buitenland toe, waar hij ondermeer aan de romaanse kathedraal van Mainz werkte.⁴³ Achter De Stuers en Cuypers stond Thijm, de geleerde estheet, katholiek in zijn bewondering voor de Middeleeuwen, nationaal denkend in zijn gehechtheid aan het grootse verleden met Rembrandt en Vondel. Alle drie waren ze op hun gebied beziel van een onblusbaar heilig vuur, dat aan hun optreden een grote overtuigingskracht gaf.

Het is niet overdreven te zeggen dat de ontvankelijkheid voor de waarde van de oude gebouwen en de schoonheid van het historisch stadsbeeld in het begin vooral in katholieke kring bestond. Het is alsof het gedwongen isolement waarin de katholieken bijna twee-eneen-halve eeuw hadden verkeerd, bij hen een grotere gevoeligheid voor de oude monumenten teweeg had gebracht. Dit vast te stellen is niet zo moeilijk; de oorzaken ervan aan te geven vormt een veel grotere opgave, want die leidt al snel tot vrijblijvend psychologiseren.⁴⁴ Bestond er onder katholieken een grotere esthetische sensibiliteit? Dat gold misschien in vergelijking met de meer orthodoxe protestanten, maar toch nauwelijks tegenover de min of meer liberale burgerij. Kwam het dan door het isolement, waarin de katholieken zolang gedwongen hadden verkeerd, dat ze, eenmaal uit hun schuilkerken gekomen, waarvan de verplichte uiterlijke soberheid vaak aan de binnenzijde werd goedge maakt door een overvloed aan versiering, bewuster om zich heen keken, en zich met een grote strijdbaarheid nu ook in de open lucht wilden manifesteren? Ook al was de neogotiek in het buitenland nauwelijks minder populair dan bij ons, deze stijl kreeg in Nederland een bijzondere ideologische betekenis: de glorie van het Nederlandse katholicisme lag immers niet in de barokke Contra-reformatie, want die had hier geen kans gekregen, maar in de Middeleeuwen.

Carel Vosmaer (1826-1888), de liberale tegenvoeter van Thijm, met wie hij meermalen een polemiek uitvocht, neigde van nature meer tot het classicisme.⁴⁵ Het was nu juist het classicisme dier dagen, waartegen Thijm ten strijde trok, om er met de biologistische beeldspraak die zo karakteristiek is voor de negentiende eeuw, de 'gezonde' en 'levenskrachtige' beginselen van de gotiek tegenover te stellen. Op zijn beurt achtte de sterk anti-clericale Vosmaer zich weer geroepen zich tegen deze in zijn ogen ultramontaanse aanprijzing van

41 Zie R.C. Hekker, 'De Nederlandse bouwkunst in het begin van de negentiende eeuw', *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 50 (1951) 1-28.

42 G. Bekaert (red.), *A la recherche de Viollet-le-Duc. Écrits de Henry van Brunt, John Summerson, Nikolaus Pevsner, André Chastel, Jean-François Nevel, Philippe Boudon, Hubert Damisch* (Brussel 1980).

43 Over Cuypers als restaurator zie A. de Vries, 'Viollet-le-Duc et l'architecture hollandaise du dix-neuvième siècle', in: *Actes du colloque international Viollet-le-Duc, 14-16 avril 1980* (Paris 1982) 303-318.

44 G. Broma, *Herleving van de kerkelijke kunst in katholiek Nederland* (Leiden 1933), biedt nog steeds een boeiend inzicht in het geestelijk klimaat van katholiek Nederland in de negentiende eeuw, ook al bevredigt het lang niet meer in alle opzichten: Broma's afkeer van de neogotiek, waarbij hij voor Cuypers met zichtbare moeite een uitzondering maakt, moet begrepen worden vanuit de pogingen in de jaren twintig en dertig onder katholieke kunstenaars en architecten om zich te bevrijden van de verstarde restanten van de neogotiek. Een genuanceerder oordeel in L.J. Rogier en N. de Rooy, *In vrijheid herborn. Katholiek Nederland 1833-1953* ('s-Gravenhage 1953) 253 e.v.; vgl. verder B. Reith, *Honderd jaar kerkbouw in Nederland* (Haarlem z.j.) [1954].

45 Zie N. Maas, *De literaire wereld van Carel Vosmaer. Een documentaire* ('s-Gravenhage 1989) 86 e.v.

Afb. 3. Middelburg, Lange Delft. Reconstructie en traditionele herbouw na het bombardement van mei 1940. Foto D. Boasson.

de Middeleeuwen tweer te stellen. Vosmaer was ook de oorzaak van de opheffing in 1879, nog maar een paar jaar nadat het was ingesteld, van het hierboven genoemde College van Rijksadviseurs. Onder zijn pseudoniem 'Flanor' had hij zich eind 1877 in de *Nederlandsche Spectator* zeer kritisch uitgelaten over dit college, waarvan hij zelf lid was. Zijn belangrijkste verwijt was dat De Stuers, die na zijn benoeming tot referendaris lid was gebleven van dit gezelschap, zou trachten het tot een bolwerk van ultramontanisme om te vormen.

Dit verwijt was niet alleen onbewijsbaar, maar bovenal ongegrond, aangezien De Stuers niet alleen voor middeleeuwse – lees katholieke – gebouwen aandacht had. Vosmaer had echter met de Middeleeuwen maar weinig op; gezien zijn grote belangstelling voor de Oudheid lag het voor de hand dat zijn voorkeur uitging naar het classicisme.⁴⁶ Evenals de onafhankelijk denkende De Stuers had ook Thijm, andermaal getuigend van zijn brede kijk in zake kunst, een grote waardering voor de architectuur van de zestiende en zeventiende eeuw, die hij voluit kon bewonderen: de associatie van classicisme met protestantisme was hoe dan ook tamelijk vergezocht.⁴⁷ Vosmaer's architectonische scherpslijperij werd lang niet algemeen gedeeld, waarschijnlijk mede omdat onder protestanten de belangstelling voor kunst en architectuur zich zelden of nooit in godsdienstige termen had gewit: de afwijzing van de gotiek in de zeventiende eeuw gebeurde op grond van classicistische theorieën, die in Italië en Frankrijk waren ontwikkeld.⁴⁸ Hun principiële, of beter misschien theoretische meningsverschil verhinderde echter niet dat in de praktijk Vosmaer en Thijm dikwijls één lijn

46 Vgl. F.L. Bastet, *Mr. Carel Vosmaer. Zijn achtergronden, zijn reizen, zijn tijdgenoten, zijn inloop*, Fakulteitenreeks 8 (Den Haag 1967) 14 e.v.

47 Voor het betrekkelijk succes van de neo-renaissance als typisch protestantse stijl, zie C.P. Krabbe, 'Op zoek naar de ideale tempel. Jesse en de protestantse kerkbouw in Nederland', *Bulletin van de Stichting Oude Hollandse Kerken* (1986) nr. 23, 13-23. Voor de niet kerkelijke neo-renaissance zie idem, 'Kasteel 'Oud Wassenaar' en het ontstaan van de 'Delftse renaissance', *De Sluitsteen* 7 (1991) 67-85.

48 E. de Jongh, 't Gotsche krulligh mal': de houding tegenover de gotiek in het zeventiende-eeuwse Holland', *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 24 (1973) 85-145.

trokken wanneer het ging om het behoud van een waardevol oud bouwwerk.⁴⁹

Met de waardering van de zeventiende-eeuwse architectuur, en daarmee ook van het historische stadsbeeld dat immers vooral door de na-middeleeuwse architectuur wordt bepaald, was het overigens merkwaardig gesteld in de vorige eeuw. Zolang het classicisme de norm was, gold Jacob van Campen's voormalig Stadhuis op de Dam in Amsterdam als het *non plus ultra* in de architectuur. Maar het duurde niet lang of de voorkeur verplaatste zich naar de vroege zeventiende eeuw, de tijd van Hendrick de Keyser en Lieven de Key.⁵⁰ Deze generatie architecten bouwde in een sterk decoratieve stijl met een rijke afwisseling van natuur- en baksteen, die tegenwoordig als 'maniërisme' bekend staat.⁵¹ Daaruit blijkt weer hoe normatief in de negentiende eeuw naar de kunst van het verleden werd gekeken. De smaak was niet belangeloos, maar had alles te maken met de wijze waarop er in de eigen tijd werd gebouwd. De afstandelijkheid van het moderne historische oordeel ontbrak in dit opzicht nog volkomen. Dit blijkt ook uit de passage waarin Busken Huet het Amsterdamse raadhuis met zijn door hem als on-Hollands ervaren stijl afzet tegen de oudere architectuur:

Sedert de opkomst der romantiek te onzent, in de eerste helft dezer eeuw, is ten aanzien van die verdiensten [namelijk van het Stadhuis] de algemene denkwijze zeer veranderd. Er worden op dit ogenblik maar weinig personen in Nederland gevonden die niet aan het stadhuis van Middelburg boven dat van Amsterdam de voorkeur geven. Het is alsof men genoeg is gaan krijgen van die zwaarmoedige dobbelsteen met de vele ogen, wiens aanblik noch aan de geschiedenis van Nederland vóór de hervorming doet denken, noch aan zijn geschiedenis daarna, maar alleen aan de tekenportefeuilles van vaderlandse bouwmeesters, die geruime tijd in Italië hadden vertoefd, geboeid door de Arno of de Tiber, en het eigenaardig vonden aan de boorden van het Y een palazzo Farnese, een palazzo Borghese, of een palazzo Strozzi over te planten.⁵²

De zoektocht naar een eigen Nederlandse bouwstijl kwam ten slotte uit bij het compromis van de architectuur rond 1500, die zowel de bewonderaars van de Middeleeuwen als van de periode daarna kon bevredigen. Dankzij De Stuers, die als referendaris van de afdeling Kunsten en Wetenschappen een sleutelpositie bekleedde in het rijksbouwbeleid, werd deze overgangsstijl met laatgotische en renaissance-achtige elementen maatgevend voor de overheidsgebouwen die in het laatste kwart van de vorige eeuw overal in het land verrezen – met recht en reden een 'rijksbouwstijl'.⁵³ Daarmee was de cirkel rond: de aandacht voor het eigen karakter van het gebouwde verleden had geresulteerd in een nieuwe architectuur, die

49. Tillema, *Schetsen*, 305, noot 11-12.

50. Potgieter had hiervoor de toon gezet: E. J. Potgieter, *Het Rijks-Museum te Amsterdam*, met een inleiding en aantekeningen door A. G. van Dijk, *Klassiek Letterkundig Pantheon* 143 (Zutphen z.j.) [1907]; oorspronkelijk verschenen in *De Gids* (1844).

51. De ontwikkeling in de terminologie van 'Hollandse renaissance' naar 'maniërisme', die tegelijk ook iets van een waarderingsgeschiedenis heeft, in het kort bij R. Stenvert, *Constructing the past: computer-assisted architectural-historical research*, dissertatie (Utrecht 1991) 235 e.v.

52. C. Busken Huet, *het land van Rembrandt. Studien over de Noord-Nederlandse beschaving in de zeventiende eeuw* (1882-1884) II (7e druk, Utrecht-Antwerpen z.j.) 336-337.

53. Krabbe, 'Kasteel 'Oud Wassenaar'', 72-75; ook Van Leeuwen in Geurts, *Altherdink Thijm*, 156. De rol van De Stuers' afdeling hierbij, via het bureau van wat later de 'Rijksbouwmeester' zal heten, is nog maar gedeeltelijk onderzocht; zie G. S. van Holthe tot Echten, 'De Rijksbouwkundige Jacobus van Lokhorst en zijn bureau 1878-1906', *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 85 (1986) 193-209; vgl. ook A. G. van Mil, *De rijksbouwmeester en zijn voorlopers* (Den Haag 1975).

het herwonnen nationale zelfbewustzijn weerspiegelde en tegelijkertijd het classicisme uit de eerste eeuwheft voorgoed obsoleet maakte. Wat er aan waardevol stadsschoon verdween door de modernisering die deze nieuwe fierheid mede had mogelijk gemaakt, werd als het ware gecompenseerd door de eigentijdse bouwkunst.

Het ministerie van Justitie dat de rijksbouwmeester C. H. Peters aan het Plein in Den Haag ontwierp (1877-1883), illustreert dit.⁵⁴ De ironie wil dat hiervoor eerst het huis van Constantijn Huygens, een fraai voorbeeld van het Hollands classicisme rond 1650, tegen de vlakke moest; interieurfragmenten ervan werden in het nieuwe gebouw ondergebracht, waarin laatgotische met renaissancistische trekken zijn verenigd. Door de steile daken en de sterk verticale geleding met risalieten en erkers evocert het ontwerp zelfs een oudere periode dan de aanwezige historische bebouwing aan het Plein liet zien.

Rond 1900 was men ook in Duitsland op zoek naar een eigen bouwstijl. Daar leidde de kritiek op het eclecticisme, dat zich overal van dezelfde, in hoofdzaak op Franse en Italiaanse voorbeelden uit de zeventiende en achttiende eeuw geïnspireerde vormen bediende, tot een kortstondige *hausse* in prijsvragen, waarin het streekeigene in de architectuur tot uitdrukking moest komen: Hanze-gotiek in Lübeck, Wezer-rennaissance in Bremen en Saksische barok in Dresden.⁵⁵ Het was echter een naïeve gedachte om op deze wijze de tegelijkertijd onontkoombaar geachte eis tot modernisering van de stad te kunnen verzoenen met de culturele opgave die de historische stad stelde: de enorme schaalvergroting die het bouwen had ondergaan, maakte dit soort pogingen al bij voorbaat kansloos. Onze eigen rijksbouwstijl evolueerde in het eerste decennium van de twintigste eeuw naar de vormen van de vroege zeventiende eeuw, die door de toenmalige rijksbouwmeester J. H. Vrijman met een groot gemak tot in de details werden beheerst.⁵⁶ Maar spoedig zou er ook aan deze nationale stijl een einde komen.

Het was ook in deze jaren dat het particulier initiatief zich verder ging ontplooiën. Aan het ontwerp van de wijken die aan het eind van de negentiende eeuw verreezen, kwam meestal geen architect te pas. Uit ergernis daarover eiste een groep Amsterdamse architecten maatregelen van de overheid. Dat was het begin van het welstandstoezicht, dat zich echter tot de nieuwe wijken beperkte.⁵⁷ Voor de oude binnenstad werd daarom in 1911 door samenwerking van enkele architecten- en kunstenaarsverenigingen en van oudheidkundige organisaties de 'Commissie voor het Stadsschoon van Amsterdam' opgericht. Inmiddels waren ook in andere steden vergelijkbare welstandscommissies ontstaan. Ook al konden de naam, bevoegdheden en statuten van plaats tot plaats nogal verschillen, de problematiek van nieuwbouw op een voordien ongekend grote schaal deed zich in het hele land voor.

Al deze organisaties weerspiegelden de groeiende belangstelling in deze jaren voor het uiterlijk van stad en land.⁵⁸ De 'Nederlandsche Oudheidkundige Bond' bestond al vanaf 1899. In 1911 werd tenslotte ook de 'Bond Heemschut' opgericht, die zich vanuit zijn over-

54 Zie H. P. R. Rosenberg e.a., *Architectuurgids Den Haag 1800-1940* ('s-Gravenhage 1988) 88-90.

55 M. Brix, 'Fassadenwettbewerb. Ein Programm der Stadtbildpflege um 1900', in C. Meckseper en H. Siebenmorgen (red.), *Die alte Stadt. Denkmal oder Lebensraum?* Die Sicht der mittelalterlichen Stadtarchitektur im 19. und 20. Jahrhundert (Göttingen 1985) 67-89.

56 Bijvoorbeeld in het Academieggebouw (1909) en het Provinciehuis (1915), beide in Groningen.

57 M. Beck, *Het aanzien waard? Geschiedenis van de welstandszorg in Nederland* (Deventer 1985), waaraan ook voor de rest van deze alinea gegevens zijn ontleend.

58 Karakteristiek zijn de publicaties van de architect H. van der Kloot Meyburg, onder meer *Bouwkunst in de stad en op het land* (Rotterdam 1917), een verzameling afbeeldingen van eigentijdse architectuur, waarmee hij wil laten zien wat goede, dat wil zeggen traditie-bewuste architectuur, en wat slechte, dat wil zeggen de traditie ontkennende architectuur is. De bijschriften met bondig commentaar zijn af en toe hilarisch.

koepelende doelstelling niet alleen op het behoud van de historische stad richtte, maar zich ook bezighield met de kwaliteit van de nieuwbouw en de bescherming van het landelijk gebied.⁵⁹ Opvallend is dat in al deze organisaties architecten een voorname rol speelden. Meer dan elders is in ons land de ontwikkeling van de architectuurgeschiedenis als wetenschappelijke discipline te danken aan de oudheidkundige belangstelling van architecten.⁶⁰ In het begin van deze eeuw ontstond verder de 'Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten', die zich richtte op landschappelijk waardevolle gebieden. Deze particuliere organisaties hebben een belangrijke rol gespeeld bij de bewustwording in brede kringen van het bijzondere karakter van de Nederlandse steden en het Nederlandse landschap. Mede hierdoor is ook de overheid geleidelijk gaan inzien dat meer maatregelen nodig waren dan waarmee ze in de jaren van De Stuers meende te kunnen volstaan.

De architect H. P. Berlage (1856-1934) gaf in ons land het denken over de stad een nieuwe basis, van waaruit hij ook tot nieuwe architectonische opvattingen kwam.⁶¹ Voor Berlage was de stad niet een reeks gebouwen, waartussen ruimte was overgebleven ter afwikkeling van het verkeer, maar speelde deze ruimte van straten en pleinen juist een heel belangrijke rol. De grote aandacht voor de vormgeving daarvan door zorgvuldig gekozen straatprofielen en accenten, betekende een breuk met de gangbare praktijk van de 'speculatiebouwers', die aan het einde van de vorige eeuw de stadsuitbreidingen voor hun rekening namen, waarbij een zo hoog mogelijke huuropbrengst voorop stond.

Wat Berlage voor ogen stond, komt het duidelijkst tot uiting in zijn ontwerp voor Amsterdam-Zuid.⁶² Berlage's ideeën in dit opzicht zijn vooral beïnvloed door de Oostenrijkse architect Camillo Sitte (1843-1903).⁶³ Via een diepgaande analyse van de vorm van de historische stad trachtte deze te komen tot een nieuwe stedenbouwkunst, die monumentaliteit aan schoonheid paarde. Sitte was de eerste die de historische stad in haar uiterlijke verschijningsvorm als uitgangspunt nam voor nieuw te ontwerpen stadsdelen. Dit betekende overigens niet dat hij streefde naar een herleving van een stadsbeeld dat op grond van heel andere economische en sociale verhoudingen ontstaan was. Voor moderne eisen van volksgezondheid en verkeer had hij wel degelijk oog. Sitte zag stedenbouw echter niet als een zuiver utilitair en technisch probleem, maar evenzeer als een culturele en artistieke opgave.

Sitte en Berlage stonden aan het einde van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw niet alleen in hun belangstelling voor de oude stad als inspiratiebron voor de eigen tijd. Wat hen onderscheidde van de oudere generatie was echter dat ze het verleden niet als een norm en model voor het heden namen, zoals Viollet-le-Duc en Cuypers met de gotiek hadden gedaan, ook al werden daarin moderne technische verworvenheden opgenomen.

⁵⁹ Voor Heemschut vgl. ook T. Koot (red.), *Strijd om schoonheid. 50 jaar Heemschut* (Amsterdam 1961). Een verwant initiatief, voor een deel gedragen door dezelfde mensen, is de oprichting van de 'Vereniging Het Nederlandsch Openluchtmuseum' in 1912. Hierbij ging het niet om belangrijke kunstvoorwerpen, maar om het vastleggen van het dagelijks leven, dat sinds het einde van de negentiende eeuw aan steeds snellere veranderingen onderhevig was; zie A. J. Bernet Kempers, *Vijftig jaar Nederlands Openluchtmuseum* (Arnhem 1962) vooral 126 e.v.

⁶⁰ Vgl. de speciale aflevering van *Archis* 3 (1986): 'Architectuurhistorisch onderzoek in Nederland', 14-15, 34.

⁶¹ H. P. Berlage, 'Impressionisme en bouwkunst', *Architectura* 2 (1894) 93-95, 98-100, 105-106, 109-110.

⁶² F. F. Fraenkel, *Het plan Amsterdam-Zuid van H. P. Berlage* (Alphen aan den Rijn z.j.) [1976].

⁶³ C. Sitte, *Der Städtebau nach seinen künstlerischen Grundsätzen* (Wenen 1889); Nederlandse vertaling: *De stedenbouw volgens zijn artistieke grondbeginselen*, vertaald en van een nawoord voorzien door A. van der Woud (Rotterdam 1991). De meest recente monografie over Sitte is D. Wiczorek, *Camillo Sitte et les débuts de l'urbanisme moderne* (Brussel 1981). Berlage's stedenbouwkundige ideeën worden uitgebreid behandeld in M. Bock, *Anfänge einer neuen Architektur. Berlages Beitrag zur architektonischen Kultur der Niederlande im ausgehenden Jahrhundert* ('s-Gravenhage en Wiesbaden 1983) 104 e.v., 227 e.v.

Afb. 4. Aldo van Eyck en Theo Bosch, Nieuwbouw Waterstraat e.o., Zwolle 1977. Foto Groningen, Centrale Fotodienst Rijksuniversiteit.

Berlage, maar vooral Sitte, wilden met de historische stad als inspiratiebron komen tot een stedenbouw op een schaal die kon beantwoorden aan de gestelde opgave van massale stadsuitbreiding, met alle bijbehorende verordeningen en voorschriften, en een architectuur die een daarbij passende monumentaliteit zou uitdrukken.

Deze nieuwe aandacht voor de stad had bevruchtend kunnen werken op de monumentenzorg.⁶⁴ Deze werd echter nog steeds opgevat als de zorg voor het individuele gebouw, zonder dat men veel oog had voor de stedelijke context waar het deel van uitmaakte. Ook de belangstelling voor het woonhuis, dat het merendeel van de monumenten uitmaakte, was maar matig ontwikkeld. Daarom duurde het nog tot na de Tweede Wereldoorlog voordat de noodzaak werd ingezien het stedelijk gebied als geheel te beschouwen. Eerst bij de Monumentenwet van 1961 ontstond de mogelijkheid om tot wettelijke bescherming van stads- en dorpsgezichten te komen. De fixatie op het afzonderlijk monument, dat het liefst moest stralen in een geïdealiseerde oerstaat, ging zover dat kerken en andere belangrijke monumenten, zoals de Haagse Ridderzaal, werden ontdaan van de latere aanbouswels, die vaak zelf al weer enkele eeuwen oud waren.⁶⁵ Het zou nog enkele decennia duren voordat monumentenzorgers, maar vooral architecten hun strikt normatieve houding konden laten varen ten gunste van een minder vooringenomen houding tegenover het bouwkundig erfgoed zoals het door de tijd heen gekomen was.

Het gaat hier over wat misschien wel het centrale thema in de monumentenzorg is: authenticiteit. Viollet-le-Duc en Cuypers verstonden daaronder iets wezenlijk anders dan wij tegenwoordig. Voor hen ging monumentenzorg verder dan bescherming en constructief herstel. Zij zagen het juist als hun taak een gebouw terug te brengen in zijn vermeende oor-

⁶⁴ Vgl. E.J. Hoogenberk, *Het idee van de Hollandse stad* (Delft 1980) vooral 29 e.v.

⁶⁵ Een van de schrijnendste voorbeelden is de verdwijning, met instemming van Cuypers, van het vroeg zeventiende-eeuwse oxaal uit de Sint Jan in 's-Hertogenbosch naar het Victoria and Albert Museum in Londen (zie Tillema, *Schetsen*, 91-99).

spronkelijke staat, die meestal meer op een ideaalbeeld dan op de werkelijkheid was gebaseerd. Zelfs wanneer vaststond dat een bepaald gebouw indertijd niet naar dat ideale plan was gebouwd, kon het hersteld worden, zoals het zou zijn geweest als de oorspronkelijke bouwmeester zijn plannen volledig had kunnen uitvoeren. Deze houding doet hen kennen als vertegenwoordigers van een typisch negentiende-eeuws vooruitgangsgeloof – de gedachte namelijk dat wij meer weten en beter geëquipeerd zijn dan het vorige geslacht en op grond daarvan moeten handelen, dus ook 'verbeteringen' mogen aanbrengen.

Alleen was dit positivisme in hun geval op het verleden gericht, en daarbij zowel heel sterk als heel weinig historistisch: sterk historistisch in de zin dat men zich meende in iedere stijl uit het verleden te kunnen inleven volgens de immanente maatstaven van die stijl, heel weinig historistisch omdat het respect voor het overgeleverde materiaal, het artefact zoals het door de tijd heen gegroeid en verweerd was, bij hen maar beperkt ontwikkeld was. Dat besef zou eerst in de loop van onze eeuw ontwikkeld worden, vooral dankzij de verwetenschappelijking van de architectuurgeschiedenis. Aldus weerspiegelt het denken over de monumentenzorg ook de verschuiving in het primaat binnen de architectuurgeschiedenis van liefhebberende architecten naar wetenschappelijke architectuurhistorici.⁶⁶

Natuurlijk, bouwkundige voorzieningen waren nodig, maar dikwijls vormden die een aanleiding om een historisch beeld te scheppen, waarvan het lang niet altijd vaststond dat het ooit zo had bestaan. Zo ontstond de eigenaardige situatie dat waar monumentenzorg geen kans kreeg, het oude stadsbeeld met ongekende snelheid verdween, terwijl daar waar gerestaureerd werd, het stadsbeeld veelal drastisch werd gehistoriseerd. Van twee kanten werd aldus de gaafheid van het stadsbeeld, die voor een groot deel beruiste op een zekere overeenstemming naar vorm, kleur en materiaal, geweld aangedaan. De gevelrij aan de haven in Hoorn, die na de Tweede Wereldoorlog werd gerestaureerd, laat zien hoe hardnekkig deze benadering is geweest, in dit geval gericht op een terugkeer naar de zeventiende eeuw. Ook elders is van een dergelijke benadering menig voorbeeld aan te wijzen.⁶⁷

Van in de vorige eeuw gerestaureerde gebouwen is wel gezegd dat ze eigenlijk in de handboeken over de negentiende-eeuwse architectuur thuishoren.⁶⁸ Hetzelfde kan van de restauraties uit de jaren twintig worden gezegd. Anders dan in de tijd van Cuypers en De Stuers, ging het nu niet langer om restauraties 'in stijl', dat wil zeggen overeenkomstig de periode waarin het gebouw was ontstaan, maar streefde men ernaar, wanneer vervanging en aanpassing noodzakelijk waren, dat te doen volgens de artistieke opvattingen van de eigen tijd. Dat hield in dat siermotieven in een soort van *art déco* werden aangebracht, maar vooral dat men het materiaal in zijn natuurlijke expressie wilde tonen.⁶⁹ Zo kreeg de renaissance-toren in Usselstein in de plaats van de verbrande zeventiende-eeuwse bekroning een beëindiging in de stijl van de Amsterdamse School naar het ontwerp van haar belangrijkste vertegenwoordiger, M. de Klerk.

66 Zie voor deze ontwikkelingen W.F. Denstagen, *Omstreden herstel. Kritiek op het restaureren van monumenten* ('s-Gravenhage 1987) 154 e.v.; K. van der Ploeg, 'Beter eenvoudig herstel dan onhistorisch restaureren. De taak van de kunsthistoricus', *Wonen-TABK* 16-17-18 (1980) 49-54; *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 77 (1978) 1-17 (verslag van conferentie over restauratieproblematiek); R. Meischke, *Beschouwingen over de Nederlandse Monumentenzorg tussen 1918 en ca. 1970* (Amersfoort z.j. [1988]) 5-7.

67 Niet alleen in Nederland bestond deze tendens. De Toscaanse stad Siena is hiervan een ander fraai voorbeeld. De stad ziet er dankzij puristische restauraties vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw veel middeleeuwer uit dan hijkende prenten en foto's in de achttiende of negentiende eeuw het geval was; vgl. M. Barni e.a., *Giuseppe Partini (1842-1895), architetto del Purismo senese* (Florence 1981).

68 C. Peeters, 'De neogotiek tussen nijverheid en kunst', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 104 (1991) 365-380; 379-380.

69 Tillema, *Schetsen*, 179 e.v.

Het wat troosteloze sombere inwendige van De Nieuwe Kerk in Delft en de Lebuïnuskerk in Deventer zijn goede voorbeelden van dit meer eigentijdse dan historisch verantwoorde streven naar wat met een – in dit verband misplaatste – ethische term als 'eerlijkheid in materiaalgebruik' werd aangeduid. Vooral deze laatste kerk, met rommelig gemetselde pijlers en muren, en een hier en daar gespaarde plak schilderwerk, bewijst hoe gevaarlijk een dergelijk uitgangspunt is.⁷⁰ Ofschoon sedertdien onze kennis van het bouwen in het verleden zeer is toegenomen, valt aan te nemen dat ook recentere restauraties na enige tijd herkend zullen worden als karakteristiek voor hun periode. Onbekommerd en waardevrij restaureren is nu eenmaal onmogelijk; daarvoor is deze activiteit te zeer bepaald door het historistisch gedachtengoed.

Het problematische karakter van de eis om noodzakelijke herstellingen in eigentijdse trant uit te voeren, illustreert hoe architectuur en monumentenzorg in de loop van de twintigste eeuw steeds verder uiteen zijn gegroeid. Juist het verlangen van architecten om ook de historische gebouwen aan hun scheppend vermogen te onderwerpen, was daarbij een voorname factor. Zelfs een architect als A.W. Weismann (1858-1923), die tot de oprichters van de Bond Heemschut behoorde, hield dit standpunt aan.⁷¹ Zijn eigen architectuur-opvatting was echter nog door het eclecticisme gevormd, dat zelf immers een chronische reflectie op de bouwkunst van het verleden was. Daarom ook kon de restauratie-praktijk van ontwerpers als Viollet-le-Duc en Cuypers bijna naadloos aansluiten op hun 'vrije werk'.

Veel moeizamer was de relatie tussen de monumentenzorg en de moderne architectuur. Deze had zich ontwikkeld in een bewuste en radicale tegenstelling tot de historische stad en de oude architectuur.⁷² Dat wil niet zeggen dat er onder de modernisten geen bewondering bestond voor de bouwkunst van het verleden. Dit was echter vooral een museale, afstandelijke bewondering. Daaruit werd voornamelijk de conclusie getrokken dat de problemen van de eigen tijd om geheel nieuwe oplossingen vroegen, waaraan het verleden nauwelijks iets had bij te dragen. De modernisten lijken de historische stad vooral genegeerd te hebben. Tegelijkertijd was het prestige van het verleden, van de traditie van de westerse cultuur, zo groot dat de modernisten er niet aan ontkwamen om op een theoretisch niveau hun radicalisme als de onvermijdelijke uitkomst van die traditie te presenteren.⁷³ Daaruit ontstond de paradoxale situatie dat een theoretische continuïteit samenging met een ontwerppraktijk die in de zichtbare resultaten volledig brak met de traditie, daarmee wel moest breken gezien de eigen uitgangspunten.

Omdat het in de monumentenzorg nu juist wel ging om een zichtbare continuïteit, lag hier een vrijwel onoplosbaar probleem voor aanhangers van het modernisme, die betrokken raakten bij de monumentenzorg. Daar komt bij dat het restaureren meer en meer verwetenschappelijkte door bouwhistorisch onderzoek en toenemende kennis van de technieken uit het verleden. Na de Tweede Wereldoorlog werd restauratie binnen de architectuur een zelfstandige discipline, die zich met een eigen dynamiek ontwikkelde, zonder al te veel verband met wat er zich elders in het vak afspeelde. Tot op zekere hoogte is de eis om ook bij het restaureren de opvattingen van de eigen tijd tot uitdrukking te brengen, een poging deze schei-

70 H.A. Rademaker, 'Anderhalve eeuw steigers rond de kerk (1846-1990)', in: A.J.J. Mekking (red.), *De Grote of Lebuïnuskerk te Deventer* (Zutphen 1992) 102-127, vooral 117 e.v.

71 Tillema, *Schetsen*, 62 e.v.

72 Voor de sterk utopische trekken van het modernisme zie A. van der Woud, *CIAM: Volkshuisvesting, stedenbouw/Housing, town planning* (Delft 1983) vooral 110 e.v.

73 Het klassieke voorbeeld van de rechtvaardiging van het moderne bouwen vanuit de architectonische traditie is S. Giedion, *Space, time and architecture* (Cambridge (Mass.) 1941).

ding op te heffen. Dit standpunt werd vooral verdedigd door Jan Kalf, tussen de beide oorlogen directeur van het rijksbureau voor de Monumentenzorg, en zeer betrokken bij de ontwikkelingen op het terrein van de eigentijdse kunst en architectuur.

Het conflict dat uit deze opstelling voortkwam, trad helder aan het licht in het functioneren van J. J. P. Oud (1890-1963), een van de protagonisten van het Nederlandse modernisme, in de rijkscommissie voor de Monumentenzorg. Hierin was hij sinds 1935 de opvolger van Berlage. Diens stedenbouwkundige ontwerpen en architectuur verbeeldde bij al hun moderniteit nog een bewust gezochte historische continuïteit, terwijl zijn mening dat aanvullingen aan monumenten in de stijl van de eigen tijd moesten plaatsvinden, geheel strookte met de toen heersende opvattingen in de rijkscommissie en het rijksbureau voor de Monumentenzorg. Ook had Berlage meermalen zijn stem laten horen wanneer een waardevol historisch stadsgezicht werd bedreigd.⁷⁴ Oud erkende Berlage in zijn uitgangspunten als de eerste moderne architect in Nederland, tegelijkertijd kritiseerde hij hem omdat hij nog niet tot een waarlijk moderne vorm was gekomen.⁷⁵

Vooraf na de Tweede Wereldoorlog werd duidelijk hoezeer monumentenzorg en moderne architectuur van elkaar vervreemd waren geraakt. In de loop van de jaren dertig waren twee architectuuropvattingen scherp tegenover elkaar komen te staan: het modernisme enerzijds, de traditionalistische stroming anderzijds. In de loop van dat decennium kregen de traditionalisten de overhand, een situatie die bestendig leek te worden bij het herstel van de oorlogsschade: deze stroming bood een stedenbouwkundig en architectonisch concept dat bijna naadloos aansloot bij de allengs overheersende behoefte om de oorlog als een tragisch incident te beschouwen, dat door een zo snel en zo volledig mogelijk herstel van de vooroorlogse verhoudingen diende te worden gevolgd.⁷⁶

De oorlogsverwoestingen hadden aan het restaureren van oude bouwwerken een geheel nieuwe dimensie verleend, omdat deze activiteit onderdeel werd van de algehele herbouw van dorpen en steden. Veel meer nog dan in de tijd van Cuypers en De Stuers kwam restauratie nu gelijk te staan met reconstructie, ook al gebeurde dat dan met andere uitgangspunten: niet meer zozeer om een geïdealiseerde toestand uit het verleden te sublimeren, maar om een plotseling geslagen breuk in het nationale bestaan te helen. Het was nu uitgerekend dit reconstrueren waar Oud zich bij herhaling tegen verzette. Zijn ideeën kwamen duidelijk tot uiting in zijn plannen voor de Sint Laurenskerk in Rotterdam. Op het herstel van de toren na, die relatief het minst was beschadigd, wees hij herbouw van deze kerk af.⁷⁷ Oud formuleerde zijn opvattingen vooral in oppositie tot de traditionalisten, die volgens hem een onwaarschijnlijk beeld van het verleden wilden ensceneren.⁷⁸

⁷⁴ Onder meer tegen de aanleg van een elektrische tram over de Oude Delft in Delft (zie Tillema, *Schetsen*, 415 e.v.).

⁷⁵ E. Taverne, 'Bouwen zonder make-up. Acties van Oud tot behoud van de architectuur', *Wonen-TABK* 3 (1983) 8-22, vooral 10-11.

⁷⁶ Het traditionalisme vormt nog steeds een groot hiaat in de geschiedschrijving van de Nederlandse twintigste-eeuwse architectuur; een kort overzicht in D. Boasson e.a., *Kijk uit om je heen. De geschiedenis van de moderne architectuur in Nederland* (5e druk; 's-Gravenhage 1988) 40 e.v.

⁷⁷ Taverne, 'Bouwen zonder make-up', 17-19.

⁷⁸ Taverne, 'Bouwen zonder make-up', 15. Oud's positie was in deze jaren binnen de moderne beweging zelf omstreken. In zijn laatste vooroorlogse werk, het kantoorgebouw van de Bataafse Import Maatschappij, de voorloper van Shell, in Den Haag (1938-1946), had hij decoratieve motieven, symmetrie en een zekere monumentaleit toegepast. Dat waren nog maar kort tevoren zo ongeveer de ergste vloeken die men in de modernistische kerk kon laten horen. Eenzelfde herbezinning op deze orthodoxie is te vinden in zijn plannen voor het Hofplein in Rotterdam (1942-1946); zie H. Oud, J. J. P. Oud, *Architekt 1890-1963. Feiten en herinneringen gerangschikt* ('s-Gravenhage 1984) 138-148; ook E. Taverne, 'Ouds ontwerp voor het Hofplein', *Plan* 9 (1981) 30-34.

De traditionalistische architecten en stedebouwers, na de oorlog gewoonlijk met de term 'Delftse School' aangeduid, toonden door hun materiaalgebruik en hun vormgeving vol historische referenties, op het eerste gezicht een veel groter respect voor de historische stad. Een groot aantal van de naoorlogse herbouwplannen is op de traditionalistische tekentafels van M.J. Granpré Molière (1883-1972) en P. Verhagen (1882-1950) ontstaan, zij het dat ze zelden ook volledig werden uitgevoerd. Uit deze voorstellen spreekt niet zozeer het streven naar nauwgezet herstel van wat verwoest was, als wel verbetering met behulp van het soort elementen waaruit de historische stad zelf was samengesteld. Daarom werden verkeersdoorbraken voorgesteld, straten verbreed, hoeken rechtgetrokken en pleinen verruimd.

Tegelijk werd daarmee een minder praktisch doel gediend, namelijk het monumentaliseren van het stadsbeeld, dat in de traditionalistische opvatting niet allereerst een verzameling van rationeel te ordenen functies was, zoals dat voor de modernisten gold, maar de uitdrukking van de maatschappelijke orde. Deze werd weliswaar gemoderniseerd, maar droeg tegelijk het bewustzijn in zich van de tradities waaruit de samenleving was gegroeid. Niet de breuk met het verleden stond voorop, zoals bij de radicale modernisten, maar de continuïteit van het verleden, ontdaan van zijn vooroorlogse negatieve aspecten. De herbouw van Middelburg is van dit stedebouwkundig program het mooiste voorbeeld, maar ook de oorspronkelijke plannen voor de Grote Markt in Groningen zijn een goede illustratie van deze opvattingen.⁷⁹ Ook kleinere plaatsen, zoals het zwaar gehavende Rhenen, werden volgens de ideeën van de Delftse School herbouwd.⁸⁰

Aan het einde van de jaren vijftig nam de invloed van de traditionalisten af ten gunste van aan het modernisme ontleende uitgangspunten. Toen deze op grote schaal getoetst werden aan de praktijk, bleken het vroegere elan en idealisme echter grotendeels verdwenen te zijn. Daardoor werden stedebouw en architectuur in hoofdzaak tot een rationele ontwerptechniek gereduceerd, waarmee perfect kon worden tegemoet gekomen aan de wensen van de opdrachtgevers, die vooral snel veel woningen wilden realiseren. Op het theoretisch vlak werd echter onverminderd vastgehouden aan de vooroorlogse uitgangspunten. Sinds het verdwijnen van het traditionalisme wordt de Nederlandse architectuur dan ook nog steeds beheerst door het gedachtegoed van het modernisme, ook al wanen de aanhangers ervan zich bevrijd van de utopische naïviteit van de jaren twintig en dertig.⁸¹ Aldus werd de kloof tussen architectuur en monumentenzorg alleen maar wijder.

Wel werd er sedert het eind van de jaren vijftig op de ongeïnspireerdheid van veel nieuwbouw scherpe kritiek geuit, onder meer door architecten als Aldo van Eyck, die lid was van

79 K. Bosma, *Architectuur en stedebouw in oorlogstijd. De wederopbouw van Middelburg 1940-1948* (Rotterdam 1988); G. Wagenaar, *Tussen grandezza en schuul. De ontwerpen van Granpré Molière voor de wederopbouw van Groningen* (Groningen 1992); over Granpré Molière ook J. A. Kuiper, *Visueel en dynamisch. De stedebouw van Granpré Molière en Verhagen 1915-1950* (Delft 1992).

80 K. Bosma, 'De wederopbouw van Rhenen', *Plan 3* (1984) 42-52. Ook de nederzettingen in de beide eerste IJsselmeerpolders, de Wieringermeer en de Noordoostpolder, werden volgens dezelfde uitgangspunten opgezet; alleen Nagele in laatstgenoemde polder werd aan de modernisten toevertrouwd, die er een modeldorp van hun stedebouwkundige en architectonische denkbelden van maakten; zie H. J. Stuvé, *Bouwen op nieuwe bodem* (Assen 1967); K. Bosma en G. Andela, 'Het landschap van de IJsselmeerpolders', in: R. Kras e.a., *Amsterdam 1920-1940* (Delft en Amsterdam 1983) 142-174; voor Nagele ook G. Andela, 'Nagele, luthof voor het Nieuwe Bouwen', *Futura 6* (1982) 2-23.

81 Zie H. van Dijk, 'Het onderwijzersmodernisme', in: B. Leupen e.a. (red.), *Hoe modern is de Nederlandse architectuur?* (Rotterdam 1990) 173-191; idem, 'Het Nederlandse modernisme en haar [sic] legitimiteit', in: R. Brouwers e.a. (red.), *Architectuurjaarboek 1991-1992* (z.p. [Rotterdam] 1992) 6-15.

'Team X', de dissidente groep binnen de internationale moderne beweging.⁸² Hierdoor is tenslotte ook het denken over de stad beïnvloed geraakt. Na de sloopwoede van de jaren zestig is een herwaardering van de binnensteden op gang gekomen, die heeft geleid tot grote regeneratieprojecten als die van het Bergkwartier in Deventer en de Stokstraat en omgeving in Maastricht.⁸³ Ook werd gepoogd om nieuwbouw naar maat en materiaal in de historische structuur in te passen, zonder te vervallen in historiserende architectuur. Van Eyck heeft met zijn toenmalige compagnon Theo Bosch daarvan zelf in Zwolle een veel nagevolgd voorbeeld gegeven (1977). Niettemin is het slechts weinig ontwerpers gegeven een vanzelfsprekende verbinding tussen oud en nieuw tot stand te brengen, zonder daarbij de geschiedenis van het modernisme te verloochenen.

De historische stad is, ondanks alle veranderingen van de laatste honderd jaar, nog steeds nadrukkelijk aanwezig. Monumentenzorg, opgevat in de brede betekenis als het bewustzijn van de bijzondere waarde van de historische stad, functioneert als een voortdurende onderstroom in de Nederlandse architectuurgeschiedenis. Ze is een soort van contrapunt geworden in de architectuur, omdat het nieuwe zich altijd zal moeten verhouden tot wat er al is. Zo gezien is er ook geen enkel verschil tussen oude en nieuwe monumenten, of tussen oude en nieuwe architectuur: het zal alles eens tot de historische stad behoren. Er is echter ook een ander, minder objectief beeld van de historische stad. Dat is het beeld van de Hollandse stad, zoals dat in de negentiende eeuw gegroeid is: *Idealtyp* en romantisch cliché tegelijk. Aan dat beeld van de stad zijn sentimenten als vertrouwdheid en identiteit gehecht.

Toen door het historicisme de onschuld in de omgang met het verleden verloren was gegaan, zoals die tot dan had bestaan, was het ook onmogelijk geworden in de historische stad in te grijpen op dezelfde wijze als dat voordien was gedaan, namelijk met een naïef en optimistisch zelfvertrouwen. De historische stadsstructuur en de historische gebouwen waren geen belangeloze, objectieve feiten meer, die men door nieuwe, even belangeloos en objectief, kon vervangen, maar ze waren geworden tot wat in het Duits zo treffend wordt uitgedrukt met het begrip *Denkmal*: herinneringen uit het verleden met een morele betekenis voor het heden. Sindsdien functioneert de architectuur van het verleden als het kwade geweten van de eigentijdse architectuur, die zich juist daarom zo ongemakkelijk tot de historische stad verhoudt. Die situatie is sinds het eind van de negentiende eeuw niet meer veranderd. De georganiseerde monumentenzorg, zoals wij die tegenwoordig kennen, is daarvan alleen maar de institutionalisering.

⁸² Zie K. Frampton, *Modern architecture. A critical history* (2e druk; Londen 1985) 269 e.v. Ook uit geheel andere hoek kwam fundamentele kritiek, zie bijvoorbeeld A. Mitscherlich, *Die Unwirklichkeit unserer Städte. Anstiftung zum Unfrieden* (Frankfurt 1965).

⁸³ H.M. Goudappel (red.), *Tien jaar stadsherstel. Bergkwartier Deventer 1967-1977* (Deventer 1978); H.H.E. Wouters e.a., *Stokstraatgebied Maastricht. Een renovatieproces in historisch perspectief* (Maastricht 1973). Ook in het buitendland leidde de herwaardering van de historische stad tot plannen het verval van de binnensteden te keren. Een van de vroegste voorbeelden is Bologna, waar het bovendien is gelukt om een steriele musealisering te voorkomen; zie *Bologna centro storico*, cat., Bologna, Palazzo d'Accursio (Bologna 1970). In de jaren daarvoor hadden architecten als Aldo Rossi en Giorgio Grassi in hun publicaties opnieuw aandacht gevraagd voor de stad en de architectuur als culturele opgaven. Rossi maakte naam met zijn scherpzinnige analyses van de historische gelaagdheid en de daarmee corresponderende vormen die de stad vertoonde, terwijl Grassi zich bovenal richtte op de regels die het ontwerpproces beheersten. Beider interesse ging niet uit naar de stad als een soort van openluchtmuseum, maar als generator van een werkelijk urbane cultuur; zie A. Rossi, *L'architettura della città* (Padua 1966); G. Grassi, *La costruzione logica dell'architettura* (Padua 1967).

Hoogbouw in het vlakke land. Hoge woongebouwen en kantoortorens in Holland, 1900-1992

Inleiding

Wie rond 1850 door het vlakke Hollandse land op een stad afkoerste, kon zijn reisdoel al van grote afstand ontwaren. Een kerktoeren temidden van lage, compacte bebouwing wees hem feilloos de weg door het polderland. Veel concurrentie van andere hoge gebouwen had die toren als oriëntatiepunt niet, of het moesten de windmolens zijn die op de oude, inmiddels in onbruik geraakte vestingwallen waren gebouwd. Terwijl elders in de wereld de eerste hoge woon- en kantoorgebouwen hun intrede deden werd de bekende reisjournalist Edmondo de Amicis nog in 1873 getroffen door de archaische indruk die Amsterdam maakte op de reiziger die per spoor vanuit Haarlem de stad binnencwam. 'Bij de eerste aanblik van de stad kan men (...) een beweging van verbazing niet terughouden. Het is een bos van hoge molens van verschillende vorm, die hun enorme gekruiste armen rondslingeren, en boven de daken der huizen en kerken een gewoel en gekrioel maken als een troep monstervogels die boven de stad staan te klapwieken'.¹

De late komst van hoogbouw in het Hollandse stadslandschap lijkt een gepaste metafoor voor de trage overgang van het Ancien Régime naar een industriële samenleving in dit land. Hier en daar had de eenzame torenspits rond 1900 weliswaar gezelschap gekregen van rokende fabrieksschoorstenen, maar van kantoor-, laat staan woongebouwen in de vorm van 'skyscrapers' was nog nergens sprake. Het was typerend dat het 'Witte Huis' in Rotterdam (1898), met zijn 10 verdiepingen lange tijd het hoogste kantoorgebouw van Nederland, nog geheel traditioneel was gebouwd. Om die reden hebben de twee dragende bakstenen muren van dit bouwwerk bij het maaiveld een dikte van 1.40 meter, aflopend tot een dikte van 40 centimeter bij de daklijst. De techniek van de staalskeletbouw was hier onder architecten en constructeurs niet vóór 1894 bekend, terwijl deze bouwvorm al vanaf 1880 in de Verenigde Staten ruime toepassing vond.²

Dat er tot 1914 geen gebruik van werd gemaakt had meer te maken met een esthetische afkeer van de wolkenkrabber dan met technische problemen. Die waren na 1900 immers goeddeels opgelost. Het zelfdragend skelet, waarbij de bouwmassa niet langer door muren maar door kolommen wordt opgevangen, werd hier en daar al toegepast in fabrieks- en kantorenbouw. Overigens koos men hier vooral voor betonskeletbouw, waarbij het toepassen van een stalen wakening tot dan toe ongekennde overspanningen mogelijk maakte. Deze constructie reduceerde de buitenmuren tot een vlies met geen andere functie dan die van klimaatbeheersing en lichttoetreding. Het knelpunt van het interne verkeer in de hoogbouw was sedert 1857 opgelost door de uitvinding van de lift.

Dat er desondanks vóór 1914 vrijwel geen moderne hoogbouw – daaronder wordt in Nederland doorgaans verstaan gebouwen met zes of meer gestapelde bouwlagen – is neergezet heeft dan ook eerder maatschappelijke dan technische oorzaken (al bleef het typisch Hollandse **funderingsprobleem** plaatselijk wel voor moeilijkheden zorgen). Hoge kantoorge-

1 E. de Amicis, *Nederland en zijn bewoners*. Eerste Nederlandstalige uitgave 1876 (bewerkte herdruk; Utrecht 1895) 173 e.v.

2 *Americana. Nederlandse architectuur 1880-1930* (Amsterdam z.j.) 79.

bouwen zijn bij uitstek een bouwkundige reactie op hoge grondkosten, die op hun beurt weer voortvloeien uit cityvorming in de centrale stadsdelen. Cityvorming – de ruimtelijke clustering van zakelijke grondgebruikers in het best bereikbare deel van de stad – was in Nederland niet alleen een betrekkelijk laat verschijnsel. Anders dan in de ons omringende landen was het verschijnsel bovendien gespreid. Waar elders de hoofdstad het vanzelfsprekend verzamelpunt van landelijke overheidsorganen, hoofdkantoren van banken, verzekeringsmaatschappijen en industrieën is, waren en zijn dergelijke functies bij ons over de Randstad verdeeld. Bijgevolg is de druk op de grond- en gebouwenmarkt in steden als Amsterdam, 's-Gravenhage en Rotterdam aanzienlijk minder geprononceerd dan in Brussel, Londen of Parijs.

Voor de constructie van hoge woongebouwen gold zo een redenatie in veel mindere mate, al dwong de hoogte van de grondprijs in combinatie met kostbare fundering aannemers in Amsterdam en Rotterdam wel tot een gemiddelde bouwhoogte van tenminste vier respectievelijk drie woonlagen. In beide steden behoorde villabouw tot de uitzonderingen.

Dromen van hoogbouw in het interbellum

Na 1918 raakte hoogbouw steeds meer in trek bij ontwerpers. Terwijl de uitgevoerde woningbouw van architecten van de Amsterdamse School zich nog keurig beperkte tot de standaard bouwhoogte (of lager) droomde een visionair representant van deze richting, H.Th. Wijdeveld, al van 'skyscrapers' langs het Amsterdamse Vondelpark.³

De maatvoering van de kantorenbouw nam intussen wel verder toe, de toepassing van het staalskelet en spanbeton raakte wijdverbreid, maar echte hoogbouw was het nog steeds niet, zoals het Scheepvaarthuis, een van de hoogtepunten van de Amsterdamse School, laat zien (ontworpen door J.M. van der Mey met M. de Klerk en P.L. Kramer, geassisteerd door de gebroeders Van Gendt als constructeurs).

Dat alles zou veranderen met de komst van het Nieuwe Bouwen. Deze functionalistische richting in de Nederlandse architectuur verzette zich tegen het exuberante estheticisme van de Amsterdamse School, dat in haar visie een nostalgische ontkenning was van de moderne (bouw-)techniek. Staal, glas en beton moesten in alle openheid worden getoond en benut.

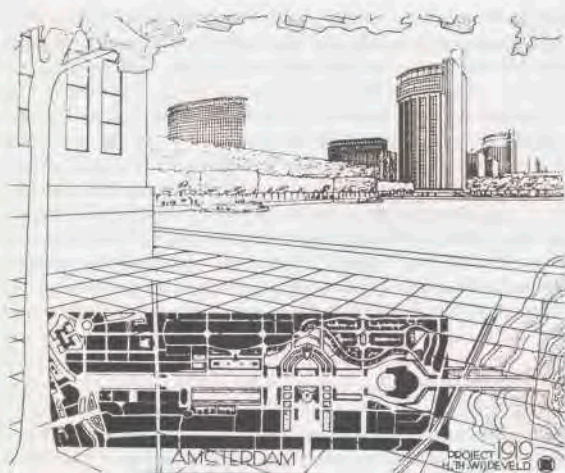
Voorlopig leverden ook de 'modernen' slechts plannen, zoals bij de Rokinprijsvraag van 1942. Daar wedijverde een op pijlers uit te voeren hoogbouwonwerp van Mart Stam met Corn. van Eesteren's voorstel voor een kantoortoren aan het gedempte Rokin bij het Spui. Geen van beide voorstellen haalde het.

Maar in 1932 verscheen het eerste hoge woongebouw in Amsterdam, midden in 'Plan Zuid' van Berlage. Op het Victorieplein, snijpunt van drie brede boulevards, ontwierp J.F. Staal een twaalf verdiepingen hoog, in betonskeletbouw uitgevoerde woontoren, die Amsterdammers nog immer liefdevol als 'de wolkenkrabber' betitelen. Het gebouw was slechts matig 'modern', want afgewerkt met een bakstenen huid, en zijn oriëntatie eerder ingegeven door eisen van esthetische kwaliteit dan die van optimale bezonning zoals het Nieuwe Bouwen verlangde. Maar ja, die stroming kreeg in de door adepten van de Amsterdamse School beheerste welstandscommissie in de hoofdstad ook weinig kans...

In Rotterdam hadden de Nieuw Zakelijken meer invloed. Daar slaagde één van hun voor mannen, ir. W. van Tijen, erin drie opmerkelijke flatgebouwen te realiseren. Aan de Park-

³ G. Fanelli, *Moderne architectuur in Nederland 1900-1940* ('s-Gravenhage 1978) 118.

Afb. 1. H.Th. Wijdeveld, Ontwerp voor skyscrapers langs het Vondelpark. Bron: zie noot 4.

laan verscheen in 1933 een acht verdiepingen tellend, in staalskelet uitgevoerd woongebouw. Tussen 1933 en 1934 werd de Bergpolderflat gebouwd (ontworpen samen met J. A. Brinkman en L.C. van der Vlugt). Vooral deze laatste flat, een van de monumenten van het Nieuwe Bouwen, was interessant. De negen woonlagen, uitgevoerd in staal, worden ontsloten door galerijen, via een lift die zich samen met het trappenhuis buiten het eigenlijke woonblok bevindt – een oplossing die na 1945 talloze malen zou worden herhaald. Opmerkelijk is ook het gebruik van geprefabriceerde onderdelen, zoals de betonplaten van de balkons, galerijen en de trappen. In 1938 bouwde Van Tijen samen met H.A. Maaskant tenslotte een tien woonlagen hoge flat nabij de Kralingse Plas. Samen met de hoogbouw (13 lagen) van J.H. van den Broek aan de Schiekade (1933) was dat alles op de totale Rotterdamse nieuwbouw een bijna verwaarloosbaar resultaat. Maar de voorbeeldfunctie van vooral Van Tijen's werk is enorm geweest.⁵ Hij had immers vorm gegeven aan het gedachtegoed over hoogbouw dat eind jaren '20 al uitgekristalliseerd was in nota's, plantekeningen en brochures. Duiker, die in 1930 de zes verdiepingen hoge Nirwana-flat aan de Bezuidenhoutseweg in Den Haag realiseerde, schreef al in 1927 een boekje over hoogbouw, waarin hij pleitte voor woontorens van 12 verdiepingen. Hij verwierp de nostalgische illusie van de tuinsteden. In hoogbouw zag hij de mogelijkheid om '(...) dicht bij de stad een soort gestapelde villabouw voor arbeiders tot stand te brengen, mits men zorgt voor voldoende parken en pleinen'.⁶

In lyrische bewoordingen preekt Duiker woontorens aan, niet alleen als summum van 'modernisme', maar ook als bij uitstek geschikte bouwvorm om allerlei vormen van comfort en arbeidsbesparing eindelijk binnen het bereik van de huurder met de smalle beurs te bren-

⁴ *Funzione e senso. Architettura - Casa - Città. Olanda 1870-1940* (Milano 1979) 178.

⁵ Cf. B. Rebel, *Het nieuwe bouwen: het functionalisme in Nederland. 1918-1945* (Assen 1983) 218 e.v.

⁶ *Idem*, 63.

gen. 'Het eengezinshuis (...) is niet in staat onmiddellijk deel te nemen in de gemakken der moderne techniek en dus aan de moderne levensbehoeften te voldoen, zonder dat (...) de normale huren worden aangetast'.⁷ Zo zou de centrale verwarming in de laagbouw voor de gewone man een onbereikbare luxe blijven. Maar in de hoogbouw, waarin een collectieve centrale verwarming tientallen woningen verwarmde, werden de kosten uitgesmeerd over evenzovele huishoudens, en konden daardoor laag blijven. Woonstorens zouden daardoor eldorados van comfort en arbeidsbesparing worden. Duiker voorzag 'een centrale stofzuiginstallatie met in iederen woning een zelfsluitende zuigmond en slang (...)', die natuurlijk veruit superieur was aan de individuele elektrische machine. Elektrische afzuiginstallaties, huistelefoon en in de kelder geplaatste collectieve elektrische wasmachines waren zonder meer mogelijk. Ook voorzag Duiker in de aanleg van een centrale pekelkoelinstallatie, waarop per woning een ijskast kon worden aangesloten – veel goedkoper dan normale ijskasten. Hoogbouw had, zo vatte de bevoegen architect samen, als belangrijkste voordeel, dat het 'voor nagenoeg dezelfde huur woongemakken (opleverde), die den huurder veel grooter vrijheid geven dan tegenwoordig, de huisvrouw ontheffen van een groot gedeelte harer primitieve sleurarbeit, ten bate van haar levensgeluk, haar gezin en haar kinderen'.⁸

Op lange termijn is van de democratisering van de huishoudtechnologie door middel van collectief gebruik weinig terecht gekomen. De voorspelling dat die technologie in de jaren '60 en '70 van de 20e eeuw op individuele basis voor nagenoeg iedereen beschikbaar zou komen, zou Duiker waarschijnlijk als een luchtkasteel van de hand hebben gewezen. Daarmee werd overigens één van de grote voordelen van hoge woningbouw ondermijnd. Duiker was sterk beïnvloed door Le Corbusier, de architect die als weinig anderen een stempel op de hoogbouw-ideologie heeft gedrukt. Het idee van de 'verticale tuinstad' zou echter pas na de oorlog worden gerealiseerd, op een schaal waar Duiker, Van Tijen en Van der Vlugt niet van konden dromen.

Oorlog en wederopbouw

Paradoxaal genoeg waren de eerste oorlogsjaren voor de toekomst van het hoge woongebouw in Nederland van grote betekenis. Architecten en stedenbouwers benutten het gedwongen nietsdoen van die periode voor het ontwerpen van grootse wederopbouwplannen. En het waren opnieuw ontwerpers uit de hoek van het Nieuwe Bouwen die in die plannen hoogbouw een belangrijke rol toekenden – zij het op genuanceerde wijze. Zo zag Van Tijen in zijn *Woonmogelijkheden in het nieuwe Rotterdam* kansen voor hoogbouw niet alleen omdat de bouwvorm een aantal economische voordelen opleverde, maar ook als bij uitstek geschikte woonvorm voor wat op dat moment nog betrekkelijk marginale bewonersgroepen waren zoals jonggehuwden, alleenstaanden en ouderen. Ook hij zag daarbij grote voordelen in het collectief gebruik van voorzieningen als centrale verwarming, warm water en wasserijen die in de normale woningbouw uitgesloten waren.

Zelfs op papier bestond er over hoogbouw als volkshuisvestingsinstrument voor het naoorlogse Nederland bepaald geen consensus. De oppositie tegen het Nieuwe Bouwen, de stroming die bij uitstek van hoge woongebouwen gecharmeerd was, was groot. Het verzet kwam vooral vanuit behoudend-confessionele hoek, waarbinnen de Delfse School een in-

⁷ J. Duiker, *Hoogbouw*. Met een nawoord van Manfred Bock (herdruk; Amsterdam 1981) 17.

⁸ Idem, 50.

vloedrijke rol speelde. In 1947 publiceerde Van Tijen een overzicht waaruit bleek dat wederopbouwopdrachten voor meer dan de helft naar aanhangers van de Delftse School gingen.⁹ Er werd in die eerste na-oorlogse jaren overwegend traditioneel, dus betrekkelijk laag gebouwd.

Toch had die traditionele bouw juist in die jaren een groot aantal bezwaren. Het woningtekort was in 1945 ongekend hoog, enerzijds omdat gedurende de bezetting vrijwel geen nieuwbouw was geproduceerd, en anderzijds omdat het woningverlies als gevolg van oorlogsschade omvangrijk was. Met 92.000 totaal verwoeste, 51.000 zwaar en 515.000 licht beschadigde huizen was ruim een kwart van de nationale woningvoorraad door oorlogsgeweld getroffen. Daarnaast waren er rond de 60.000 bedrijfsgebouwen beschadigd of verwoest. Om dat tekort in te lopen was gedurende 10 jaar een productie van tenminste 65 à 70.000 woningen per jaar noodzakelijk.¹⁰

Het leek voor het gehavende en berooide Nederland een haast onmogelijke opgave. De schaarste aan bouwmaterialen was nijpend. Import van hout, natuursteen en cement was, alleen al vanwege de deviezenkrapte, vrijwel onmogelijk. Aan de vraag naar geschoolde vaklieden, die in de traditionele woningbouw een grote rol speelden, kon niet worden voldaan. Overheidsgeld was voor de volkshuisvesting maar mondjesmaat beschikbaar: industrialisatie en herstel van de infrastructuur hadden absolute prioriteit. Tegelijkertijd zwol de bevolking aan in een tempo dat Nederland nog nooit had meegemaakt. De woningnood ('volksvijand nummer één') stond bovenaan op de agenda van de binnenlandse politiek. Medio jaren '50 werd duidelijk dat met de toen geldende produktiewijze de woningnood tot in de lengte der dagen zou voortduren. Steeds luider werd gepleit voor een andere aanpak van de bouw. Mechanisatie en prefabricatie, systeembouw en standaardisatie leken de enige mogelijkheid om het tempo van de nieuwbouw op te voeren.

In de jaren die volgden werden een aantal prefab-systemen ontwikkeld en in de praktijk beproefd. Spoedig werd al duidelijk dat systeem- of 'ratio'-bouw bij uitstrek lonend was toe te passen in de vorm van hoogbouw. Toch kwam die bouwvorm maar moeizaam van de grond. Alleen in Rotterdam en Amsterdam werd een aantal forse complexen neergezet. Het grote knelpunt bij massale toepassing van systeembouw vormde de enorme investering die productie van geprefabriceerde betonelementen vereiste. Daarvoor was een stelsel van uiterst nauwkeurige gietmallen nodig die met precisie gevuld moesten worden. Toleranties van meer dan enige millimeters waren uitgesloten wilde het systeem bij montage op de bouwput goed functioneren.

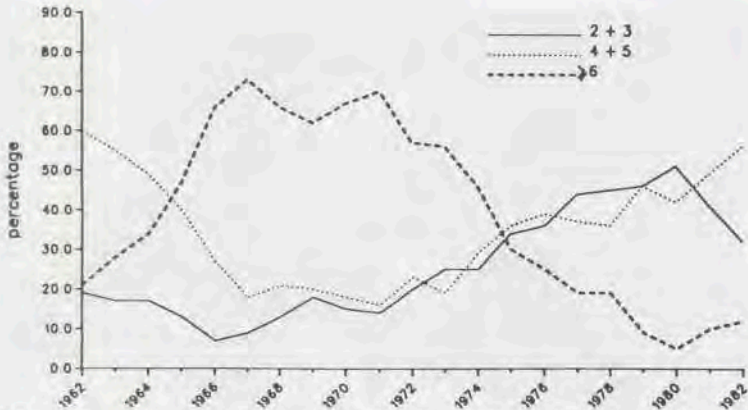
De Nederlandse betonfabrikanten waren slechts tot dergelijke investeringen bereid bij een gegarandeerde minimum afzet over een aantal jaren. In 1963 werden ze op hun wenken bediend. Vanaf dat jaar speelde de hoogbouwrolf over het vlakke land. Zo zorgde de schade en het woningverlies van de oorlog op de langere termijn voor een radicale verandering van de voorheen zo bedaaide 'skyline' van Hollandse steden en stadjes.

De hoogbouwrolf, 1963-1975

In 1963 waren de mogelijkheden voor systeem- of ratiobouw zo ver ontwikkeld dat de toen-

9 Fanelli, *Moderne architectuur*, 175 e.v.

10 Th. Siraa, *Een miljoen woningen; de rol van de overheid bij de wederopbouw, volkshuisvesting, bouwnijverheid en ruimtelijke ordening (1940-1963)* ('s-Gravenhage 1989).

Afb. 2. Nieuw gebouwde woningen naar aantal bouwlagen, 1962-1982. Bron: zie noot 11.

malige minister van volkshuisvesting Bogaers de *Nota betreffende een pluriform en expansief bouwbeleid* uitbracht. Vergroting van de productie en verhoging van de arbeidsproductiviteit stonden daarin voorop. Deze doelstellingen werden gerealiseerd door een subsidie van 25% op in systeembouw uitgevoerde woningen, standaardisering van maten, typebeperking en herhalingsbouw. In de praktijk kwam die doelstelling neer op **hoogbouw**.

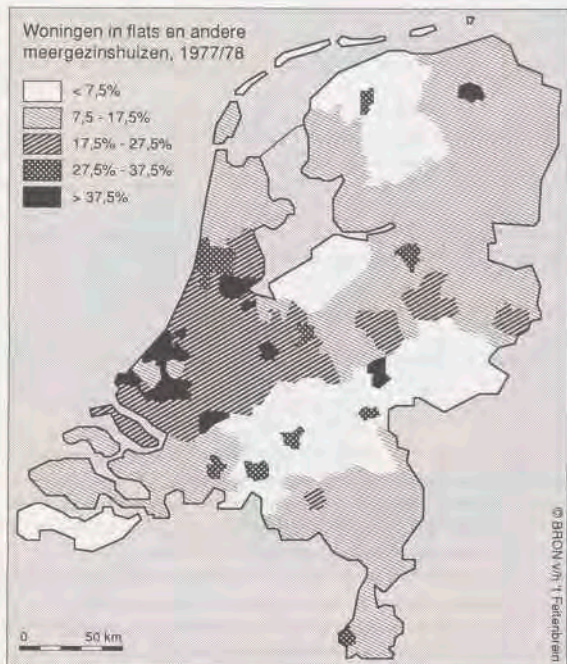
Belangrijk was de bepaling dat wanneer gemeenten woningen realiseerden volgens een arbeidsbesparend systeem zij daarmee het haar toegewezen nieuwbouwcontingent mochten overschrijden. Gegeven de krap bemeten contingenten uit die tijd (die voornamelijk bestonden uit betrekkelijk traditioneel te bouwen eengezinswoningen en tot vier bouwlagen gestapelde portiekwoningen) leek succes op voorhand gegarandeerd. De onderstaande grafiek laat zien hoe groot dat succes was. Terwijl in de periode 1945-1960 maar nauwelijks boven de vier woonlagen gebouwd werd (en voorzover dat gebeurde beperkte dat zich tot de vier grote steden) zien we vanaf 1964 de hoogbouw (gedefinieerd als woningbouw in 6 of meer bouwlagen) explosief en vrijwel over het gehele land verspreid groeien.

Hoogbouw bleek zeker niet goedkoper,¹² niet ruimtebesparender en niet onderhoudsvriendelijker dan de traditionele bouw. Maar deze bouwvorm bood wel het voordeel van de grote aantallen (als gevolg van de toegestane contingent-overschrijdingen) en van het zeer hoge produktietempo: terwijl een traditioneel gebouwde woning in deze jaren ongeveer 2.000 manuren vergde kon een woning in systeembouw in 600 uur worden opgeleverd. Bovendien bood geprefabriceerde bouw het voordeel dat montage van de elementen ter plekke verricht kon worden door laag- of ongeschoolde arbeiders. Zo kon het eerder genoemde gebrek aan geschoolde vaklieden worden omzeild.

¹¹ E. van Kempen, 'High-rise estates and the concentration of poverty. The case of the Bijlmermeer', in: *The Netherlands Journal of Housing and Environmental Research* 1 (1986) 6.

¹² Althans niet voor de huurders. Voor de gemeentelijke nutsbedrijven was hoogbouw juist wel een aantrekkelijke optie. Zo kon het waterleidingbedrijf doorgaans volstaan met de aanleg van slechts enkele aansluitpunten, terwijl de woningbeheerder zorg moest dragen voor de distributie binnen de flat – een aanzienlijke kostenpost. Soortgelijke overwegingen golden voor de gemeentereiniging (stortkokers: vuilinzameling in containers).

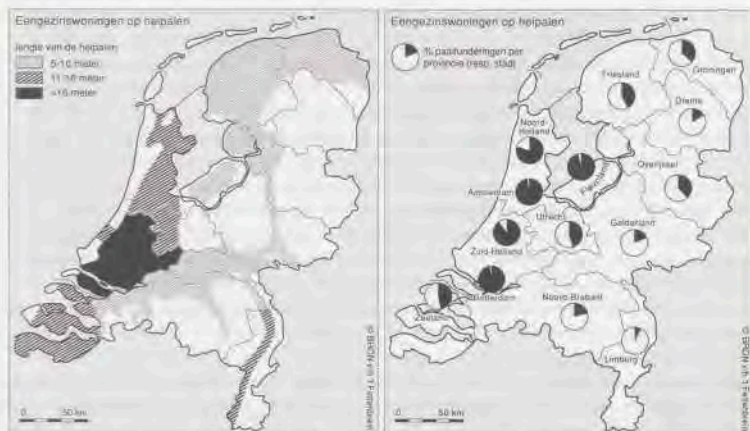
Afb. 3. Woningen in hoogbouw en meergezinshuizen, peildatum 1977/78. Bron: zie noot 13.

Tegen die achtergrond is het begrijpelijk dat de gemeenten in ons land elkaar verdrongen om maar zoveel mogelijk hoogbouw binnen te slepen. Ook op het niveau van de gemeentepolitiek was de woningnood immers een kwestie van allerhoogste urgentie. Een wethouder die veel en bovendien snel gebouwde woningen kon binnenhalen was verzekerd van een probleemloze carrière.

En zo kon het gebeuren dat niet alleen de grote steden in het Westen, die in het verleden bijna het alleenrecht hadden op hoge woningbouw, maar ook tientallen middelgrote en zelfs kleine gemeenten dit woningtype verwelkomden.

In ijntempo werden plaatselijke bestemmingsplannen, waarin in het verleden zo veel mooie woorden gewijd waren aan *behoud van het landelijke karakter van de gemeente* bijgesteld om het maximale contingent aan hoge bouw te veroveren. Gemeenten als Alphen aan den Rijn, Gouda en Katwijk verhoogden het percentage hoogbouw in hun bestemmingsplannen met respectievelijk 63%, 45% en 35%. In Alphen werd het aantal bouwlagen van de hoogste woongebouwen opgevoerd van 7 naar 13; het iets bescheidener Gouda voerde de bouwhoogte op van 5 naar 9. Het was allemaal nog kinderspel vergeleken met het lommerrijke Zeist,

13 Bewerkt naar: *Nieuwe atlas van Nederland* 5 (Het Wonen) 6.

Afb. 4. Gemiddelde lengte heipalen bij fundering van eengezinswoningen (de lichtste gebouwen-categorie) en percentage paalfunderingen per stad of provincie. Bron: zie noot 15.

waar de bouwhoogte van een langgerekte strokenflat in korte tijd van 10 tot 19 bouwlagen werd opgevoerd.¹⁴

Dat de hoogbouw golf in zekere zin toch vrij bescheiden en selectief tot stand kwam had minder te maken met esthetische terughoudendheid van lokale bestuurders dan met de kwaliteit van de bodem. Vooral in en rond het klei- en veengebied van het Groene Hart ligt de zandplaat waarop gefundeerd moet worden soms zó diep dat de funderingskosten tot zeer grote hoogte kunnen oplopen.

De hoogbouw golf kwam vooral om opportunistische redenen tot stand. Vrijwel geen enkele gemeente opteerde bewust of van ganser harte voor hoge woongebouwen op haar grondgebied. Maar er is één uitzondering, die een hoogbouwwijk van ongekennde maatvoering en omvang heeft opgeleverd: de Bijlmermeer, ten zuid-oosten van Amsterdam; een wijk die al spoedig de metafoor zou worden voor alle problemen waarmee hoogbouw flats na 1975 te kampen kregen.

De Bijlmermeer, 1965-1992¹⁶

Ook in Amsterdam was begin jaren '60 de woningnood verre van opgelost. In 1962 waren ruim 6.000 huishoudens nog inwonend. De wachtlijst van woningzoekenden was vele malen

¹⁴ A. J. Gijswijt (rapporteur), *Beleidsvorming en hoogbouw* (Amsterdam (SISWO) 1970) 28 ev.

¹⁵ H. J. A. Berendsen en P. C. Beukenkamp, 'Landschap en ruimtegebruik in de Randstad', in: *Geografisch Tijdschrift*, Nieuwe Reeks XX (1986) 1-43.

¹⁶ De informatie waarop deze paragraaf is gebaseerd is te vinden in A. Brakenhoff, K. Dignum, M. Wagenaar en M. Westzaan, *Hoge bouw. Lage status. Overheidsinvloed en bevolkingsdynamiek in de Bijlmermeer* (Amsterdam 1991).

langer. De wachttijd voor een woning kon oplopen tot vijf jaar of meer bij het streng toegepaste distributiestelsel.

Wat in Amsterdam de zaak nog verergerde was dat in diezelfde jaren langzaam maar onherroepelijk duidelijk werd dat grote delen van de 19e-eeuwse woningvoorraad zo bouwvallig waren dat ze gesloopt of intensief gerenoveerd zouden moeten worden. Zelfs als dat proces voltooid zou zijn zou tenminste een derde van de bestaande woningvoorraad zijn verdwenen. Tegelijkertijd vorderde het proces van cityvorming, waardoor eveneens een gestaag woningverlies optrad. Tegen die achtergrond publiceerde de gemeente in 1962 de nota *Om de toekomst van 100.000 Amsterdammers*, waarin gepleit werd voor een krachtige uitbreiding van de bouwactiviteiten in en rondom de hoofdstad. Het stadsbestuur had daarbij haar oog laten vallen op de zuid-oostelijke stadsrand; een gebied dat weliswaar buiten de gemeentegrenzen lag, maar waar men, met bestuurlijke medewerking van het rijk en de betrokken gemeenten, een Amsterdamse enclave hoopte te stichten. In 1966 werd het plangebied voor twaalf jaar aan Amsterdam toegewezen.

Intussen was het ontwerp van de nieuwe woonwijk toegewezen aan de dienst Stadsontwikkeling. Deze dienst had een roemrijk verleden. Eerder, in 1935, had zij immers het Algemeen Uitbreidings Plan (AUP) van Amsterdam ontworpen, een van de eerste 'totaalplannen' voor een grote stad die in Europa zijn gepresenteerd. Na de oorlog werden op de grondslagen van dat plan de Westelijke Tuinsteden en Buitenveldert gebouwd. De overheersende stedenbouwkundige filosofie achter AUP was die van het functionalisme: een ruimtelijke scheiding van wonen, werken, verkeer en recreatie. Voor wat betreft het wonen hadden maximale bezonning en een functionele woningplattegrond absolute prioriteit boven ontwerpethiek. Om die reden was het voor Amsterdam zo typerende gesloten bouwblok afgezworen en dicteerde men strokenbouw als de ideale oplossing. In het in 1965 gepresenteerde stedenbouwkundig plan voor de Bijlmermeer bleek de ontwerpfilosofie van de dienst tot in het extreme doorgetrokken. De nieuwe wijk kende een rigoureuze functiescheiding. De werkgelegenheid was radicaal uit de woonwijk verbannen, en kreeg een lokatie aan de westzijde van het dijklichaam van de spoorlijn Amsterdam-Utrecht toegewezen. De winkelvoorzieningen waren in enkele centra geconcentreerd. Doorgaand autoverkeer werd over verhoogde taluuds door de wijk geleid. Het maaiveld was fietsers- en voetgangersdomein.

Maar het meest spectaculair was wel het ontwerp van de 13.000 nieuwe woningen. Die dienden voor 90% gerealiseerd te worden in (geprefabriceerde) hoogbouw. De voor Amsterdam zo karakteristieke middelhoge bouw – 4 woonlagen, ontsloten door een portiek – was radicaal geschrapt. De overige 10% was in laagbouw, in de vorm van patiowoningen gedacht.

De nieuwe flats met 10 woonlagen werden ontsloten door de zogenaamde droogloop, een binnenstraat op de eerste woonlaag, die de bewoner wind- en waterdicht doorliep van de parkeergarage aan de kop van het complex tot aan de liftschacht, waarmee hij vervolgens naar de galerij van zijn woning werd vervoerd. Daar zou hij de deur openen van een riante woning – er waren in deze *woningwet* woningen plattegronden tot 120 m² ontworpen! – die van alle moderne gemak was voorzien: (collectieve) centrale verwarming en warmwaterinstallatie, een vuilstortkoker, een fraaie natte cel en een ruimbemeten balkon. Vandaaruit keek hij uit over een parkachtige omgeving, die weer werd afgegrensd door het volgende meestal in een honingraatvorm ontworpen complex. Op de begane grond vond hij ten slotte

'collectieve ruimtes', waar de nieuwe bewoners spontaan tal van gemeenschappelijke activiteiten zouden gaan ontplooiën.

Dit was de woonwijk voor de 'nieuwe mens', de 'verticale tuinstad' waar men kon genieten van het collectieve groen, en waarvandaan men op termijn met een metro – ook al zo'n nouveauté – binnen een kwartier van de satellietstad in het bruisende centrum van Amsterdam zou zijn. Dat moest ook wel, want voor het uitgaansleven was in de Bijlmer geen plaats gedacht.

Wie was nu die 'nieuwe mens', waar de ontwerpers op rekenden? Aanvankelijk was dat de Amsterdamse arbeider, die in de Bijlmer eindelijk de menswaardige woning zou vinden die hem reeds zo lang was onthouden. Maar al spoedig bleek ook hier dat montagebouw wel tijd- maar geen geldwinst opleverde. De stichtingskosten liepen op tot meer dan f40.000 per woning. Bij een huurpeil van minimaal f350 diende men naar een andere doelgroep om te zien. Die werd gevonden in het Amsterdamse middenklassegezin, dat elders in de stad een goedkope huurwoning zou achterlaten, waardoor de voor de stadsvernieuwing zo noodzakelijke *doorstroming* op gang zou komen.

Het plan van 1965 werd zonder noemenswaardige kritiek door de gemeenteraad gelooft. Maar vooral vanuit sociaal-wetenschappelijke hoek werden er wel kanttekeningen geplaatst bij het baanbrekende ontwerp. Het stedenbouwkundige plan was weliswaar goed doordacht, maar de prijs ervan was hoog, en die werd in de huur verdisconteerd. Zo kwamen alleen al de kosten van de ambitieuze verkeersinfrastructuur, waarin als gevolg van de verhoogde taluuds tal van viaducten werden opgenomen, op ongeveer f10.000 per flat.

Eerstiger was, dat de beoogde doelgroep noch in enquêtes, noch in haar feitelijk woongedrag een voorkeur voor hoogbouw aan de dag legde. Uit na-oorlogs onderzoek bleek telkens weer dat gezinnen met kinderen een overweldigende voorkeur vertoonden voor de eengezinswoning in de laagbouw, op grote afstand gevolgd door de middelhoge portiekwoning. Nu was dat ideaal rond 1965 voor velen nog onbereikbaar, maar niet voor de middenklasse, die in die jaren op massale wijze de wijk nam naar de *suburbs* rond Amsterdam. Het forensisme begon juist in die jaren een aanzienlijke vorm aan te nemen. Maar net als in het Verenigd Koninkrijk, dat eerder en massaler door de hoogbouw golf was overspoeld, en waar eveneens een wijdverbreide afkeer van deze woonvorm bij gezinshuishoudens was geconstateerd, legden de ontwerpers de kritiek naast zich neer. Laagbouw en eengezinswoningen werden als kleinburgerlijk weggehoond. Een enkele stedenbouwer vond het onjuist '*de bevolking te (...) willen dwingen tot het gebruikmaken van een woonvorm, welke zij niet wenst*'. Het was tegen dovemansoren gericht. De architect P. Zanstra, één van de stedenbouwkundige supervisors van de Bijlmer, meende dat eengezinswoningen noch in het plan, noch in de stedelijke agglomeratie thuis hoorden. Hij meende zelfs dat gediscussieerd moest worden over het '*vraagpunt, het plan voor de Bijlmermeer geschikt te maken voor de opnemings van tweemaal het ontworpen aantal woningen*'. Daarmee kwam hij tegemoet aan de futuristische critici die meenden dat de Bijlmer meer 'niet stedelijk genoeg' was.¹⁷

Aanvankelijk leek de bezorgdheid uit sociaal-wetenschappelijke hoek misplaatst. De nieuwe flats – de eerste, Hoogoord, werd in 1968 opgeleverd – stroomden vol, zij het dan dat de doelgroep daarin sterk was ondervertegenwoordigd. De Bijlmer werd een toevluchtsoord voor bewoners die niet voldeden aan de criteria van de Amsterdamse woningdistributierege-

17. M. Mentzel, *Bijlmermeer als grensverleggend ideaal. Een studie over Amsterdamse stadsuitbreiding* (dissertatie; Delft 1989) 164, 120.

ling, die hier, vanwege de hoge huren, buiten werking werd gesteld. Zij vonden een woning via één van de 14 woningbouwverenigingen die de Bijlmer beheerden. Maar in de jaren '70 begon het tijd te keren. In 1972 werd de eerste leegstand gemeld, die in de volgende jaren zou toenemen. Niet alle woningbouwverenigingen werden door leegstand getroffen – dat zou, gezien de nog immer aanzienlijke woningnood ook verbazingwekkend zijn – maar vooral die corporaties die een liberaal plaatsingsbeleid voerden, en het derhalve met de wooncarrière van hun aspirant-huurders niet al te nauw namen. Zo ontstond medio jaren '70 'het geval Glyphoeve'.

Aan het eind van de jaren '60 bevonden zich ongeveer 25.000 Surinaamse migranten in Nederland, doorgaans met een hoge opleiding of bezig zich die hier te verwerven. Maar vanaf 1970 begon de stroom Surinaamse migranten van samenstelling te veranderen en snel te groeien. Steeds meer Surinamers zagen 1975, het jaar van de onafhankelijkheid van de kolonie, met grote zorg tegemoet – een zorg die men achteraf gezien bepaald gerechtvaardigd mag noemen. In het jaar van de onafhankelijkheid verbleven al 120.000 Surinamers in Nederland.

In Nederland bleek eigenlijk alleen in wijken als de Bijlmermeer onderdak te vinden. Al in 1971 was 30% van de Bijlmer-bewoners van Surinaamse of Antilliaanse afkomst. Eén van de hoogbouwcomplexen waar de Surinaamse migranten zich concentreerden was Glyphoeve, dat (gedeeltelijk) in bezit was van een financieel zwakke woningbouwvereniging, die door een liberaal plaatsingsbeleid de leegstand in de flat hoopte te bestrijden. Het resultaat was dat veel autochtone bewoners de flat de rug toekeerden. Leegstaande flats werden door een actiegroep van woningzoekende Surinamers en Antillianen gekraakt. De problemen van de flat kregen nationale bekendheid. De woondichtheid van Glyphoeve lag met een gemiddelde van 1,38 persoon per kamer bijna tweemaal zo hoog als in de rest van de Bijlmermeer. Als gevolg van die overbevolking raakten centrale flatvoorzieningen ontregeld. Liftten functioneerden niet meer; de centrale warmwatervoorziening raakte overbelast; het centrale bellenbord viel uit. De geluidsoverlast nam onbeheersbare vormen aan.

Al snel werd Glyphoeve de metafoor voor vandalisme, vervuiling en criminaliteit waarmee de Bijlmermeer als geheel steeds meer werd geassocieerd. Vanaf 1975 nam de leegstand in de wijk verder toe. Zó groot was de zorg over de onverhuurbaarheid van de hoogbouw dat in dat jaar besloten werd tot een radicale koerswijziging: voortaan werd alleen nog maar middelhoge en lage bouw in de uitbreidingsgebieden opgeleverd, en wel in de traditionele Amsterdamse ordening van het gesloten bouwblok met stoep en parkeerplaats voor de deur. Holendrecht, het eerste 'herziene' bouwblok, werd in 1975 opgeleverd, en heeft nimmer leegstand van betekenis gekend.

Maar in de hoogbouw namen de problemen hand over hand toe. De leegstand steeg naar de recordhoogte van 24% van alle flats in 1985. De mutatiegraad (het aantal verhuizingen per woning per jaar) was tot duizelingwekkende hoogte opgelopen. De hoogbouw in de Bijlmermeer had altijd al sterk het karakter van een duiventil gehad, met veel jonge huishoudens die hier een tijdelijk onderdak vonden, maar nu raakte die duiventil wel heel erg leeg.

In 1984 besloot het rijk tot ingrijpen. Van de 14 woningbouwverenigingen stonden er 13 hun bezit af aan een 'supercorporatie', Nieuw Amsterdam genaamd, die met een van de woningbouwverenigingen afkomstige 'bruidsschat' van f131 miljoen, een rijksbijdrage van f130 miljoen en een gemeentelijke subsidie van f75 miljoen een grootscheeps renovatieprogramma kon gaan uitvoeren. Dat heeft ze met wisselend succes gedaan. Sommige flats maakten een spectaculair herstel door. Na grondige renovatie, het omzetten van 4- en 5-

kamerwoningen naar 2- en 3-kamerwoningen, het selectief plaatsen van jonge alleenstaanden en tweepersoonshuishoudens, waarvan mocht worden aangenomen dat ze minder bangelijk zouden reageren op de slechte naam van dit complex, én het veranderen van de naam in Gravestein en Geldershoofd, is het voormalige Gliphoeve nu een van de meer succesvolle hoogbouwcomplexen.

Ook in andere flats paste 'Nieuw Amsterdam' deze strategie toe. Telkens wanneer de leegstand in een (problematisch) hoogbouwcomplex hoog was opgelopen plaatste men de resterende bewoners elders en begon men met renoveren. Gegeven de Amsterdamse bevolkingsontwikkeling, waarin het aandeel van de 1- en 2-persoonshuishoudens een onstuitbare opmars doormaakte (ze vormen op dit moment meer dan 60% van alle huishoudens), was het begrijpelijk dat ook in andere flats de conversie van grote naar kleine woningen krachtig werd voortgezet.

Mede dankzij dit soort ingrepen daalde de leegstand in de Bijlmermeer in de jaren '90 tot onder de 2%. Maar de wijk is verre van probleemloos. De hierboven omschreven strategie kon lang niet overal worden voortgezet. Sommige complexen, die vóór de overdracht aan Nieuw Amsterdam een goede naam hadden, kwamen eind jaren '80 in een spiraal van onstuitbaar verval terecht. Een belangrijke oorzaak van dat verval was (en is) veroorzaakt door de aanwezigheid van een grote groep drugsverslaafden. Hun aanwezigheid in de Bijlmermeer was weer een gevolg van het 'opjaagbeleid' in de oude binnenstad van Amsterdam. Binnen de Bijlmer leidt zo een opjaagbeleid tot een verplaatsing van deze groep van de ene flat naar de andere. Juist de door de ontwerpers nagestreefde omvangrijke oppervlakte aan collectieve ruimtes trekt deze zwervers aan. Binnenstraten, liftportalen, brandtrappen en (opengebroken) bergingen bieden een onderdak voor de nacht en voor het verhandelen van verdovende middelen.

De criminaliteit in de Bijlmermeer is daardoor onaantvaardbaar hoog. De overlast van drugsverslaafden, het vandalisme en de verloedering van de half-ondergrondse winkelenstra (met Ganzenhoef als treurig dieptepunt) zijn niet geweken. De herstellkosten komen voor rekening van de woningbouwvereniging. Zelfs bij de huidige hoge bezettingsgraad loopt Nieuw Amsterdam een tekort van /10,5 miljoen per jaar op – exclusief de rentelasten over haar reusachtig negatieve vermogen.

Het is bijna onthutsend om te zien hoe meer dan 20 jaar na dato gemeentelijke diensten nog immer pal staan achter de stedenbouwkundige opzet van de Bijlmer. Het falen van deze wijk wordt, zo meent men, veroorzaakt door de gebrekkige uitvoering van het plan. Geen woord van kritiek over bijvoorbeeld de uiterst ongelukkige oplossing van de geïsoleerde parkeergarages en de daaruit voortvloeiende onverantwoord lange looproutes van garage naar flat over een anonieme binnenstraat. Het zijn de *bezuinigingen* op de uitvoering van het plan waardoor dit onderdeel faalde. Daardoor moest men bijvoorbeeld afzien van de gemeenschappelijk te gebruiken 'electrolorries' waarmee de afstand tussen parkeergarage en woning overbruggd had moeten worden. Daardoor kon ook het aanstellen van de door de ontwerpers voorziene portier in iedere garage geen doorgang vinden.¹⁸ Dat de beherende woningbouwcorporaties van meet af aan geweigerd hebben om deze garages te exploiteren omdat ervaring uit het buitenland leerde dat dit soort parkeergelegenheid criminaliteit en vandalisme uitlokte, wordt daar niet bij verteld. Meer in het algemeen mag een pleidooi voor

¹⁸ Zie bijvoorbeeld E. Klusman, 'De Bijlmermeer', in: H. Hellinga en P. de Ruijter (red.), *Algemeen Uitbreidingsplan Amsterdam 50 jaar* (Amsterdam 1985) 125.

'gemeenschappelijke electrolorries' en een portier voor iedere garage toch wel een bewijs van volstrekte wereldvreemdheid genoemd worden. Het vanwege bezuinigingen beperkte aantal liften wordt eveneens veelvuldig als een euvel van de uitvoerders, niet van de ontwerpers, genoemd. Zo liep het aantal woningen per galerij dat slechts door één lift werd ontsloten op tot 100. Ook dat argument lijkt weinig steekhoudend. Nieuw Amsterdam heeft in vele hoogbouwcomplexen extra liftschachten laten bijbouwen, binnenstraten afgesloten en galerijen gecompartmentaliseerd zonder dat de sociale problemen in de hoogbouw er significant door verminderden.

Die problemen op te lossen lijkt een moedeloos makende opgave. Een van de opties is sloop van een aantal hoogbouwcomplexen, een ander de opwaardering van bestaande flats. Het 'blootleggen' van Ganzenhoef door het afgraven van het hoge verkeersstluud, sloop van de parkeergarage, laadplatform en viaduct waaronder het winkelcentrum thans gelegen is en de verlevendiging van de Bijlmerdreef is een andere mogelijkheid. Elke optie heeft felle voor- en tegenstanders, terwijl de financiering van deze kapitaalvernietiging bepaald niet vlot verloopt.

Problemen in de Hollandse hoogbouw

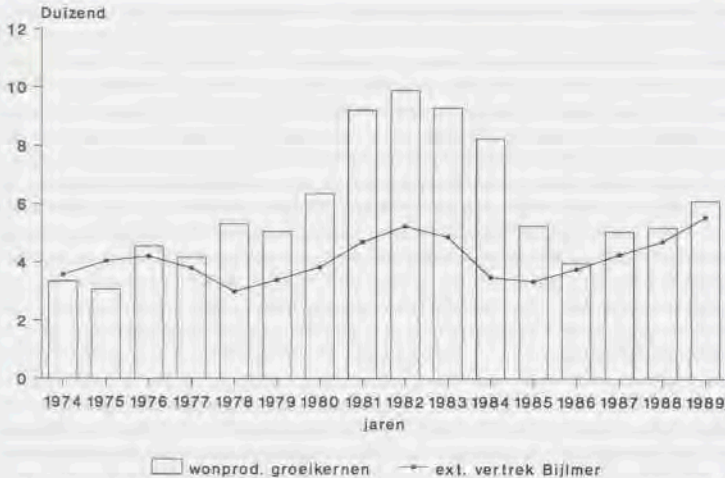
De Bijlmer mag dan uniek zijn door de massaliteit van de hoogbouw en de schaal van het stedenbouwkundig plan, de aard van de problemen die zich daar voordeden is dat geenszins. Overal begonnen zich vanaf 1975 problemen met de hoogbouw voor te doen. Schalkwijk kreeg in het Haarlemse dezelfde reputatie als de Bijlmer in Amsterdam. De Peperklip in Rotterdam, van de hand van architect Carel Weeber, is van meet af aan een litanie van leegstand, vandalisme en burenruzies geweest. Nog geen jaar na de oplevering (in 1982) moest er al voor f800.000 aan worden verbouwd om de ergste gebreken en vernielingen te herstellen. Overigens is hier sprake van nog een overeenkomst met de Bijlmermeer: de architect ontkent dat er ook maar enig verband kan zijn tussen zijn ontwerp en de maatschappelijke mislukking van het project.¹⁹ Bouwkundig gebrekkige galerijflats in Den Helder werden geïsteerd door asocialen. In Middelburg werd voorgesteld om de bovenste zeven woonlagen van een elf verdiepingen hoog, door leegstand getroffen flatgebouw te demonteren en elders op te bouwen.²⁰ Wat was er misgegaan met de hoogbouw?

Vooral in de jaren '70 was de mening populair dat de sociale problemen van de flats *inherent* waren aan de bouwvorm zelf. Die vertoende niet alleen technische manco's (zeer gebrekkige thermische en akoestische isolatie, betonrot) maar werkte bovendien vervreemdend, onmenselijkend, en stond haaks op de 'menselijke maat'. Het was de periode waarin de term *flatneurose* hoogtij vierde.

In de jaren '80, toen de Hollandse hoogbouw door massale leegstand werd geïsteerd, drong een nuchterder verklaring zich op, ook al omdat ook een aantal laagbouwcomplexen in minstens even grote problemen raakte (Hoptille in de Bijlmermeer, Lelystad op het nieuwe land). Vooral gezinnen met kinderen zochten in die jaren massaal de groeikernen rond de grote steden op. Daar werd in een voor dit land ongekend hoog tempo gebouwd in een woonvorm en in wijken die het standaardgezin nu eenmaal het meest aanspreekt: eengezinswoningen in een verkeersluwe, kindvriendelijke omgeving. Het was het resultaat van een

¹⁹ P. Groetelaers e.a., *Exploitatieproblemen naoorlogse woningen*. Deel 1: documentatie (TH Delft 1984) 290 e.v.

²⁰ Idem, 287 e.v.

Afb. 5. Woningproductie in de groeikernen en extern vertrek uit de Bijlmer. Bron: zie noot 21.

belangrijke beleidswijziging in de ruimtelijke ordening, de zogenaamde *gebundelde deconcentratie*. De bevolkingsgroei was tot dan toe vooral opgevangen in of rondom de grote steden, die daarmee in de ogen van de planologen dreigden onbeheersbare, anonieme metropolen te worden. Nieuwe, niet al te grote groei- (in de volksmond al spoedig overloopt-) kernen waren het antwoord op dit anti-stedelijke schrikbeeld. Deze nieuwe kernen zouden vervolgens ook werkgelegenheid aantrekken, zodat ze als zelfstandige middelgrote stadjes zouden gaan functioneren.

Dat laatste is maar nauwelijks uitgekomen. Vanuit Lelystad, Almere, Purmerend, Hoorn, Zoetermeer en Spijkenisse kwam een nog immer aanzwellende stroom forensen naar de donorsteden Amsterdam, Den Haag en Rotterdam op gang. Daarmee demonstren ze dagelijks wat in de jaren '70 voor het eerst realiteit werd voor grote groepen mensen: dat de regionale, en niet langer stedelijke woningmarkt tegenwoordig de relevante ruimtelijke maat is. Anders gezegd: tot de welvaartsexplosie van de jaren '60 werd de geografische mobiliteit in het dagelijks woon/werkverkeer voor de meerderheid van de beroepsbevolking bepaald door de actieradius van de fiets, en daarmee beperkt tot de eigen gemeente. In de vette jaren die volgden kon, door het massale gebruik van de auto, die mobiliteit worden opgerekt tot de schaal van het *stadsgewest*. De keuzevrijheid op de woningmarkt werd zodoende aanmerkelijk vergroot.

En daarmee was het lot van de hoogbouw in de jaren '80 bezegeld. De concurrentiepositie op de woningmarkt werd niet alleen verzwakt door de superieure kwaliteit van de woningvoorraad in de groeikernen, maar ook vanwege het hoge huurpeil, waardoor een hoogbouw-

21. Brakenhoff, *Hoge bouw* 27.

flat in de Bijlmer vrijwel evenveel moet kosten als een eengezinswoning in Almere. De oudere middelhoge bouw in de grote steden leed veel minder onder die concurrentie, al was het alleen maar vanwege de zoveel lagere woonlasten.

Hoe sterk de carrière van hoogbouw wijken wordt bepaald door gewestelijke ontwikkelingen wordt duidelijk uit de onderstaande grafiek. De recente ontwikkeling maakt en passant ook duidelijk waarom de bezettingsgraad van de Bijlmer (maar hetzelfde geldt ook voor bijvoorbeeld de galerijflats in Capelle aan den IJssel) de laatste jaren weer oploopt: het groeikernenbeleid is inmiddels weer achterhaald, er wordt daar veel minder gebouwd, en de grote steden zijn weer de lieveling van de planologen. Zo reageert de Bijlmer, net als andere hoogbouw wijken, als een jojo op de bouwstromen in het gewest. Een doorgangshuis zullen die wijken voorlopig wel blijven – alleen het tempo van die doorstroming is aanmerkelijk vertraagd.

Verder met hoogbouw?

Wie na het voorgaande mocht denken dat er voor de hoge bouw geen toekomst meer zou zijn weggelegd, komt bedrogen uit. Allereerst beleeft het hoge kantoorgebouw de laatste jaren weer grote populariteit, waarover straks meer. Maar ook hoge woongebouwen zijn soms verrassend succesvol. Zo is de verhuurbaarheid van de in eerder genoemde vooroorlogse hoogbouwexperimenten nooit een probleem geweest. Sommige flats in de Bijlmermeer bleven zelfs in de somberste jaren uitstekend bewoond zonder noemenswaardige leegstand. In centraal Rotterdam verscheen recent zelfs een aantal prestigieuze woontorens waarvan de hoge huren of koopprijzen geen barrière voor de nieuwe bewoners bleken te vormen. De leegstand in de Bijlmermeer is met succes onder de 2% teruggedrongen.

Flats blijken het vooral goed te doen als inrichting en woningplattegrond zijn toegesneden op alleenstaande, kinderloze huishoudens. Dat kunnen jongeren zijn, die door studie of carrière veel uithuizig zijn, of senioren van wie de kinderen zelfstandig zijn gaan wonen en die geen behoefte meer hebben aan een groot, bewerkelijk eengezinshuis. Het kunnen ook de welgestelde alleenstaanden zijn die na echtscheiding in ieder geval tijdelijk een luxe appartement in een woontoren in het stadshart betrekken.

Met uitzondering van de senioren gaat het daarbij om 'vluchtige' bewoners. De jongeren zullen, als ze besluiten kinderen te nemen, vertrekken naar een eengezinswoning, en de tijdelijk alleenstaande uit de Rotterdamse woontoren zal na verloop van tijd elders wel weer een nieuw huishouden vormen. Dat veroorzaakt een betrekkelijk intensieve verhuisbeweging, waar de woningexploitant niet erg gelukkig mee is. Een hoge mutatiegraad brengt veel administratieve en onderhoudstechnische rompslomp met zich mee. Bovendien zien lokale bestuurders liever een stabiel woonklimaat ter plekke, dat in hun ogen bevorderlijk is voor sociale controle en sociale veiligheid. Een hoge mutatiegraad is in hun ogen synoniem voor verloedering en criminaliteit.

Het is zeer de vraag of dat laatste wel altijd opgaat. In ieder geval niet voor de louter door jongeren bewoonde voormalige Gliphoeve, en zeker niet voor de elegante woontorens langs de Maas. Een hoge (geografische) mobiliteit lijkt juist steeds meer een eigenschap van hoog opgeleide, carrièregerichte bewoners.

Nog een voorwaarde voor het succes van een hoog wooncomplex dringt zich hier op. Niet alleen de keuze voor kleine, kinderloze huishoudens als ideale flatbewoners is van belang.

Binnen die categorie levert homogeniteit naar levensfase en leefstijl weer een goede voorspelling op voor het succes van een flat. De senioren in Gooioord (Bijlmermeer) worden niet graag gestoord door jongeren die 's avonds laat spontaan een feestje geven, en de bewoners van de woontorens aan de Maasboulevard zullen weinig gecharmeerd zijn van een hal die als fietsenberging dient. Soort bij soort blijkt beter te werken dan een grote mate van heterogeniteit.

Als dat zo is, dan zou men verwachten dat de woningexploitant zijn huurders bewust op gemeenschappelijke kenmerken en voorkeuren selecteert. Sommige woningbouwverenigingen hebben het taboe dat op een dergelijk 'plaatsingsbeleid' rust inmiddels voorzichtig doorbroken, al geven ze er liever zo min mogelijk ruchtbaarheid aan.

Het omgekeerde hoeft niet altijd waar te zijn: lang niet alle heterogene flats zijn automatisch probleemflats. Maar het zijn er wel veel. Juist in complexen waar allochtone en autochtone huishoudens, sommige met kinderen, sommige alleenstaand, sommige jong en andere bejaard, naast elkaar moeten leven, botsen de verschillen in leefstijl wel heel hard met elkaar. Geluidsoverlast, het verwaarlozen van de eigen galerij of centrale toegangshal, het niet op tijd buitenzetten van vuilnis en baldadige kinderen zijn bronnen van frequent optredende irritaties. Tegenover klachten van 'nette' bewoners over het asociale woongedrag van hun minder fatsoenlijke burens staan woningbouwverenigingen haast machteloos. Een huisuitzettingsprocedure kan jaren duren. De rechter die het bevel tot uitzetting moet onderteekenen eist een zeer omvangrijke bewijslast.

Precies hier dringt zich het grote probleem van de hoge woningbouw op. Hoogbouw is een kwetsbare woonvorm: De collectieve voorzieningen vereisen een gedisciplineerd gebruik dat zich moeizaam verhoudt tot het ongebreidelde individualisme van de moderne woonconsument. Eén kapotte lift, vernielde huistelefoon of gesloopt bellenbord en hele galerijen zijn onbereikbaar. Eén standpijp afsluiten betekent dat een halve flat zonder stromend water zit. Eén asociaal gezin kan de burens naast, boven en onder terroriseren. Naast selectie op bovengenoemde huishoudenskenmerken en levensstijl lijkt selectie op 'gedisciplineerd woongedrag' dus gewenst. Ook hierin beginnen de tijden aarzeland te veranderen. Sommige woningbouwverenigingen vragen aspirant-huurders al naar een 'verklaring van goed woongedrag', af te geven door de vorige huisbaas.²²

Nergens in Holland is de laatste 45 jaar zó ambitieus zó hoog gebouwd als in centraal Rotterdam. We noemden al de woontorens aan de Noordelijke Maasoever. Ze vormen onderdeel van een grootscheepse opwaardering van het stadshart. Rotterdam zoekt een nieuw stedelijk elan, en hoopt met *Manhattan aan de Maas* eindelijk eens af te rekenen met het sleetse imago van de weliswaar vlijrige maar voor het overige weinig bruisende werkstad. Luxe appartementen in hoogbouw van allure is één van de wapens in de strijd. De drie woontorens aan de Boompjes (bouwjaar 1988) vinden een vervolg in de postmoderne hoogbouw op het voormalige Waterleidingterrein, eveneens aan de Maas (recent opgeleverd).

In het centrum lijkt een voortdurende wedstrijd om het hoogste kantoorgebouw aan de gang. De spiegelende toren van Beurs/World Trade Centre dreigt weggeconcentreerd te worden door de nieuwbouw van Nationale Nederlanden aan het Weena, met zijn 150 meter de hoogste kantoortoren van Nederland. Op de Kop van Zuid, een desolaat havengebied aan

²² Brakenhoff, *Hoge bouw* 57, 98 e.v.

de linker Maasoever, voorziet een ambitieus herinrichtingsplan in wolkenkrabbers en woontorens. Rotterdam werft nadrukkelijk op de kantorenmarkt om zo haar eenzijdige economische oriëntatie op de haven te doorbreken.

's-Gravenhage is natuurlijk van oudsher veel meer kantorenstad. Dat bracht een ongebreidelde cityvorming met zich mee, vooral zichtbaar langs de Utrechtse Baan, waar kantoorgebouwen zich aaneenrijgen tot een soort stadswal. Opmerkelijk genoeg is het hoogste gebouw hier géén kantoor, maar een woontoren. Het gebouw is geheel uit prefab-elementen opgetrokken, hetgeen ook hier weer resulteerde in een uitzonderlijk hoog produktietempo van anderhalve verdieping per dag! In 27 verdiepingen zijn hier 166 woningen gesitueerd, met een restaurant op het dak. Even opmerkelijk is het gegeven dat het in deze in 1989 opgeleverde toren om woningwetwoningen gaat.²³

En Amsterdam? De grootste kantorenstad van Nederland bleef de afgelopen vijftien jaar duidelijk achter in de hoogbouw-prestigedag tussen de Grote Drie van de Randstad. Hoe kan dat?

Allereerst omdat Amsterdam in het historische centrum, dat medio jaren '60 het brandpunt van de cityvorming was, geen hoogbouw toestaat. Het gerucht wil dat onder druk van het dreigement om geheel uit de hoofdstad te vertrekken het gemeentebestuur een uitzondering maakte voor De Nederlandsche Bank, die aan het Frederiksplein haar zeer hoge hoofdkantoor mocht bouwen.²⁴ De commotie hierover was dermate heftig dat de animo voor hoogbouw voorlopig verslapte.

Vanaf het einde van de jaren '60 begon de trek van de kantorensector naar gebieden buiten de city. Ruimtegebrek, toenemende verkeerscongestie en parkeerproblemen dreven vooral de grootschalige kantoren naar buiten. Daar bleek het bedrijfsgebied in de Bijlmermeer een ideale lokatie. Hier werd in hoog tempo 'boomtown Amsterdam' uit de grond gestampt. In dit zo streng verkaveld gebied heerste een complete architectonische anarchie, zodat er de meest uiteenlopende bouwstijlen door elkaar te vinden zijn – zelfs een bescheiden kantooortoren.

Maar elders, in het nieuwe kantorengedebiet bij station Sloterdijk, gloort de hoop op revanche. Een Zweedse belegger heeft hier een kantooortoren gepland die in bouwhoogte de Rotterdamse titelhouder zal overtreffen. Opmerkelijk is ook hier weer de commotie van het stedsbouwkundig hoofdzakelijk conservatieve Amsterdamse publiek. In pakken ingezonden brieven wordt rampspoed en verdoemenis over de stad afgeroepen indien de 'Larmaghtoren' (vernoemd naar de belegger in kwestie) gebouwd zal worden. Bevlogen heemschutters, zoals meestal de lijstaanvoerdere van de onheilsprofeten, voorspellen dat het beeld van de grachtengordel voor altijd verpest zal worden door deze toren, die immers overal te zien zal zijn. De mededeling dat zoiets technisch onmogelijk is maakte nauwelijks indruk. De afkeer van hoge bouw zit er, na de kater van de Bijlmer en De Nederlandsche Bank, in de hoofdstad kennelijk diep in.

²³ 'Woontoren in Den Haag', in: *Bouw* (maart 1989) 9 e.v.

²⁴ R. Roegholt, *Amsterdam in de 20e eeuw*, II (Utrecht/Antwerpen 1979) 268.

Buiten wonen. Forensisme in het naoorlogse Nederland

De waardering voor steden en het stedelijke bestaan is de laatste jaren ingrijpend van karakter veranderd. 'De stad is weer 'in'', valt regelmatig te lezen in *Stadsnieuws*, de informatiekrant van de Amsterdamse voorlichtingsdienst. En in treffende eensgezindheid wordt in een recent verschenen dissertatie opgemerkt: 'De stad is weer 'in''. Met als toelichting: 'De hernieuwde belangstelling voor het wel en wee van onze steden is in vrijwel alle geledingen van de samenleving waar te nemen: wetenschappelijke onderzoekers nemen veelvuldig stedelijke onderwerpen op in hun researchprogramma's, op politieke agenda's wordt veel plaats ingeruimd voor typische stedelijke problemen, stedenbouw en architectuur maken duidelijk een bloeiperiode door en kunstenaars en journalisten kiezen weer vaker stedelijke situaties als thema's voor hun werk.'¹

Door deze euforische stemming zijn we misschien geneigd om te vergeten dat de stad ooit 'uit' was. In 1979, nog maar ruim tien jaar geleden, werd in het jaarverslag van de Rijks Planologische Dienst enigszins misnoedig vastgesteld dat er in Nederland sprake was van een 'fase van des-urbanisatie'. De grote stad zou niet langer levensvatbaar zijn voor allerlei bevolkingscategorieën, vooral de wat beter gesitueerde jonge gezinnen met kinderen. Velen keerden de stad de rug toe en de Rijks Planologische Dienst kon niet anders dan constateren: 'Het is een algemeen bekend feit dat de bevolkingsomvang van onze grote steden sterk afneemt'. De trek naar buiten werd aangemoedigd door verlokkelijke advertenties over luxe- en doorzonbungalows, te midden van veel groen, weilanden en een schier onbeperkte parkeer ruimte. De steden die verlaten werden dreigden in toenemende mate getto's te worden van etnische minderheden en ouderen, centra van verkeersopstoppingen, verderfelijke uitlaatgassen, woningnood, criminaliteit en werkloosheid. De urbane exodus had voor steden als Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht een gezamenlijk verlies van honderdduizenden inwoners tot gevolg.

In deze bijdrage bespreek ik de processen die zich in deze recente periode uit de Nederlandse geschiedenis hebben voorgedaan.² Wat houdt de trek naar buiten in? Wat zijn hiervan de consequenties voor de ruimtelijke ordening van Nederland? Ik bespreek dit aan de hand van eigen onderzoek uit het begin van de jaren zeventig. In mijn slotbeschouwing kom ik terug op de plotselinge herwaardering van steden en stedelijke verschijnselen.

¹ H.F.L. Ottens, *Verstedelijking en stadsontwikkeling* (Assen 1989) 1.

² De suburbanisatie is overigens een proces dat zich al veel langer voordoet in Nederland. 'In feite wordt vanaf het eind van de vorige eeuw gebroken met de traditionele ruimtelijke menging van wonen en werken in de pre-moderne stad', merken Musterd en De Pater op (Sako Musterd en Ben de Pater, *Randstad Holland. Internationaal, regionaal, lokaal* (Assen/Maastricht 1992) 22. Vanaf de vorige eeuw tot aan de jaren vijftig van deze eeuw vindt het forensisme vooral plaats op basis van het openbaar vervoer, en met name het treinverkeer. Vanaf de jaren vijftig neemt het particuliere vervoer een steeds prominenter plaats in. Wat in deze bijdrage besproken wordt is dus in feite het moderne 'autoforensisme'.

Urbane exodus

In 1967 verschijnt de *Tweede Nota over de ruimtelijke ordening in Nederland*. Hierin wordt op niet mis te verstane wijze vastgesteld, dat de grote steden als gevolg van de ontvolking van hun centra 'kwitatief' niet meer voldoen aan de eisen die stadsbewoners stellen. De nabijheid van steden wordt door velen nog wel op prijs gesteld, vooral vanwege de werkgelegenheid, maar een toenemend aantal mensen wenst niet meer in de stad te wonen. Men is op zoek naar woonruimte in de zogenaamde stedelijke 'randgebieden', gekenmerkt door 'het eengezinshuis, de woonrust en de mogelijkheid om te wonen in een sociaal homogene omgeving'.³ De 'motorisering' van de samenleving heeft het volgens de opstellers van de *Tweede Nota* mogelijk gemaakt dat men deze 'rustige woonsfeer' buiten de steden ook daadwerkelijk kan vinden. Er is een nieuw soort 'verstedelijking' aan het ontstaan in Nederland. Zoals het in de nota wordt uitgedrukt: 'Verstedelijking is geen 'stadwording' meer, maar de spreiding over een streek van wat tot dusverre bijeengelegene stedelijke elementen waren'.⁴

Op basis van deze ontwikkeling wordt in de nota het toekomstige urbanisatiepatroon getypeerd als de 'gebundelde deconcentratie'. Dit moet worden gezien als een gulden middenweg tussen een vergaande concentratie aan de ene kant en een vergaande deconcentratie aan de andere kant. Een voortgaande spreiding van de bevolking – deconcentratie – legt een te groot beslag op de toch al schaarse ruimte van Nederland. Een sterke concentratie daarentegen is in tegenspraak met de in gang zijnde ontwikkelingen, die worden gedragen door uitgesproken 'woonwensen' bij de bevolking. Stedelijke functies en openbare voorzieningen mogen niet beperkt blijven tot de inwoners van één of twee grote steden, maar dienen onder het bereik te komen van velen.⁵ De gebundelde deconcentratie, waarbij de spreiding dus in de hand gehouden wordt door deze bewust in een bepaalde richting te sturen, heeft volgens de opstellers van de *Tweede Nota* daarentegen duidelijke voordelen. Het model zou in de eerste plaats een maximum aan keuzemogelijkheden bieden voor het wonen, het werken, de besteding van vrije tijd en het verkeer en in de tweede plaats een zekere soepelheid met betrekking tot de invulling van de ruimtelijke toekomst. Deze elementen sluiten wonderwel aan bij het karakter van de samenleving als geheel, aldus de nota: '... welzijn vraagt vrijheid, d.w.z. keuzemogelijkheden; de snelle – o.m. technische – ontwikkeling maant tot het handhaven van een zo groot mogelijke flexibiliteit'.⁶

In welke richting dient de spreiding te worden gestuurd? Uit de nota wordt duidelijk dat de opstellers buitenlandse 'miljoenensteden' als afschrikwekkend voorbeeld voor ogen hebben. De omvang van zulke steden is niet alleen onaantrekkelijk, maar ook komt in zulke gevallen de 'gezonde wisselwerking tussen stad en land' in gevaar.⁷ In Nederland is (gelukkig)

³ *Tweede nota over de ruimtelijke ordening in Nederland* ('s-Gravenhage, Staatsuitgeverij, 1967) 77.

⁴ *Ibidem*, 77.

⁵ De 'spreidingsgedachte' is een hardnekkige trek van de Nederlandse overheid. In het streven naar de gelijkmatige verspreiding van (culturele) voorzieningen over de gehele Nederlandse bevolking zit ongetwijfeld een element van 'evenredigheid', een centrale spelregel van de Nederlandse pacificatiepolitiek (Zie ook: L. Brunt, *Stedeling op het platteland* (Meppel/Amsterdam 1974) en A. Lijphart, *Verszuing, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (Amsterdam 1968). Maar in dit verband moet ook worden gewezen op de onmiakbare vrees voor een al te sterke ontwikkeling van grote steden in Nederland. De differentiatie van stad en platteland dient zo beperkt mogelijk te blijven. Op het eind van de negentiende eeuw werd dit streven nog openlijk gerechtvaardigd door te verwijzen naar grote steden als haarden van verzet, goddeloosheid en andere vormen van verloedering.

⁶ *Tweede Nota*, 86.

⁷ *Ibidem*, 88.

geen sprake van steeds verder om zich heen grijpende miljoenensteden, maar van stedelijke zones met een gelede structuur: '... een samenstel van verscheidene afzonderlijke kernen van niet te grote omvang en met een eigen functie, karakter en atmosfeer'.⁸ Onder deze omstandigheden is een 'levend contact met het buitengebied' voor velen nog mogelijk. Dat dient zo te blijven en daarom vervult vooral de Randstad Holland de opstellers van de *Tweede Nota* met de nodige zorg. In de zogenaamde 'Kleine Ring', die begrensd wordt door Den Haag, Leiden, Alphen, Gouda, Rotterdam en Delft, kan men van een 'buitengebied' nauwelijks nog spreken. Dit gebied is namelijk volgebouwd met woningen, industriële vestigingen en kassencomplexen. Als we niet oppassen zal de hele Randstad Holland op die manier volgroeien en zich ontwikkelen tot één aaneengesloten stedelijk complex. Het 'middengebied' van de Randstad, in de wandeling ook wel het 'Groene Hart' genoemd, moet dan ook zoveel mogelijk voor verdere verstedelijking worden behoord.

De vlucht voor de stad houdt niet alleen de gemoederen in Nederland bezig, maar is een onderwerp dat internationaal de aandacht trekt. De invloedrijke Duitse socioloog Bahrdr wijdt er in het begin van de jaren zestig een indringende beschouwing aan in zijn studie over *Die moderne Großstadt*. De vervreemding van de stad uit zich volgens hem niet alleen in het feit dat honderdduizenden haar verlaten, maar ook in de omstandigheid dat stedelingen geen deel meer uitmaken van het stadsleven. Hij laat zien dat er zich een strikte scheiding voltrokken heeft tussen wonen en werken en dat het wonen zich, als gevolg van de steeds verder toegenomen vrije tijd, tot een van de wereld afgekeerd persoonlijk leven heeft ontwikkeld. Doordat ze zich in die sfeer terugtrekken, verliezen ze ieder contact met het stedelijke openbare leven. Dus ook als stedelingen nog wél in de stad blijven wonen, aldus Bahrdr,⁹ hebben ze met het stedelijke bestaan in feite niets of nauwelijks meer iets te maken. Het gevolg is dat het publieke domein van de stad heeft opgehouden naar behoren te functioneren. Dit leidt tot onoverzichtelijkheid; steden krijgen steeds meer het karakter van een jungle waarin niemand nog de weg kan vinden.

Die Stadt erscheint als bedrohliches Ungeheuer, ein Grund, um sich noch mehr in die Privatsphäre zurückzuziehen, die nach und nach den Charakter einer Fluchtborg oder eines Schlafwinkels annimmt, wo man von niemand gefunden werden kann.¹⁰

De consequentie van de trek naar buiten zal zijn een 'vervluchtiging' van de stad in het omringende landschap door de chaotische uitwaaiing van voorsteden, die noch een stedelijk, noch een landelijk karakter hebben. De toekomst ziet er luguber uit, volgens Bahrdr.¹¹ Steden zullen zich ontwikkelen tot 'geraamten', waar mensen alleen nog komen voor hun werk of om af en toe een theater te bezoeken.

Afgezien van de sterk gekleurde taal die Bahrdr bezigt, heeft hij in bepaalde opzichten een vooruitziende blik gehad. In verschillende landen, de Verenigde Staten voorop,¹² woont inmiddels de meerderheid van de bevolking in suburbane gebieden.¹³ De Randstad Holland heeft in de jaren zeventig en tachtig een sterke uitbreiding te zien gegeven van zogenaamde

⁸ Idem, 88.

⁹ H. P. Bahrdr, *Die moderne Großstadt. Soziologische Überlegungen zum Städtebau* (Reinbek bei Hamburg: 1961) 90/1.

¹⁰ Idem, 104.

¹¹ Idem, 107.

'overloopgebieden', waar zich de gebundelde deconcentratie in sterke mate heeft gemanifesteerd. Schoolvoorbeelden zijn plaatsen als Zoetermeer, Purmerend, Nieuwegein, Capelle aan de IJssel, Lelystad en Almere.¹⁴

Stedelingen op het platteland

Wat zijn de gevolgen voor het gebied waar de ontvluchters van de stad terecht komen? In het midden van de jaren zestig bestaan er, volgens de opstellers van de *Tweede Nota*, omstreeks vijfendertighonderd 'kleine kernen' in Nederland met een inwonertal van minder dan vijfduizend. Naar schatting zullen er in het jaar 2000 nog ongeveer vierentwintighonderd van zulke kernen zijn overgebleven. Het zijn schattingen waarbij wordt uitgegaan van een jaarlijks groeipercentage van deze kleine kernen van zo'n één procent per jaar (tegenover het landelijke gemiddelde van 1,4%).

Als begin 1974 het eerste deel van de *Derde Nota over de ruimtelijke ordening* verschijnt, blijkt de werkelijkheid de schattingen van zeven jaar daarvoor aanzienlijk te hebben achterhaald. Het landelijke groeigemiddelde is teruggelopen tot minder dan één procent, maar in het beschermde middengebied van de Randstad Holland bedraagt de groei gemiddeld omstreeks 3%, terwijl heel wat kleine kernen een nog hogere groei bereiken. Deze groei is voor een klein deel terug te voeren op de natuurlijke aanwas, maar komt voornamelijk door een massale vestiging van nieuwe inwoners, grotendeels afkomstig van stedelijke gebieden. Dat veel stedelingen zich niet aan de gebaande paden van de gebundelde deconcentratie houden en zich recht in het 'Groene Hart' begeven, wordt door de opstellers van de *Derde Nota* toegeschreven aan een verdere 'individualisering van de wooncultuur'.¹⁵ Er is volgens hen sprake van veranderende woonwensen in Nederland, die berusten op 'fundamentele strevingen in onze samenleving', namelijk de behoefte aan sfeer, privacy en speelruimte.¹⁶ Omstandigheden als de gestegen welvaart en de voortschrijdende motorisering spelen hierbij, aldus nog steeds de nota, een ondergeschikte rol. In hoeverre dit terecht is valt overigens te bezien.¹⁷ In Nederland is het aantal personenauto's van 1960 tot 1970 verviervoudigd, in vergelijking tot 1946 zelfs verdertigvoudigd, van negentigduizend tot ruim drie miljoen. De veranderingen in woon- en werkgedrag dienen op z'n minst in samenhang met de door de opstellers van de *Tweede Nota* en *Derde Nota* zo onderstreepte 'woonwensen' te worden beschouwd. Deze samenhang valt in ieder geval enkele commentatoren op, die zich uitspreken over mogelijke gevolgen van de zogenaamde 'oliecrisis' uit 1973. Eén van hen merkt op:

12. Bij de volkstelling van 1980 telde de Verenigde Staten 45% inwoners van suburbane gebieden, 30% inwoners van steden en 25% inwoners van niet-stedelijke gebieden. Dertig jaar eerder, in 1950, bedroeg het aandeel van de suburbane bevolking nog slechts omstreeks 25%. 'The United States is well on its way to becoming a suburban nation (...)', merken Fava en Desena op: 'It became possible to live an almost totally suburban life, making lateral moves within the suburban ring for jobs, housing, and a wide range of shopping and services.' S.F. Fava en J. Desena, 'The Chosen Apple: Young Suburban Migrants', in: Vernon Boggs e.a. (ed.), *The Apple Sliced. Sociological Studies of New York City* (Prospect Heights 1988) 307.

13. Zie onder anderen B. Schwartz ed., *The Changing Face of the Suburbs* (Chicago and London 1976) en R. Fishman, *Bourgeois Utopias. The Rise and Fall of Suburbia* (New York 1987).

14. Zie ook: Musterd en De Pater, noot 2 (1992) 146 e.v.

15. *Derde nota over de ruimtelijke ordening in Nederland. Oriënteringsnota I* ('s-Gravenhage, Staatsuitgeverij, 1974) 12.

16. Idem, 53.

17. Musterd en De Pater, *Randstad Holland*, 22 e.v.

Zullen degenen die, aangespoord door huisvestingsdiensten of opgewekte makelaars 'buiten' zijn gaan wonen, zich bij hun besluit hun grote afhankelijkheid van enkele oelanden bewust zijn geweest? Zullen de overheden, die de sterke bevolkingsspreiding over kleine dorpen hebben toegelaten of gestimuleerd, zich daarvan bewust zijn geweest? Het antwoord is natuurlijk: nee. Het impliciete uitgangspunt is altijd geweest de vanzelfsprekendheid van het particuliere autoverkeer en de riskante kwetsbaarheid daarvan is ernstig onderschat.¹⁸

Op een verschillend niveau spelen nog andere omstandigheden mee bij de groei van de kleine kernen. Zoals in kringen van planologen dikwijls wordt verzocht, is het promotiebeleid van burgemeesters omgekeerd evenredig met de ruimtelijke belangen van Nederland. Een burgemeester begint zijn loopbaan dikwijls in een kleine gemeente en maakt promotie als hij of zij er blijk van heeft gegeven dat zo'n gemeente eigenlijk te klein is voor zijn of haar daden-drang. Ambitieuze burgemeesters zijn geneigd de onderste steen boven te halen om hun gemeente vol te bouwen met nieuwe woonwijken of industrieparken en een dergelijk gedrag wordt beloond met een grótere gemeente of het lidmaatschap van de Staten-Generaal.

Vooraf uit planologische hoek wordt gewaarschuwd tegen de sterke groei van de kleine kernen. De Provinciale Planologische Dienst van Zuid-Holland spreekt van een 'onevenredige' ontwikkeling die de eigen aard van de kleine kernen ingrijpend dreigt aan te tasten.¹⁹ Wat zich in de steden voordoet, een 'chaotische uitwaaiering' van voorsteden die noch een stedelijk noch een landelijk karakter hebben, wordt weerspiegeld in de kleine kernen. De Provinciale Planologische Dienst wijst erop dat de toevloed van stedelingen tot een verstoring leidt van de 'harmonische bevolkingsopbouw', zonder dat de oorspronkelijke bewoners hier profijt van trekken. Men concludeert:

De afbrokkeling van het leefpatroon, en de aantasting van het dorpsbeeld kunnen leiden tot identiteitsverlies van de kleine kern. De nieuwbouw is noch dorps, noch stedelijk...²⁰

Over wat de trek van stedelingen naar het platteland betekent voor de sociale verhoudingen in de kleine kernen laten de planologen zich nauwelijks uit. In de *Tweede Nota* wordt onder meer opgemerkt dat er sprake kan zijn van een 'verrijking van het sociale leefmilieu' indien de autochtone bewoners van de kleine kernen en de stedelijke nieuwkomers zich aan elkaar aanpassen.²¹ Maar waaruit een dergelijke 'verrijking' zou moeten bestaan wordt in het midden gelaten. De mogelijkheid van een gebrekkige aanpassing wordt blijkbaar niet overwogen, net zo min als een 'verarming' van het sociale leefmilieu. De opstellers van de *Derde Nota* zijn zo mogelijk nog beknopter in hun uiteenzettingen op dit gebied. Zeven jaar na de *Tweede Nota* heeft het aanpassingsproces zich blijkbaar al voltrokken, want de opstellers van de *Derde Nota* stellen zonder verdere toelichting vast dat de 'verstedelijking van de plattelandsbewoners' vrijwel een feit is.²²

¹⁸ J.M. van der Weiden, 'Wonen waar nog ruimte is en de oliecrisis', *NRC-Handelsblad* (8 december 1973).

¹⁹ Provinciale Planologische Dienst van Zuid-Holland, *Voorlopige nota suburbanisatie Zuid-Holland* ('s-Gravenhage 1971) 1.

²⁰ Idem, 4.

²¹ *Tweede Nota*, 114.

²² *Derde Nota*, 59.

Stille genietters en andere forensen

Wie trekken er eigenlijk naar de kleine kernen? Gaat het om een homogene groepering stedelingen, die zich snel en geruisloos weet aan te passen en die in korte tijd weet te zorgen voor de verstedelijking van het platteland? In het begin van de jaren zeventig verschijnt over dit onderwerp een boeiend opstel van de Groningse socioloog Saal, die zich als één van de eersten in Nederland heeft verdiept in het verschijnsel van het 'allochtoon forensisme' zoals hij het noemt.²³ Saal wijst erop dat de stroom van forensen, de stedelijke nieuwkomers op het platteland, uit diverse groeperingen bestaat, die wat instelling en mentaliteit betreft aanzienlijk van elkaar verschillen. Hij onderscheidt drie typen 'nieuwkomers'.

Het eerste – minst omvangrijke – type is dat van de 'stille genietters en rustzoekers'. Het gaat hier in vele gevallen om geslaagde zakenlieden, kunstenaars, beoefenaars van vrije beroepen of renteniers. Ze betrekken verbouwde en gerestaureerde boerderijen, soms rustieke landarbeidershuisjes of landelijke villa's, die doorgaans op enige afstand van de dorpskern in het groen verscholen liggen. Het gaat om mensen die niet of nauwelijks een 'sociaal gezicht' vertegenwoordigen in de dorpssamenleving. Ze trekken zich terug in hun *splendid isolation* en hebben weinig behoefte aan plaatselijke contacten. Dater in hun nieuwe plaats van vestiging de nodige (stedelijke) voorzieningen ontbreken is voor hen geen nadeel, misschien eerder een pluspunt.

De volgende categorie forensen kan men de 'pragmatische dualisten' noemen. Het gaat hier weliswaar om mensen die zich in een landelijk dorp vestigen, maar toch duidelijke eisen stellen aan de leefomstandigheden. Het dorp mag niet al te ver van een stedelijk centrum verwijderd zijn en er dient een minimum aan voorzieningen te bestaan. Hierbij kan men denken aan het winkelapparaat, maar vooral ook aan geschikte onderwijsinstellingen en recreatieve mogelijkheden voor de kinderen. De pragmatische dualisten staan doorgaans positief tegenover de dorpssamenleving, maar stellen zich tegelijkertijd kritisch op. Als er sprake is van een bedreiging van de identiteit van de dorpssamenleving, bij voorbeeld door de voorgenomen vestiging van fabrieken of werkplaatsen, of de aanleg van een grote verkeersweg, dan staan zij vaak in de voorste gelederen om daar protest tegen aan te tekenen. Bovendien vindt men in hun kringen vaak de felste tegenstanders van een verdere groei van het dorp. De positieve instelling van de pragmatische dualisten maakt hen vaak tot actieve leden van het enigszins ingeslapen plaatselijke verenigingsleven. Door hun kritische houding weten ze dit soms tot nieuwe initiatieven en een nieuw elan te brengen.

Het derde type nieuwkomers dat Saal onderscheidt kan worden onderverdeeld in twee subcategorieën. Ten eerste de 'van twee walletjes eters', waarmee de categorie wordt aangeduid die zich in de al sterk verstedelijkte forensenplaatsen vestigt. Het gaat om mensen die in allerlei opzichten nauw met de stad verbonden willen blijven, maar er alleen niet meer willen wonen. In hun nieuwe woonplaats is het mogelijk om, vaak goedkoper dan in de stad, een betere woonruimte te verwerven. Maar dat is dan ook meestal de enige relatie die ze daar onderhouden, ze blijven voor hun sociale leven in het algemeen, hun werk, vriendschappen, culturele oriëntatie en vrijetijdsbesteding grotendeels gericht op de stad waar ze vandaan komen.

De tweede subcategorie is die van de 'eigenlijke noodforensen'. Dit betreft mensen die nog

²³ C.D. Saal, 'Dorp en route, waartoe en waarheen?', *De Gids* 4 (1972) 279-286.

sterker dan de 'van twee walletjes eters' door de woningnood in de stad of de beperkte keuzemogelijkheden op de stedelijke woningmarkt naar het Groene Hart worden gedreven. Ze komen louter af op de betaalbare woningen in kleine kernen en zijn verder op geen enkele manier gemotiveerd om juist daar te komen wonen. 'Binnen een dorpsamenleving', aldus Saal, 'blijft deze forens gewoonlijk een vreemde eend in de bijt en zal hij als zodanig ook door de bevolking worden gepercipieerd'.²⁴ In tegenstelling tot de stille genietters, die zich in hun afgelegen boerderijen en villa's aan het zicht van de dorpsbevolking hebben onttrokken, wonen de noodforensen in de eentonige, nogal grauwe nieuwbouwwijken die veelal als vreemdsoortige uitstulpingen aan de dorpskernen zijn vastgeplakt. De eigenlijke noodforensen tonen een treffende overeenkomst met het merendeel van de door Baran en Sweezy beschreven Amerikaanse stedelingen die in de naoorlogse jaren de stad ontvluchten en 'buiten' gaan wonen. 'The dwellings of [this] social group', merken de auteurs op, 'a large majority of suburban housing, are for the most part shoddily constructed tract houses erected on minimum-size lots with low life-expectancy and correspondingly high maintenance costs. The widely advertised fact that a considerable proportion of these houses are owned by their occupants should not be taken too seriously'.²⁵ De 'eigenaars' hebben zich in vele gevallen diep in de schulden moeten steken voor een hoge hypotheek en in hun nieuwe situatie worden er voortdurende aanslagen op hun beurs gedaan voor het kostbare onderhoud van huis en tuin. Toch betekenen de woningen in de landelijke nieuwbouwwijken doorgaans een verbetering ten opzichte van de woonomstandigheden in de stad, aldus Baran en Sweezy. 'Some fresh air, a few trees and plants, an additional couple of hundred square feet of floor space, and the opportunity for children to play outdoors, all constitute an improvement over the confined existence in congested urban communities'.²⁶

Nieuwe omgangsvormen

Het is duidelijk dat de stedelijke nieuwkomers op het platteland geen éénvormige groep vormen, maar dat is evenmin het geval bij de autochtone bevolking. Hoe verloopt het proces van aanpassing, waarvan in de *Tweede Nota* sprake is, of dat van de verstedelijking, waarover in de *Derde Nota* wordt geschreven? In het begin van de jaren zeventig heb ik de ontwikkelingen van nabij kunnen volgen tijdens een antropologisch onderzoek dat ik verrichtte in de Alblasserwaard. Mijn onderzoekslokatie was Giessenburg, één van de verscheidene 'kleine kernen' die dit gebied rijk is. Volgens de planologische adviezen, uitgebracht door onder andere de Provinciale Planologische Dienst van Zuid-Holland, is het dit dorp toegestaan om tussen halverwege de jaren zestig en het begin van de jaren tachtig met één tot anderhalf procent per jaar te groeien, overeenkomend met het landelijke gemiddelde. In 1967 bedraagt het aantal inwoners 3361. Volgens plan zal dit aantal dus tot 1980 met vijfhonderd mogen toenemen tot omstreeks 4000. Maar, zoals in zoveel andere kleine kernen, gaat de groei in werkelijkheid aanzienlijk sneller. Het streefgetal voor 1980 is in 1973 al ruimschoots overschreden. De stroom nieuwkomers die naar Giessenburg vloeit, komt in de tweede helft van de jaren zestig op gang. In het begin van de jaren zeventig is bijna de helft van de bevolking van Giessenburg ter plaatse geboren en getogen, terwijl ruim een kwart zich na 1964 in het

²⁴ Idem, 286.

²⁵ P.A. Baran en P.M. Sweezy, *Monopoly Capital* (New York/Londen 1968) 301.

²⁶ Idem, 302.

dorp heeft gevestigd. Een aanzienlijk deel van de nieuwkomers is afkomstig uit de stad. In Giessenburg duidt men alle allochtone forensen als 'Rotterdamers' aan en het merendeel van hen kan tot de categorie van de eigenlijke noodforensen worden gerekend.

Van een betrekkelijk soepele 'aanpassing' tussen de nieuwkomers en autochtonen is sprake voor zover het om de meeste stille genietters en pragmatische dualisten gaat, maar de positie van de noodforensen roept vooral op het eind van de jaren zestig en het begin van de jaren zeventig de nodige tegenstellingen en conflicten op. Niet alleen in Giessenburg, maar in tal van andere kleine kernen in het Groene Hart van de Randstad Holland. Dit is het gevolg van de geringe aanpassingsbereidheid van mensen die eerder tot migratie gekomen zijn door *push*factoren dan door *pull*factoren, maar tot op zekere hoogte ook van wat je – misschien wat ongelukkig – de 'tijdgeest' zou kunnen noemen. Het is een periode dat bestaande verhoudingen bijna als vanzelfsprekend ter discussie worden gesteld en aangevochten. Vooral in een dorp als Giessenburg, waar het sociale klimaat gekenmerkt wordt door een vaak moeizaam in stand gehouden 'gewapende vrede' tussen uiteenlopende levensbeschouwelijke blokken – ter plaatse 'links' (liberaal) en 'rechts' (confessioneel) genoemd –, komt de vrijmoedigheid waarmee dit in kringen van stedelingen gebeurt hard aan. Tal van kwesties, waarbij de 'Rotterdamers' de openlijke confrontatie aangaan met de vertegenwoordigers van wat zij een 'achterlijk boerendorp' geneigd zijn te noemen, doen Giessenburg van tijd tot tijd op haar grondvesten schudden. Ik heb dat elders tot in detail beschreven.²⁷

Toch treffen de allochtone forensen geen hecht bolwerk aan van door de eeuwen gelouterde tradities, hoewel sommigen die indruk ongetwijfeld hebben. De stedelijke samenleving is sterk aan veranderingen onderhevig, maar hetzelfde geldt voor het platteland, zij het wellicht op een andere manier. Een dorp als Giessenburg is nog tot in de jaren vijftig te karakteriseren als 'agrarisch', zij het dat er ook dan al een aanzienlijk deel van de beroepsbevolking buiten het dorp werkzaam is in de industrie of de dienstensector. Als gevolg van de snelle technische veranderingen die zich in het productieproces voordoen – de automatisering en de ontwikkeling van de elektronica, om maar een betrekkelijk willekeurige greep te doen – is de landbouw ingrijpend gemechaniseerd. Overal in West-Europa heeft dit verreikende gevolgen. Het aantal kleine boeren en landarbeiders neemt in snel tempo af, een betrekkelijk klein aantal boeren kan het hoofd nog boven water houden, maar heeft in toenemende mate te kampen met opvolgingsproblemen.²⁸ In 1970 is nog minder dan tien procent van de Giessenburgse beroepsbevolking in de landbouw werkzaam en deze bevolking als geheel is mobiel geworden. Er bestaat een jaarlijkse bevolkingsbeweging van soms bijna twintig procent. Ongeveer driekwart van de beroepsbevolking is werkzaam buiten de gemeente. Tot aan het begin van de jaren zeventig is het boerenelement nog prominent vertegenwoordigd in de Giessenburgse gemeenteraad, maar na 1970 zijn de vertegenwoordigers van de vroegere agrarische gemeenschap vrijwel geheel van het toneel verdwenen. De forensen vestigen zich in een 'dorp in overgang': het agrarische, bijna zelfgenoegzame karakter maakt plaats voor een meer 'open' samenleving, gekenmerkt door dynamiek en een meer kosmopolitische oriëntatie. De conflicten tussen de geboren Giessenburgers en de 'Rotterdamers' worden sterk opgeblazen, maar verdoezen in zekere zin de achterliggende tegenstellingen die het gevolg zijn van deze overgang. De nieuwkomers arriveren in een periode dat de oude 'boerenheerschappij' afbrokkelt en plaats moet maken voor wat je de nieuwe 'middenklasse' zou

²⁷ Bruni, *Stedelingen op het platteland*.

²⁸ S.H. Franklin, *The European Peasantry* (London 1969).

kunnen noemen: geschoolde arbeiders, kantoorbedienden, onderwijzers, vertegenwoordigers en kleine ondernemers. De verdedigers van het 'dorpseigene' komen, mede afhankelijk van het tempo waarmee de dorpsbevolking blijft groeien, steeds meer in een geïsoleerde positie te verkeren. De 'aanpassing' waarvan in de *Tweede Nota* sprake is, lijkt eerder een kwestie van getalsverhoudingen te zijn dan van wederzijds begrip of de vurige wens zich aan elkaar te conformeren. Na de eerste periode van wederzijdse conflicten en opwinding over elkaars gedrag is er langzamerhand een zekere routine ontstaan: de meeste autochtonen en allochtonen leven langs elkaar heen en hebben elkaar weinig te melden.

Baran en Sweezy (1968) leggen er in hun beschouwing over het allochtone forensisme de nadruk op, dat de trek van stedelingen naar buiten – met alle nadelen vandien – in ieder geval tot voordeel strekt van met name de vrouwen. Juist vanwege de verbetering van de woonsituatie gaan zij er aanzienlijk op vooruit, in tegenstelling tot hun echtgenoten, die immers geconfronteerd worden met langere reistijden naar hun werk en te maken krijgen met het dagelijks toenemende aantal files op de autowegen. Ook in deel 2a van de *Derde Nota* wordt iets dergelijks naar voren gebracht. Maar in Nederland komt de trek naar buiten op gang in een periode dat er ook sprake is van een langzaam ontluikende 'onvrede' bij vrouwen. Het streven van een toenemend aantal gehuwde vrouwen om naast hun huishouden buitenshuis te werken wordt in de nieuwe omstandigheden op het platteland juist gefrustreerd. Ook de mogelijkheden om uitgebreid te winkelen, vriendinnen te bezoeken, of in andere opzichten af en toe van het huishouden te zijn verlost, nemen op het platteland sterk af. De dorpsarts te Giessenburg vertelt me verontrust te zijn over het hoge valiumgebruik onder 'Rotterdamse' vrouwen in het begin van de jaren zeventig. Ze hebben te lijden onder gevoelens van eenzaamheid en een grenzeloze verveling. Vooral voor deze categorie vrouwen is in de jaren zeventig een populaire aanduiding in omloop gekomen: de 'groene weduwe', een weinig vleisende, maar ook misleidende uitdrukking.

De suggestie wordt gewekt dat de eenzaamheid en de verveling van vrouwen in de nieuwbouwwijken van kleine kernen is toe te schrijven aan het feit dat hun echtgenoten zelden thuis zijn, maar dat is niet waar de schoen wringt. Kenmerkend voor het sociale leven in veel nieuwbouwwijken is de preoccupatie met kinderen en opvoedingsproblemen. De vele jonge echtparen worden door de beslommingen van het ouderschap naar elkaar toegedreven en op dit terrein heerst zo'n zware sociale druk en sociale controle, dat het voor talloze jonge moeders verstikkend is, om nog maar te zwijgen over kinderloze echtparen. Van sociaal isolement is dus eigenlijk niet zozeer sprake als wel van een gebrek aan privacy. Verhuizing naar een nieuwbouwwijk buiten de stad betekent voor veel vrouwen niet dat ze zich eenzaam voelen vanwege het feit dat hun mannelijke partners de hele dag de deur uit zijn, maar dat ze terecht komen in een éézijdige, 'verarmde' sociale omgeving. Door de vaak moeilijk te overbruggen afstand tot de stad, het ontbreken van werkgelegenheid en voldoende gedifferentieerde contactmogelijkheden en voorzieningen, worden vrouwen over het algemeen gedwongen tot een betrekkelijk kleurloos 'thuisvrouwenbestaan'. In de kleine kernen bestaan geen mogelijkheden tot het volgen van opleidingen of cursussen, kinderopvang of andere verlichtende omstandigheden. In de moderne 'doorzonwoningen', die zo typerend zijn voor de nieuwbouwwijken op het platteland, is zelden of nooit een eigen ruimte voor vrouwen geprojecteerd, waardoor niet alleen de afzonderingsmogelijkheden binnenshuis beperkt zijn, maar ook de afzonderingsmogelijkheden ten opzichte van de buitenwereld. In

menige wijk kijkt men elkaar als burens vrijwel letterlijk op de vingers, doorzonwoningen zijn tevens 'doorkijkwoningen', zoals Betty Friedan ze heeft betiteld in haar roemruchte *The Feminine Mystique*:

Er zijn geen echte muren of deuren; in haar prachtige electronische keuken is de vrouw nooit van haar kinderen gescheiden. Ze hoeft zich nooit een ogenblik alleen te voelen, hoeft nooit op zichzelf te staan. In die lawaaierige doorkijk-huizen kan ze haar identiteit vergeten.²⁹

De ervaringen van het vrouwelijke deel van de allochtone forensen hebben er in belangrijke mate toe bijgedragen dat het aanvankelijke enthousiasme waarmee de trek naar buiten werd begonnen na verloop van tijd werd getemperd. Juist de veelzijdigheid van de contacten in de stad heeft bij vele oud-stedelingen op het platteland tot onvrede en heimwee geleid en tot overwegingen om weer terug te keren. De sociologen Blauw en Pastor laten dergelijke spijtoptanten in een onderzoeksrapport uitvoerig aan het woord.³⁰ Het gaat om 'terugkeerders' naar de stad Utrecht. Over haar ervaringen in Maarssenbroek zegt een vrouw: 'Ik zat de hele dag in dat huis. En de mensen waren allemaal weg. Ook de vrouwen (...). Ik woonde alleen in een wereldje. Ik was helemaal alleen. Ik kon er gewoon niet meer tegen'. Een ander klaagt juist over de aard van de contacten in een overloopp gemeente: 'Het is een raar soort contact wat je hebt, want achteraf gezien was het vreselijk gezellig met de burens. 't Ging allemaal prima, maar je blijft altijd de mevrouw die geleerd heeft. Je moet een beetje manoeuvreren. Je vermijdt moeilijke woorden, je vermijdt onderwerpen waar je best over zou willen praten. Nou ja, het contact ligt op de dingen waar men zich daår voor interesseert'. Een derde wordt hypernervuus in de riant flat die gelegen is in een bosrijke gemeente. Ze voelt zich 'ingepakt in een sigarenkistje, alleen maar voetstappen opzij en boven'. Op een dag zegt ze tegen haar echtgenoot: 'Simon, ik wil terug naar Utrecht!'. Nu woont ze tot haar volle tevredenheid op een oud bovenhuis in de buurt van een druk kruispunt.

Conclusie: terug naar de stad?

De stad is weer 'in'. Komt dit door de massale terugkeer van spijtoptanten? Nee. De voortgaande 'motorisering' in Nederland heeft ertoe geleid dat de mobiliteit is toegenomen en de afstanden kleiner zijn geworden. Meer en meer allochtone forensen zijn daardoor huns ondanks bijna automatisch terechtgekomen in de categorie van de 'van twee walletjes eters'. In dorpen als Giessenburg is men geschrokken van de strubbelingen met de noodforensen en heeft men ernaar gestreefd de verdere uitbreidingen wat doelbewuster aan te pakken en te mikken op het 'betere publiek'. Inmiddels heeft deze situatie er toe geleid dat het beslag op de ruimte, waar de opstellers van de *Tweede Nota* nog zo beducht voor zijn, zorgwekkende vormen heeft aangenomen, zeker in de Randstad Holland. De bestaande infrastructuur van toe- en afvoerwegen rondom centra van werkgelegenheid schiet schromelijk tekort. Dit is mede het gevolg van het feit dat werknemers over een steeds omvangrijker recruiteringsgebied geworven moeten worden, zodat de werkgelegenheid zelf haar eigen bereikbaarheid bedreigt. Een 'groeipool' als Schiphol, bij voorbeeld, is soms nauwelijks meer te bereiken met

²⁹ B. Friedan, *The Feminine Mystique* (New York 1963).

³⁰ W. Blauw, en G. Pastor, *Terug naar de stad*, intern rapport Erasmus Universiteit (Rotterdam 1980).

particulier vervoer. Zonder drastische ingrepen zal het aantal particuliere auto's de komende twintig jaar met 50 tot 70% groeien.

Wat is dan wel de achtergrond van de toegenomen populariteit van steden? Het lijkt erop dat auteurs als Bahrdt zich nogal verkeken hebben op de stedelijke ontwikkelingen van de jaren vijftig en zestig. Wat zich in die tijd manifesteert is niet de ontwikkeling van *ghost towns*, maar een overgangperiode tussen verschillende typen stedelijk bestaan. Steden zijn niet langer productiecentra, die drijven op een goed gedisciplineerde arbeidersbevolking, maar centra van consumptie en vermaak, met een uiterst mobiele, grillige arbeidsmarkt, die niet alleen een groot aantal langdurig werklozen kent, maar ook een groeiend leger goed opgeleide, in velerlei sectoren inzetbare arbeidskrachten die gericht zijn op een bont geheel van dienstverlening. Steden zijn nog steeds onaantrekkelijk voor de jonge, beter gesitueerde gezinnen met kinderen, maar blijken een magnetische werking uit te oefenen op allerlei soorten 'alleenstaanden'. Uit een stad als Amsterdam, die niet representatief is voor alle grote steden in Nederland maar misschien wel laat zien waar het met deze steden naartoe gaat, lijken gezinnen met kinderen als sneeuw voor de zon verdwenen te zijn. Het totaal aantal woningen in Amsterdam bedraagt anno 1990 omstreeks 330.000 en deze hebben een gemiddelde bezetting van iets meer dan twee personen. Ruim veertig procent van het aantal woningen wordt slechts door één persoon bewoond, ruim dertig procent door twee personen. De laatste tien jaar is het aantal woningen dat wordt bewoond door drie of meer personen met omstreeks tien procent gedaald. De alleenstaanden maken de overheersende bevolkingscategorie uit, zeker in de binnensteden. Na wensen en verlangens houden een rijk geschakeerd aanbod van uitgaans- en consumptiemogelijkheden in stand. In Amsterdam bestaan alleen al ruim vierduizend horecagelegenheden, in alle soorten en maten. De alleenstaanden zijn de basis van een schier onuitputtelijk reservoir van sociale contacten en een dynamische markt voor de meest uiteenlopende relatievormen.

Na het midden van de jaren tachtig is de bevolking van Amsterdam sinds lange tijd weer gegroeid. De jaarlijkse instroom van – momenteel – zo'n 40.000 vestigers wordt niet meer teniet gedaan door een nog groter aantal vertrekkers. De laatste bevolkingstoename dateert uit de jaren vijftig. Voor zover zich 'nieuwe stedelingen' vestigen betreft dit voornamelijk buitenlandse vluchtelingen of werknemers van buitenlandse bedrijven. De kern van de groei is gelegen in het feit dat mensen die (tijdelijk) naar de stad komen om hier te studeren in toenemende mate blijven hangen, ze hebben geen zin meer om terug te gaan naar de overloopgebieden en de kleine kernen waar ze van afkomstig zijn. Op bescheiden schaal constateren Fava en Desena iets dergelijks bij de door hen bestudeerde *suburban generation* in de staat New York. Een deel van deze generatie ondergaat tijdens de studie een *urban conditioning*, waardoor men de grote stad leert ervaren als een aantrekkelijke plaats om te wonen. Als men uiteindelijk naar de stad vertrekt, of er na de studie blijft hangen, heeft men doorgaans positieve ervaringen. Ervaringen die ingaan tegen het wijd verbreide negatieve oordeel over het stedelijke bestaan. 'They find self-development and personal fulfillment in the city, relating these directly to the diversity, variety, rapid change, and unpredictability of the city.'³¹ Het nieuwe elan van de stad is dus niet zozeer toe te schrijven aan allochtone forensen die spijtoptanten geworden zijn, maar aan hun kinderen. Na een jeugd lang buiten te hebben gewoond, houden ze het daar wel voor gezien.

31. Fava en Desena, *The chosen apple*, 320.

150 jaar Dordrechts Museum. Ontstaan en ontwikkeling van een kunstcol- lectie

Op 26 november 1842 werd de Vereniging Dordrechts Museum opgericht. Dit was het resultaat van een oproep waarin vijf Dordtse notabelen zich tot hun stadgenoten hadden gewend om 'een Museum van Schilderijen door Dordrechtsche schilders en andere Kunstwerken daar te stellen, waardoor de talenten der levende meesters meer bekend – duurzaam bewaard – en jonge kunstenaars in staat gesteld worden het penseel van beroemde schilders na te volgen.'

Het museum werd ondergebracht in de bovenzaal van de in 1841 gebouwde Boterbeurs aan de Wijnstraat, die de gemeente beschikbaar had gesteld. De eerste aankoop voor de museumcollectie was een schilderij van Willem de Klerk, *Gezicht langs de Rijn*, dat in opdracht werd vervaardigd.

Tijdens de eerste jaren van haar bestaan kocht de vereniging zes schilderijen, waaronder een stads-

gezicht van J. Rutten, dat werd verworven op voorwaarde dat hij een deel 'ter genoegen der leden' zou overschilderen en dat hij lid van de vereniging zou worden. De eerste expositie vond plaats in 1845, waarbij de bescheiden collectie was aangevuld met enkele schilderijen van Dordtse meesters, voor het merendeel afkomstig uit de verzamelingen van de bestuursleden.

In 1852 schonk een van de bestuursleden, ex-commandant van de plaatselijke schutterij, de nog in zijn bezit zijnde vaandels, waardoor de collectie niet meer uitsluitend tot schilderijen was beperkt.

Een tweede verandering deed zich voor in 1854, toen de bepaling dat alleen maar schilderijen van Dordtenaren mochten worden gekocht, werd geschrapt. In dat jaar verwierf men onder andere een interieur van F. de Braekeleer en een valkenjacht van J.J. Moerenhout.

In 1857 kreeg het museum enige schilderstukken van Ary Scheffer ten geschenke die eigendom waren van de kunstenaar en zijn vrouw. Voorwaarde was dat de ruimte waarin de werken kwa-

Afb. 1. Willem de Klerk, *Gezicht aan de Rijn*, 1843, paneel, 66,2 x 89,9 cm. Het eerste schilderij van de collectie, gemaakt in opdracht van het bestuur van de Vereniging Dordrechts Museum.

Afb. 2. Leonard de Koningh, *Portret van Leendert Dupper Wzn.*, 1870, doek, 73,3 x 61,3 cm. Dupper was van 1866 tot 1870 bestuurslid van de Vereniging Dordrechts Museum en legateerde f100.000,- en zijn collectie schilderijen.

men te hangen zou worden opgeknapt. De Schefferverzameling werd in 1858 nog eens met acht werken aangevuld, die de in zijn tijd beroemde kunstenaar bij zijn dood aan het museum had nagelaten.

Ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van de vereniging verscheen in 1867 de eerste catalogus van de verzameling; deze was onderverdeeld in vier rubrieken: oude kunst met 13 schilderijen, moderne kunst met 40 werken, rariteiten met 10 voorwerpen en Scheffers Museum met 27 werken.

In 1870 overleed het bestuurslid Leendert Dupper Wzn. Aan de Staat der Nederlanden liet hij zijn 'oude meesters' na ter plaatsing in het Rijksmuseum te Amsterdam. Aan het Dordtse museum legateerde hij f100.000; en zijn moderne collectie, waaronder schilderijen van Cornelis Springer en Johannes Bosboom. Dit legaat betekende een belangrijke aanzet tot de groei van de collectie die tot dan slechts van bescheiden omvang was.

Een aanwinst van betekenis was de marmeren buste van de staatsman Johan de Witt, in 1665 vervaardigd door Artus Quellinus, die het museum in 1891 ten geschenke kreeg. Dit fraaie specimen van Zuidnederlandse beeldhouwkunst vormt nog steeds een van de hoogtepunten in de collectie.

In de jaren '70 groeide de collectie gestaag door aankopen van werk van onder anderen David Bles, B.C. Koekkoek, August Allebé en de historischschilders Charles Rochussen en H.A. van Trigt.

Nadat in 1879 nog een curieus schilderij van Struys, *Luthers dood*, ter bezichtiging was opgesteld, viel er een zekere kentering te bespeuren in de smaak van de bestuurders: eigentijdse werken van Louis Apol en Henriette Ronner werden aangekocht en de Haagse School schilder Theophile de Bock kreeg een tentoonstelling.

Door aankopen en schenkingen kwam het museum in de jaren '80 in het bezit van belangrijke schilderijen van Jozef Israëls, Benjamin Cuyp en Ferdinand Bol. De 17e-eeuwse aanwinsten werden gekocht op advies van de gezaghebbende kunsthistoricus dr. A. Bredius.

Simon van Gijn

In 1891 werd mr. Simon van Gijn tot voorzitter van het bestuur gekozen. Van Gijn (1836-1922) kwam uit gegoede familie; zijn grootvader was reder in Vlaardingen en zijn vader was medefirmant van het bankiershuis Hooghwinkel & Co in Dordrecht. Hij studeerde rechten in Leiden en in 1862 promoveerde hij daar in Romeins en hedendaags recht. Na een korte tijd als advocaat in Dordrecht werkzaam te zijn geweest, kwam er bij de firma van zijn vader een plaats vrij, welke hij

Afb. 3. Interieur van het Dordrechts Museum in de Boterbeurs aan de Wijnstraat.

zijn verdere leven zou vervullen. Van jongs af aan had Van Gijn belangstelling voor geschiedenis getoond en verzamelde hij kunstvoorwerpen. Zijn collectie van 17e tot 19e-eeuwse kunst en kunstnijverheid en zijn huis liet hij bij zijn dood na aan de Vereniging Oud-Dordrecht die in 1925 het geheel als Museum mr. Simon van Gijn voor het publiek openstelde.

Onder leiding van mr. Simon van Gijn ging het museum een periode van grote voorspoed tegemoet. De collectie werd met enkele interessante aanwinsten verrijkt, zoals werk van G.H. Breitner, Jacob en Willem Maris, Albert Neuhuys, Johannes Bosboom en de 17e-eeuwse Dordtse meesters Jacob Gerritsz. Cuyp en Samuel van Hoogstraten.

In 1894 wordt de verzameling plaatselijke oudheden, waaronder ook een aantal schilderijen van historische of topografische aard, die door de specifieke belangstelling van mr. Simon van Gijn een deel van het museum vulde, elders ondergebracht. Vanaf dat moment is het Dordrechts Museum weer uitsluitend kunstmuseum. Ook het heersende ruimtegebrek kon op deze manier enigszins worden ondervangen.

In 1900 kwam een grote partij kunstwerken van Ary Scheffer uit het bezit van zijn enige dochter Cornelia Marjolin-Scheffer die in 1899 was overleden, naar Dordrecht. In het legaat was de voorwaarde opgenomen dat het werk in aparte zalen moest worden ondergebracht. Haar echtgenoot, dr. René Marjolin, had eerder het aanzienlijke bedrag van 200.000 Franse franken aan het museum vermaakt, welk kapitaal deels moest worden besteed aan kunst aankopen en deels aan steun aan behoeftige Dordtse kunstenaars. Door de grote hoeveelheid kunstwerken waarmee de museumcollectie plotseling werd uitgebreid, was het vinden van een passende ruimte zeer urgent geworden.

Inmiddels was het plaatselijke krankzinnigen-gesticht in 1898 opgeheven. Een gedeelte van de ruimte die hierdoor was vrijgekomen zou – zo dacht het verenigingsbestuur – na verbouwing uitstekend geschikt zijn als museum. De gemeente was bereid het gebouw in gebruik te geven, mits de vereniging financieel wilde bijdragen aan de verbouwingskosten. Aldus geschiedde en in 1904 werd het aan de Vest gelegen pand, waarvan

de ingang naar de Lindengracht werd verplaatst, geopend. In 1907 veranderde men de naam Lindengracht in Museumstraat. Vanaf dat moment werden niet alleen exposities op aanvraag gehouden, zoals tot dan gebruikelijk, maar ging het bestuur ook zelf tentoonstellingen organiseren. Het kunstbezit onderging nog voortdurend uitbreiding: de afdeling oude kunst met werk van Hubert van Ravesteyn en Isaac van Duynen, de collectie 'modernen' met onder andere Ed. Karsen, J. H. Weissenbruch en W. B. Tholen; rond 1900 brachten schenkingen werk van A. Waldorp en Jan Toorop binnen.

Hidde Nijland

Hidde Nijland (1853-1931) was de zoon van een koopman uit Leeuwarden. Na zijn huwelijk, in 1880, met Adriana Volker vestigde hij zich in Dordrecht, waar hij de leiding had over een bindrottingshandel. Met het geld dat hij in 1890 van zijn schoonvader erfd kon hij zijn zaken aan een waarnemer overlaten en zich geheel toeleggen op het verzamelen van kunst. Zijn huis aan de Prinzenstraat (tegenwoordig de nrs. 38/40) herbergde tenslotte een grote collectie schilderijen en tekeningen van kunstenaars van de Haagse en Amsterdamse School. Van het werk van Vincent van Gogh was hij één van de vroegste bewonderaars en verzamelaars.

In 1907 volgde Hidde Nijland, na een lange tijd de functie van bestuurslid vervuld te hebben, Simon van Gijn als voorzitter van de Vereniging Dordrechts Museum op. Toen hij in 1915 zijn bestuursfunctie neerlegde, schonk Nijland een groot aantal kunstwerken van G. H. Breitner en van Vincent van Gogh aan het Dordrechts Museum en gaf tot 1924 een dertigtal werken uit zijn bezit in bruikleen.

Willem Hendrik van Bilderbeek

Notaris W. H. van Bilderbeek (1855-1918) hanteerde, als opvolger van Hidde Nijland, tot zijn dood in 1918 de voorzittershamer. Omstreeks 1885 was Van Bilderbeek, notaris in Dordrecht, begonnen kunst te verzamelen. Zijn collectie groeide uit tot een der belangrijkste op het gebied van de moderne kunst rond de eeuwwisseling met werk van kunstenaars uit de Haagse en Amsterdamse School en navolgers zoals Jacob en Willem Maris, Jozef en Isaac Israëls, J. H. Weissenbruch, Breitner, Louis Apol en Anton Mauve, enkele buitenlanders als Fantin Latour en Mantini en een collectie Haags aardewerk. Bij zijn

overlijden legateerde hij zijn woonhuis, zijn kunstverzameling en bovendien een aanzienlijk geldbedrag aan de Staat der Nederlanden. Het woonhuis 'Cronenburch' in de Wijnstraat zou als museum worden ingericht onder de naam Rijksmuseum van Bilderbeek-Lamaison. Lamaison was de naam van zijn echtgenote Johanna Adriana Cornelia van Bilderbeek-Lamaison van Heenvliet. Van het nagelaten geld, het zogenoemde 'Schilderijfonds van Bilderbeek', zouden 'uitsluitend kunstwerken van erkende levende Hollandse Meesters' mogen worden aangekocht. In 1954 besloot de Staat der Nederlanden, in overleg met de erfgenamen, in plaats van het rendement van het pand 'Cronenburch' een bedrag ineens aan de Gemeente Dordrecht ter beschikking te stellen ten behoeve van een nieuwe behuizing van de collectie in het Dordrechts Museum. Ten slotte werd besloten de verzameling geen aparte ruimte te geven, maar te integreren in die van het museum.

Eerste directeur

Hoewel door toename van de werkzaamheden de taak en de verantwoording van de bestuursleden steeds zwaarder werd, duurde het nog tot 1921 voordat men een directeur aanstelde. Deze functionaris, jhr. E. W. C. Six, werd directeur van zowel het Dordrechts Museum als de Rijksverzameling Van Bilderbeek-Lamaison, die zich toen nog in een gebouw elders in Dordrecht bevond.

Toen Hidde Nijland in 1924 zijn omvangrijke bruikleen terugvroeg, werd in de benedenzalen een nieuwe opstelling gemaakt, waardoor de schilderijen van Dordtse meesters als de familie Cuyp, Aert de Gelder en Nicolaes Maes beter konden worden gepresenteerd.

Na in 1925 een bruikleen van het Amsterdamse Rijksmuseum met enkele specifiek Dordtse 17e-eeuwse schilderijen te hebben ontvangen, breidde de collectie zich in 1927 uit met het vorstelijke legaat van mevrouw Loffelt-de Groot. Zij vermaakte enkele 17e-eeuwse stukken en een twintigtal schilderijen, prenten en tekeningen uit de late 19e en vroege 20e eeuw van kunstenaars als Jozef Israëls, N. Bastert, J. B. Jongkind, J. H. van Mastenbroek, Theophile de Bock en J. H. Weissenbruch. Uit het oeuvre van de Dordtse portrettit Jan Veth kreeg het museum van zijn weduwe een grote hoeveelheid schilderijen, tekeningen en grafiek ten geschenke. Legaten brachten het museum verder in het bezit van werk van A. H. Bakker Korff, Johannes Bosboom, J. Klin-

kenberg, Willem de Klerk, Roland Larij en P.C. Wonder. In verband met deze aanwinsten, gevolgd door werk van Benjamin Cuyp, Nicolaes Maes en Jan Sluyters, ontstond een nijpend gebrek aan ruimte. Het zou echter tot 1976 duren voordat een aanvang gemaakt kon worden met de zo noodzakelijke uitbreiding.

Tot de bijzondere verdiensten van jhr. Six behoorde het samenstellen van een uitvoerige catalogus van het museumbezit in 1928 en van de afzonderlijke Schefferverzameling in 1934.

Tijdens de tweede wereldoorlog vond een deel van de collectie elders een veilig onderdak. Het museum, dat tengevolge van oorlogsomstandigheden in 1939 was dichtgegaan, kon pas in 1947 definitief worden heropend.

De heer L.J. Bol die in 1949 tot directeur van de (Dordtse) musea was benoemd, zou een specialistisch stempel op het museum gaan drukken, waardoor het nationale en internationale bekendheid kreeg. Bol vroeg vooral aandacht voor stillevens en 'vergeten' meesters. In 1953 ontving het museum een vijftiental schilderijen van 17e-eeuwse Dordtse meesters als J.G. Cuyp, Nicolaes Maes, Arnold Houbraken en Bartholomeus Assteijn in langdurig bruikleen van het Rijk. De Stichting Openbaar Kunstbezit schonk in 1958 een schilderijtje van Roelant Savéry ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan van de Vereniging Rembrandt. Deze vereniging zou voor belangrijke financiële steun zorgen bij diverse aankopen die daarna nog volgden, waaronder een keukenstillevens van Hubert van Ravesteyn, door Bol getypeerd als 'de bekoring van het eenvoudige'.

Vóór het aantreden van directeur Bol behoorden de tekeningen tot een verwaarloosd gebied. Er was dan ook maar een tiental bladen in de collectie aanwezig. Sinds die tijd nam de belangstelling voor de tekenkunst echter sterk toe en groeide de collectie door schenkingen, legaten, langdurig bruikleen en - in mindere mate - door aankopen. Er werden regelmatig tekeningen- en tekenstelseltoestellingen georganiseerd, in hoofdzaak van Dordtse kunstenaars uit de 19e eeuw, die soms een schenking of legaat als aanleiding hadden.

Moderne kunst

In 1966, nadat Bol was opgevolgd door de heer P.N. H.J. Domela Nieuwenhuis, werd de Stichting tot Beheer en Exploitatie van het Dordrecht Museum opgericht. De vereniging ontbrak het namelijk aan voldoende financiële middelen om de lasten van personeel en exploitatie zelf te blij-

ven dragen. In de stichting participeerde de gemeente, zowel bestuurlijk als financieel. Het voortbestaan van het museum was hierdoor voorlopig verzekerd. Er was niet alleen een andere beheersvorm gekomen, ook het tentoonstellings- en aankoopbeleid onderging een opvallende wijziging. Was de heer Bol vooral een specialist op het gebied van oude kunst, de nieuwe directeur zou met name meer aandacht gaan besteden aan de moderneren. Al in 1966 kwam dat tot uiting toen het museum een belangrijk bruikleen binnen haar muren kreeg: schilderijen en tekeningen van hedendaagse kunstenaars als Appel, Corneille, Lucebert en Heyboer. Ondanks de nadruk op de moderneren, werd ook de oude kunst niet verwaarloosd: schilderijen van Nicolaes Maes, Dirck Dalens en Aart Schouman vormden een waardevolle aanvulling van de verzameling. Voor de COBRA-collectie werd werk van Corneille en Lucebert aangekocht, terwijl legaten en schenkingen zorgden voor verdere uitbreiding van zowel de afdeling oude als moderne kunst.

Ten behoeve van exposities van hedendaagse kunst, met name van Dordtenaren, was in 1972 een extra zaal aan de bestaande ruimten toegevoegd.

Vanaf 1975 gingen de beide Dordtse musea (Dordrecht Museum en Museum mr. Simon van Gijn) die sinds 1923 onder één directie hadden gestaan, afzonderlijk opereren: Domela Nieuwenhuis werd directeur van Museum van Gijn, terwijl het Dordrecht Museum verder ging onder leiding van drs. J.M. de Groot.

Met de nieuwe leiding trad ook een ander tijdperk in. Enerzijds werd door het organiseren van veel publiek trekkende tentoonstellingen en de bevordering van educatie en publiciteit het museum meer in de schijnwerpers geplaatst, anderzijds werden de door Domela Nieuwenhuis in gang gezette sociaal-maatschappelijke tendenzen in het expositiebeleid tot een minimum gereduceerd.

Het tekeningenbezit, dat onder Bol tot ontwikkeling was gekomen, kreeg nu hernieuwde aandacht.

In 1976/77 vond de lang verwachte uitbreiding en verbouwing plaats, waarbij onder andere een grote zaal voor moderne kunst, een filmzaal, een schilderijendepôt van twee verdiepingen en een koffiehuis aan het museum werden toegevoegd.

Tot de belangrijkste aankopen in de periode De Groot tot aan de opening van de museumuitbrei-

ding behoorde een serie behangschilderingen van de Dordtse schilder Jacob van Strij, die omstreeks 1790 waren gemaakt voor een Dordts patriciërshuis, en een kruisiging van J.G. Bornwater, een van de zeldzame voorbeelden van 16e-eeuwse religieuze schilderkunst in Dordrecht. Deze schilderstukken vormden de eerste in een reeks van belangrijke aanwinsten die de laatste drie decennia met financiële steun van de Vereniging Rembrandt aan het museumbezit zouden worden toegevoegd. In dit verband kocht men zeven 17e-eeuwse schilderijen, drie werken van Aelbert Cuyp (een ruitersstuk, een stalinterieur en een landschap met herder en vee), twee stukken van Samuel van Hoogstraten (een bijbels tafereel en een kerkinterieur), een religieus werk van Paulus Lesire en een bijbelse voorstelling van Benjamin Cuyp, een vroeg 18e-eeuws mythologische voorstelling van Arnold Houbraken, vijf werken van de 19e-eeuwse Dordtse schilders Jacob van Strij, J.C. Schotel, Willem de Klerk en Abraham Teerlink en een stilleven van de 20e-eeuwer Dick Ket. Tot de bijzondere aanwinsten in de jaren '80 behoorde ook een zeldzaam stilleven van Adriaen Coorte uit 1690. Dit doek bevond zich al sinds 1973 als bruikleen in de verzameling en bleek in 1987 – na het overlijden van de eigenaresse – aan het museum te zijn nagelaten. Afgezien van diverse bruiklenen waarmee de collectie in bovengenoemde periode werd verrijkt, kocht het museum ook werk van verschillende kleinere meesters aan. Met ingang van 1978 was ook keramiek tot het verzamelgebied gaan behoren, wat tevens consequenties inhield voor het expositiebeleid.

In 1979 kreeg het museum officieel de gemeentelijke status, hetgeen de opheffing van de Stichting tot Beheer en Exploitatie van Dordrechts Museum tot gevolg had. De kunstwerkencollectie, voor zover het de eigendommen van de Vereniging Dordrechts Museum betrof, ging in langdurig bruikleen over aan de gemeente.

Voor wat de aankoop van oudere kunst betreft richt men zich volgens de beleidsnota van de directeur (1980) in de eerste plaats op de Dordtse schilder- en tekenkunst van de 17e tot en met de 19e eeuw en de nationaal vernieuwende tendenzen aan het eind van de vorige eeuw.

Behalve kunst van oudere datum koopt men ook jaarlijks werk van hedendaagse kunstenaars. Een belangrijk deel van het budget dat het museum aan moderne kunst besteedt, wordt gesubsidieerd door het Ministerie van WVC in het ka-

der van de 'tijdelijke uitkeringsregeling ten behoeve van aankopen moderne beeldende kunst door musea'. Sinds 1984 profiteert het museum van deze regeling, waardoor de afdeling moderne kunst tot nu toe kon worden uitgebreid met schilderijen van onder anderen Armando, Eugène Brands, Jurjen de Haan, J.C.J. van der Heyden, Ger Lataster, Wim Schuhmacher, Kees Verwey en enkele plaatselijke kunstenaars.

Een andere bron, waaruit geld voor aankopen naar het museum vloeit, is het 'Schilderijenfonds Van Bilderbeek', waarvan de revenuen worden aangewend voor de aankoop van 'kunstwerken van erkende levende Hollandse Meesters', zoals in het testament van de heer W.H. van Bilderbeek is bepaald. De verzameling van het Rijksmuseum Van Bilderbeek-Lamaison die in de collectie van het Dordrechts Museum is geïntegreerd, kon tot dusver worden aangevuld met modern werk van onder anderen Karl Appel, Armando, Constant, Reinier Lucassen, Jaap Nanninga, Piet Ouborg, Wim Schuhmacher, Kees Verwey en Carel Visser.

Uitgangspunt bij de aankoop van moderne kunst is het uitbouwen van de verzameling van nationaal karakter met werken die hierbij aansluiting vinden en geheel ontbrekende stromingen uit het recente verleden te negeren, tenzij een belangrijke schenking of legaat dit voornemen doorkruist. De aankopen hebben zich de laatste jaren bewogen in de richting van de abstract-expressionistische Nederlandse schilderkunst, waarbij bepaalde kernen worden gevormd. Daarnaast worden ook plaatselijke kunstenaars in hun ontwikkeling gevolgd en – indien hun werk daartoe aanleiding geeft – aangekocht. Bovendien komt uit het Legaat Scheffer, beheerd door het bestuur van de Vereniging Dordrechts Museum, elk jaar geld beschikbaar voor kunstaankopen. Gezien het bescheiden bedrag dat de baten van het legaat Scheffer opleveren, besteedt men deze voor grafiekaankopen. Daar de grafiekcollectie van het museum vooral een grote leermeester te zien gaf in de kunst van het eind van de 19e en de gehele 20e eeuw is 1885 (het jaar van het ontstaan van de Nederlandse Etsclub) gekozen als beginpunt van de te bestrijken periode tot nu toe. Daarnaast en daarmee samenhangend koopt het museum ook zelf grafiek uit eigen middelen.

De totstandkoming van een prentenkabinet begin 1980 bood het museum een goede gelegenheid om voortaan kleine exposities te houden van grafiek, tekeningen en foto's.

Afb. 3. Samuel van Hoogstraten, *Trompe-l'oeil* stillevens, 1664, doek, 47 x 61,5 cm. Aanwinst ter gelegenheid van het jubileumjaar 1992.

De museumverzameling telt nu ongeveer 3000 kunstvoorwerpen, waaronder ruim 800 schilderijen en meer dan 2000 stuks tekeningen en grafiek. Van de vaste collectie is de eerste catalogus sinds 1928 verschenen in 1985, waarin de tussen 1700 en 1850 vervaardigde schilderijen zijn opgenomen. Op het ogenblik is het deel dat de werken na 1850 bevat in voorbereiding. Van de rijksverzameling Van Bilderbeek-Lamaison kwam reeds in 1978 een catalogus uit.

Begonnen als museum dat alleen maar werk van Dordtse kunstenaars aankocht en dan – gezien de beperkte middelen – nog in bescheiden mate, is het Dordrecht Museum uitgegroeid tot een internationaal bekende kunstinstitution. Hoewel het verzamelbeleid hoofdzakelijk beperkt blijft tot Nederlandse schilder- en tekenkunst van de 17e eeuw tot heden, bestrijkt het exposeren een iets ruimer gebied, waaronder de beeldhouwkunst. Bezuinigingen en de grote druk waaraan de relatief kleine staf van personeel voortdurend bloot stond, hebben intussen geleid tot een reductie van het aantal exposities, dat aan het begin van de jaren '80 tot meer dan tien per jaar was opgelopen. Bovendien zijn specifieke onderdelen als keramiek en fotografie voorlopig buiten het aandachtsveld geplaatst.

Jubileum

Dit jaar bestaat het museum 150 jaar. Het jubileum ging gepaard met allerlei feestelijke activiteiten, die zich in de loop van het jaar voltrokken. Zo werd tot 5 juli een tentoonstelling gehouden van een selectie uit het tekeningenbezit van de 17e tot de 20e eeuw dat in de loop van 150 jaar is verworven.

Op 11 september vond de presentatie plaats van een jubileumboek dat een overzicht geeft van '150 jaar Dordrecht Museum'. Van 29 november 1992 tot 28 februari 1993 is een tentoonstelling te zien met als titel 'De Zichtbaere Werelt', schilderkunst uit de Gouden Eeuw in Hollands oudste stad. Deze expositie bevat ook enkele van de schilderijen die in maart 1989 het doelwit vormden van een aanslag door een bezoeker, waarbij tien 17e-eeuwse topstukken zwaar werden beschadigd. Mede dank zij het feit dat het Dordrecht Museum een vaste restaurator in dienst heeft en over een eigen – in 1985 in gebruik genomen – atelier beschikt, kon de restauratie van de getroffen kunstwerken volgens plan verlopen.

Een speciale aanwinst ter gelegenheid van het jubileumjaar vormt het vrij zeldzame paneel van Samuel van Hoogstraten, voorstellend een *trompe l'oeil* stillevens uit 1664, dat met steun van de Vereniging Rembrandt kon worden aangekocht. Dit schilderij zal met ca. 80 andere een plaats krijgen in de expositie 'De Zichtbaere Werelt'.

Wim de Paus¹

Literatuur

- Kwartaal & Tekenen van Dordrecht* III (1977) nr. 3/4, p. 40 e.v., uitgave Gemeentelijke Archiefdienst Dordrecht.
Jaarverslagen Dordrecht Museum, 1976-1989.
Beleidsnota directeur, Dordrecht Museum, 1980.
Verzameling Van Bilderbeek, Rijksmuseum Van Bilderbeek-Lamaison, Dordrecht, 1978.
Museum, Dordrecht Museum/Museum mr. Simon van Gijn, uitgave Kosmos, Amsterdam.

¹ Wim de Paus is hoofd van de Afdeling Voorlichting en Publiciteit van het Dordrecht Museum.

Boeken in het kort

Holland algemeen

Projectgroep 'Boek LTB 75 jaar', eindredactie J.M. van Marrewijk, *Blijvende dynamiek. 75 jaar geschiedenis van de Katholieke Land- en Tuinbouwbond LTB, deel I: 1915-1945*. Haarlem, Katholieke Land- en Tuinbouwbond LTB, 1992. 128 blz.

In dit eerste deel wordt door een aantal auteurs de geschiedenis beschreven van de katholieke land- en tuinbouwbond LTB in de periode tot het einde van de Tweede Wereldoorlog. Het werkterrein van de LTB is de provincies Noord- en Zuid-Holland. Aan de orde komen eerst de oprichting, bestuur en organisatie en enige uitingen van katholieke karakter. Daarna worden de verschillende bonden behandeld, die van boeren, tuinders, het bloembollenvak en de boomkwekers. Dan de verzekeringstellingen, de coöperatieve Handelsraad en het bureau voor landbouwboekhouden. Tenslotte beschrijft een hoofdstuk de periode van de Tweede Wereldoorlog.

Noord-Holland

J.E.A. Boomgaard, *Misdaad en straf in Amsterdam. Een onderzoek naar de strafrechtpleging van de Amsterdamse schepenbank 1490-1552*. Zwolle, Waanders; Amsterdam, Publikaties van het Gemeentearchief Amsterdam, uitgegeven door de Stichting H.J. Duyvisfonds, nr. 21, 1992. 320 blz.

Het rechtssysteem van de late Middeleeuwen heeft ten onrechte de naam van zeer wreed te zijn geweest. Dit Amsterdamse proefschrift laat echter een ander beeld zien. Aan de hand van de Amsterdamse rechterlijke archieven uit die periode wordt de werkwijze van de schepenbank, de hoogste stedelijke rechtbank, belicht. Behandeld worden het criminaliteitspatroon, het vervolgingsbeleid, de vormen van straf, de strafoetening en het doel van de straffen.

Marco H.D. van Leeuwen, *Bijsland in Amsterdam, ca. 1800-1850. Armenzorg als beheerings- en overlevingsstrategie*. Zwolle, Waanders; Amsterdam, Publikaties van het Gemeentearchief Amsterdam, uitgegeven door de Stichting H.J. Duyvisfonds, nr. 19, 1992. 420 blz.

Nergens zou de armenzorg zo barmhartig zijn geweest als in Amsterdam, werd altijd beweerd. Toch was er over die armenzorg weinig bekend.

Dit Utrechtse proefschrift over de armenzorg in Amsterdam in de eerste helft van de 19e eeuw geeft antwoord op drie vragen: welke groepen gaven armenzorg en waarom, welke groepen aanvaardden die zorg en waarom, en welke gevolgen had armenzorg voor de samenleving.

C. Boschma-Aarnoudse, *'Een huys om te vergaderen ende tegerecht te houden'. Renaissance-raadhuisen boven het IJ*. Zutphen, Walburg Pers (onder auspiciën van de Stichting Rijper Museum 'In 't Houten Huis'), 1992. 103 blz.

In dit boek wordt ingegaan op het ontstaan van het raadhuis, de functies die het herbergde en de restauraties van de gebouwen. De publikatie is voorzien van een complete catalogus met omschrijvingen van de gerestaureerde raadhuisen boven het IJ (Barsingerhorn, De Rijp, Graft, Groet, Jisp, Noordschermer, Ransdorp, Schoorl, Spanbroek, en Zuidschermer). Afbeeldingen van 18e-eeuwse tekeningen en oude foto's illustreren de gesloopte exemplaren (Assendelft, Beverwijk, Hoorn, Landsmeer, Medemblik, Oosterblokker, Oosthuizen, Oostzaan, Purmerend, Purmerland, Schermerhorn, Westzaan, Wormer en Zuiderwoude).

Corn. de Jong e.a., *Gebouwd in de Rijp. Een wandeling door het beschermde dorpsgezicht van De Rijp*. Wormerveer, Stichting Uitgeverij Noord-Holland in samenwerking met de Stichting Rijper Museum 'In 't Houten Huis', 1992. 120 blz.

De Rijp werd in 1969 beschermd dorpsgezicht. Alle gebouwen binnen dat dorpsgezicht zijn in dit boek uitgetekend en beschreven. Ook is te lezen hoe het dorp zich sedert de 14e eeuw tot nu toe heeft ontwikkeld, hoe er is gebouwd en wordt gerestaureerd.

Kees Kramer, Tineke Broertjes-Vroegop, *100 jaar gereformeerde kerk Schermerhorn*. Schermerhorn, Commissie '100 jaar gereformeerde kerk Schermerhorn', 1992. 99 blz.

Geeft de geschiedenis van deze gemeente aan de hand van archiefstukken, interviews met gemeenteleden en ervaringen van predikanten.

G. Deesker, *'Hulsmanshof' van Diaconiehuis tot Stichting*. Zandvoort, Stichting Hulsmanshof, 1991. 88 blz.

Behandelt de geschiedenis van het in 1898 opgerichte diaconiehuis, later bejaardenhuis en nu complex woningen Hulsmanshof te Zandvoort,

aan de hand van een geschrift van de Zandvoortse historicus P. van der Kije KCzn en van notulen en dagrapporten.

G. Köhne, *Iemand uit Noord-Holland. Wouter Sluis 1827-1891*. Hoon, Historisch Genootschap 'Oud West-Friesland', Stolphoeve reeks xvi, 1991, 120 blz.

Biografie van Wouter Sluis uit Beemster, pionier op het gebied van de waterhuishouding, de kaasbereiding en de vee fokkerij. Het hoogtepunt van zijn werkzaamheden lag in de jaren van agrarische hoogconjunctuur, 1850-1880. Met de landbouwerisis kwam ook zijn neergang. Tegen die achtergrond worden de werkzaamheden van deze vernieuwer geschetst.

Zuid-Holland

P.C. Beunder en A.A.J. van 't Riet, *Omzien naar Aarlanderveen; opmerkingen en schetsen om het verleden van Aarlanderveen in beeld te krijgen*. Nieuwkoop, De Boer, 1992, 130 blz., ill.

In een groot aantal opstellen wordt de geschiedenis van dit dorp belicht en komen onder andere onderwerpen als taken van dorpsbestuur, vererving, kerk scheuring, oorlogen, boerderijen, buitenplaatsen en verenigingsleven aan de orde. Ook in de illustraties komt deze diversiteit tot uiting, hetgeen dit boek tot een aantrekkelijk en lezenswaardig werk maakt voor geïnteresseerden in de plaatselijke geschiedenis.

J.G.J. van Booma, *Dit is 't memorieboek van Voirburch; het memorieregister, tevens cartularium van de parochie Voorburg (1338) 1435-1566*. Hilversum, Verloren, 1991, 205 blz., ill.

Dit werk bevat de transcriptie van dit belangrijke register en is uitgegeven in opdracht van de 'Stichting 2000 jaar Voorburg'. Behalve dat deze publikatie van groot belang is voor de lokale geschiedenis en topografie is zij door de uitgebreide inleiding, waarin vele kerkelijke begrippen, de leer, zorg voor de parochianen en de gestorvenen en de taken van koster, Heilige Geestmeesters, memorieheren etc. verklaard worden, voor ieder die zich met deze tijd bezig houdt een handig naslagwerk.

E. Fernhout e.a. (red.), *De Hangse Bohème op zoek naar Europa; honderd jaar Haagse Kunstkring*. Zutphen, Walburg Pers, 1992, 175 blz., ill.

Naar het internationale voorbeeld van de 'Cercle d'arts' werd een eeuw geleden in Den Haag de Kunstkring opgericht, welke nog steeds bestaat. In dit jubileumboek wordt de kunstbeoefening in Den Haag in de laatste eeuw, zowel met haar grensoverschrijdend karakter, als met haar lokale identiteit beschreven aan de hand van opstellen van verschillende auteurs. Binnen dit kader worden de kunstbeoefening in Nederland en meer precies in Den Haag en de geschiedenis van de Kunstkring behandeld.

G.H. Leurdijk, *Predikant tussen Piëtisme en Reveil; portret van Joan Hugo van der Groe (1735-1818)*. Kampen, De Groot Goudriaan, 1991, 144 blz., ill. prijs f 35,90.

Deze biografie van de predikant, die achtereenvolgens 'stond' te Wijdenes, Linschoten, Hien en Dodewaard en ten slotte lange tijd in Ridderkerk, geeft ons een kijk op het leven van een dorpspredikant en lid van de classis Dordrecht. Hij was één der leidende figuren van de orthodoxen in die tijd en vormt een schakel tussen het Gereformeerd Piëtisme en het latere Reveil.

Mozart en Oranje; en andere bijdragen over het Huis van Oranje in de 18e eeuw. 's-Gravenhage, Vereniging Oranje-Nassau Museum; Zutphen, Walburg Pers, 1992, 119 blz., ill., prijs f 29,50 (Ieden van de Vereniging Oranje-Nassau Museum ontvangen het boek gratis).

Deze bundel is het jaarboek 1991 van de na de grote Oranje-tentoonstelling van 1923 opgerichte Vereniging Oranje-Nassau Museum. Ze bevat artikelen over het verblijf van Mozart in Den Haag en de paleizen van Prinses Carolina, vorstin van Nassau-Weilburg, de militaire kaartenverzameling van de stadhouders Willem IV en V, de verzameling wetenschappelijke instrumenten van dezelfde stadhouders en een Hollandse tournee van de zangeres Todi.

H.A.H. van Oosterhout en A.G.J. Verneulen, *De Nicolaaskerk 1916-1991; 75 jaar centrum van een Zoetermeerse geloofsgemeenschap*. Zoetermeer, H. Nicolaasparochie, 1991, 154 blz., ill., prijs f 15,-. Te bestellen bij Parochie bureau H. Nicolaas, Dorpsstraat 26, 2712 AL Zoetermeer.

De geschiedenis van het kerkgebouw, maar ook van het leven in de parochie wordt in deze publi-

katie aan de hand van vele interviews op levendige wijze verteld. Een groot aantal – ook oudere – foto's uit particulier bezit illustreert het geheel.

J. Slangen, *Zuinigheid met vlijt... woningstichting 'Gemeentebelang' (1917-1992) en geschiedenis van Krimpen aan den IJssel*. Krimpen aan den IJssel, Woningstichting 'Gemeentebelang', 1992. 304 blz., ill. (deels in kleur).

In dit werk wordt de recente geschiedenis van de woningbouw in Krimpen uitputtend behandeld en geplaatst in de sociaal-economische en politieke context. Belangrijke factoren in de ontwikkeling van deze plaats vormden de scheepsbouw en ook de industrie voor ontsmettingsmiddelen, welke laatste sinds 1894 in Krimpen was gevestigd en die talrijke kleinere bedrijven aantrok.

Recensies

Heraut en sprookspreker

W. van Anrooy, *Spiegel van ridderschap. Heraut Gelre en zijn erereden*. Amsterdam 1990. Nederlandse literatuur en cultuur in de middeleeuwen, 1. 316 blz., ill. ISBN 90-5333-021-6. Prijs f 49,90.

T. Meder, *Sprokspreker in Holland. Leven en werk van Willem van Hildegaersberch (circa 1400)*. Amsterdam 1991. Nederlandse literatuur en cultuur in de middeleeuwen, 2. 706 blz. ISBN 90-3333-036-4. Prijs f 95,00.

Het werk en het leven van twee auteurs, die tegen het einde van de 14e eeuw in Holland vermaard waren, zijn het onderwerp van twee, kort na elkaar verschenen uitgebreide studies. Beide zijn dissertaties die tot stand kwamen onder de vleugels van F.P. van Oostrom; deze was op zijn beurt aan zijn promovendi in ruime mate schatplichtig voor zijn prachtige en stimulerende synthese over literatuur aan het Hollandse hof omstreeks 1400 in *Het land van eer* (1987). Het zijn: Claes Heynzenzoon, beter bekend als heraut Gelre en vanaf 1403 als heraut Beieren, en de sprokspreker Willem van Hildegaersberch. Hoewel het voor de hand ligt dat beiden elkaar kenden, spreekt uit hun werk een totaal andere wereld.

In het boek van Van Anrooy staat een gedeelte van het oeuvre van 'de heraut' centraal: de twaalf erereden uit het Wapenboek Gelre. Als heraut in dienst van de graaf van Holland, Willem VI, schreef hij daarnaast onder de naam heraut Beie-

ren een Wereldkroniek en een Hollandse kroniek. De erereden zijn niet alleen eigenhandig in het wapenboek Gelre opgetekend, zij worden geacht ook het geestelijk eigendom van de heraut Claes Heynzenzoon te zijn. Deze twaalf erereden vormen een aanzienlijk bestanddeel van de in totaal veertig erereden die wij kennen uit de periode 1290-1420 en die alle in het Duitse Rijk ontstaan zijn. In Frankrijk en Engeland lijkt dit genre niet beoefend te zijn, hetgeen Van Anrooy in verband brengt met de politiek/maatschappelijke verschillen en de positie die de adel inneemt.

Erereden zijn gedichten waarin een overleden ridder herdacht en geëerd wordt en tot voorbeeld wordt gesteld. De toeoorders – die vooral gezocht moeten worden onder de adel – worden tot het laatst in spanning gehouden om welke ridder het gaat. Na een beschouwing over de ridderlijke deugden of daden van de onbekende en een uitvoerige en kleurrijke beschrijving van diens heraldische wapen – door deze specialiteit van de heraut onderscheidt de ererede zich van het lofdicht – wordt pas aan het slot de naam van de held onthuld. Van Anrooy constateert dat omstreeks 1340 een verschuiving binnen het genre plaatsvindt: de beschrijving van de deugden maakt plaats voor die van de (krijgs)daden van de ridder. Daardoor worden de erereden het specifieke werkterrein van de herauten en een belangwekkende historische bron. Ten onrechte, naar uit de studie van Van Anrooy duidelijk blijkt, heb ik deze destijds niet in het *Repertorium van verhalen uit de historische bronnen* opgenomen.

De structuur van de gedichten kent een epische vorm, waarin de dichter in gesprek raakt met andere, vaak allegorische, figuren die de deugden van de bezongene verwoorden, en een enkelvoudige vorm, waarin uitsluitend de dichter aan het woord is. In de erereden in het Wapenboek Gelre worden beide structuren toegepast, maar er is een voorkeur voor de epische structuur, waardoor deze erereden, zoals Van Anrooy laat zien, aansluiten bij het genre der Minnereden.

De ridders die in het Wapenboek met een ererede worden geëerd zijn voor het merendeel afkomstig uit het gebied tussen Maas en Rijn, het ambtsgebied van Claes Heynzenzoon toen hij was aangewezen tot koning van de Ruwieren. Het waren de herauten die bepaalden of een ridder een ererede waard was – zij golden daarbij als scheidsrechters. Wat dat betreft zou ik graag wat meer over de uitverkoren ridders willen weten, wie waren de uitverkoren en waarom, al is het

overgeleverde materiaal wellicht slechts een fractie van het totaal. Dit klemte te meer omdat de teksten (nog?) niet gemakkelijk toegankelijk zijn. Van Anrooy besteedt echter een ruim deel van zijn boek aan de functie van de heraut in het algemeen en aan het Wapenboek Gelre. Dat laatste was ook wel nodig omdat deze prachtig uitgevoerde codex voor heraldici, kunsthistorici en historici een dankbaar domein voor, vaak speculatief, onderzoek is geweest en de stand van zaken ronduit verwarrend was.

In zijn afsluitend hoofdstuk over publiek en functie van de ereredes wijdt de auteur een mooie paragraaf aan het begrip *waeldaet*, dat in de ereredes de dappere daad van de ridder betekent, verlicht op het strijdtoneel dat de gehele toenmalige christelijke wereld omvatte. Een ridderideaal dat naar zijn mening in de ogen van de Heraut onder spanning lijkt te staan.

Weldaad komt ook in de gedichten van Willem van Hildegarsberch veelvuldig voor. Deze sprookspreker hanteert dit begrip in bredere zin dan de heraut Gelre: het verrichten van goede werken in het algemeen, zoals barmhartigheid en gerechtigheid. Uiteraard vloeit dit voort uit het verschil in werkterrein van beiden: de heraut is een specialist in ridderlijke strijd op het toernooiveld en op het slagveld, terwijl het arbeidsterrein van een sprookspreker veel breder is. Van strijd moet Willem van Hildegarsberch echter niet veel hebben. Geschillen zijn er om bijgelegd te worden; gewapende strijd betekent slechts ellende voor de bevolking.

Het optreden van Willem van Hildegarsberch als sprookspreker is geboekstaafd in de periode tussen 1383 en 1408, voornamelijk in Holland. Voor een adellijk, burgerlijk en geestelijk publiek droeg hij zijn sproken, compacte gedichten met een moralistische of didactische strekking, voor. De uitzonderlijk rijke handschriftelijke overlevering van deze toch in eerste instantie mondelinge traditie maakt duidelijk dat Willems werk geliefd was. In twee verzamelhandschriften uit het midden van de 15e eeuw zijn meer dan honderd gedichten bewaard gebleven, terwijl een enkele ook in andere handschriften is opgenomen. Willem haalde zijn kennis over uiteenlopende onderwerpen uit verschillende schriftelijke bronnen, die door Meder getraceerd zijn, en uit het veel moeilijker te achterhalen mondelinge circuit: sprooksprekerskringen en preken. Meder geeft daar interessante voorbeelden van in zijn hoofdstuk *Theologica practica en ars praedicandi*.

Willem van Hildegarsberch had een boodschap. Dit gaf Meder aanleiding een classificatie naar inhoud aan te brengen, ondergebracht in twee hoofdgroepen: een religieuze en een wereldlijke, hoewel beide uiteraard vaak onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn. De gedachte aan een fin-de-siècle-gevoel kan ik bij lezing van Willems gedichten – zij zijn door de fotografische herdruk van de uitgave van Bisschop en Verwijs gemakkelijker toegankelijk dan de ereredes van de Heraut – niet onderdrukken; bij de zorgen van de Heraut over het ridderideaal heeft misschien de nostalgie naar de goede oude tijden mede een rol gespeeld.

Beide boeken bevatten in de tekst en in de uitvoerige annotatie een schat aan gegevens. Jammer is alleen dat de wijze van uitgeven raadpleging van het notenapparaat niet gemakkelijk maakt.

M. Garasso-Kok

Inhoud

24e jaargang nr. 4/5, september 1992

Deze aflevering is een themanummer over de stedelijke ontwikkeling in de 19e en 20e eeuw. Redactie: P.C. Jansen, J. Lucassen, F.W.A. van Poppel.

P.C. Jansen, J. Lucassen, F.W.A. van Poppel, Voorwoord.

De versteende tuin. Stedelijk land en landelijke steden in Holland, 1850-1990 185

Ineke Teijmant

Grondeigendom en stadsontwikkeling:

de invloed van de grondeigenaar op de ontwikkeling van Amsterdam 187

Henk Schmal

De laat 19e-eeuwse gordel van Den Haag; differentiatie en dynamiek 205

Maurits van Rooijen

De vergroening van de Hollandse steden 227

J.B. Berns

Stad en dorp. Taal en dialect 240

Kees van der Ploeg

Het beeld van de stad en de monumentenzorg 249

M. Wagenaar

Hoogbouw in het vlakke land.

Hoge woongebouwen en kantoorstorens in Holland, 1900-1992 270

L. Brunt

Buiten wonen. Forensisme in het naoorlogse Nederland 287

Museumnieuws

Boekennieuws 298

305

Aan dit nummer werkten mee:

Dr J.B. Berns is hoofd van de afdeling Dialectologie van het P.J. Meertens-Instituut. Adres: P.J. Meertens-Instituut, Postbus 19888, 1000 GW Amsterdam.

Prof. Dr L.N.J. Brunt is hoogleraar. Adres: Universiteit van Amsterdam, Sociologisch Instituut, Vakgroep Sociologie, Oude Hoogstraat 24, 1012 CE Amsterdam.

C.P.J. van der Ploeg is kunsthistoricus en werkzaam bij de variant Kunst en Kunstbeleid van de Rijksuniversiteit van Groningen. Adres: RU Groningen, Centraal Letteren Instituut, Postbus 716, 9700 AS Groningen.

Dr M. van Rooijen is directeur van het *European Centre* van de Erasmus Universiteit Rotterdam. Adres: Markendaalseweg 153, 4811 KW Breda.

Drs H. Schmal is docent bij de vakgroep Sociale Geografie aan de Universiteit van Amsterdam. Adres: Tussen de Dennen 9, 3708 BJ Zeist.

Drs I. Teijmant is stadssocioloog en verbonden aan de Universiteit van Amsterdam. Adres: Vondelstraat 82⁰¹, 1054 GN Amsterdam.

Dr M. Wagenaar is docent bij de vakgroep Sociale Geografie aan de Universiteit van Amsterdam. Adres: Universiteit van Amsterdam, Instituut voor Sociale Geografie, Nieuwe Prinsengracht 130, 1018 VZ Amsterdam.

Omslagontwerp: Ad rem, Amsterdam.

Productie: Uitgeverij Verloren, Alexanderlaan 14, 1213 XS Hilversum, telefoon 035-859856, fax 035-836557.

De afbeelding op de omslag is gebaseerd op: Het Graafschap Hollandt. Gegraveerde kaart in de vorm van een zgn. Leo Belgicus, 17 x 22 cm. Uitgegeven bij B. Mourik te Amsterdam, 1761 (Topografisch-Historische Atlas, Gemeentearchief van 's-Gravenhage).

